

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk tidsskrift

Bind

90

Hæfte 2

Den danske historiske Forening

København 1990

Historisk tidsskrift

Copyright © by Den danske historiske Forening

REDAKTØRER

Universitetslektor, cand. mag. CARSTEN DUE-NIELSEN
Museumskonsulent, dr. phil. ANDERS MONRAD MØLLER

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS BESTYRELSE

Universitetslektor, dr. phil. ESSEN ALBRECHTSEN; universitetslektor, cand. mag. HANS BAGGER (kasserer); universitetslektor, mag. art. ARNE SØBY CHRISTENSEN; universitetslektor, cand. mag. CARSTEN DUE-NIELSEN (sekretær); professor, dr. phil. OLE FELDBÆK; universitetslektor, dr. phil. KAY LUNDGREEN-NIELSEN; arkivar, dr. phil. BIRGIT LØGSTRUP; museumskonsulent, dr. phil. ANDERS MONRAD MØLLER (sekretær) og professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN (formand).

MEDLEMSKAB OG ABONNEMENT

Henvendelse om medlemskab rettes til foreningens ekspedition. Medlemmerne får tilsendt *Historisk tidsskrift*, der udkommer med 2 hæfter årligt. Kontingentet er for almindelige medlemmer 270 kr., for studerende (dog maksimalt 6 år) og for medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger 125 kr. Abonnement på *Historisk tidsskrift* kan også tegnes hos boghandlerne. Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til ekspeditionen tegne abonnement til reduceret pris på de nordiske nabolandes historiske tidsskrifter.

REDAKTIONENS OG EKSPEDITIONENS ADRESSE

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15, 2300 København S

BØGER INDSENDT TIL REDAKTIONEN

*De med * mærkede bøger forventes at blive anmeldt*

Almindelig historie, hjælpemidler m.v.

- Adriansen, Inge: Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet, Museumsrådet for Sønderjyllands amt.
- Danmarks kirker, Holbæk amt, Poul Kristensens Forlag.*
- Danmarks kirker, Ribe amt, Poul Kristensens Forlag.*
- Danmarks kirker, Århus amt, Poul Kristensens Forlag.*
- Borker, Lisbet og Brøndgaard, Povl Erik: Den bearbejdede virkelighed, om fiktion, Forlaget Amanda.
- Göransson, Göran: Virtus Militaris, Lund University Press.
- Historical Perspectives on Childhood, Norsk senter for barneforskning.
- Historie og Lokalsamfund, Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger.*
- Holmgaard, Jens: Alt på sin rette plads, Udgivelsesselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland.*
- Institut för Rättshistorisk Forskning: Rättshistoriska Studier, Rechtsgechichte und Theoretische Dimension.
- Institut för Rättshistorisk Forskning: Rättshistoriska Studier, sextonde bandet. Högsta domstolen 200 år, A.-B. Nordiska Bokhandeln.*
- Institut för Rättshistorisk forskning: Rättshistoriska studier, femtonde bandet. Rechtsgechichte und Theoretische Dimension, A.-B. Nordiska Bokhandeln.
- Jørgensen, Lars: Bækkegård and Glasergård, Akademisk Forlag.
- Larsen, Peter Harms: Fiktion – som udtryksmiddel, Forlaget Amanda.*
- Lundahl, Mats og Svensson, Tommy: Agrarian Society in History, Essays in Honour of Magnus Mörner, Routledge.
- Meldgaard, Eva Villarsen: Studier i københavnske fornavne 1650-1950, C. A. Reitzels Forlag.
- Monrad, Kasper: Hverdagsbilleder, Christian Ejlers Forlag.*
- Nilsson, Göran B.: Den lykkelige humanisten, tio offensiva essäer, Carlssons Bokförlag.
- Slægter – skjolde – steder, festskrift til Knud Prange, Odense Universitetsforlag.*
- Thomsen, Hans Kargaard: Små private personarkiver, Rigsarkivet.
- Undervisningsvideo: Den bearbejdede virkelighed om fiktion. Forlaget Amanda.*
- Universitetets Oldsaksamlings tilvekst 1981-1985, Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

Oldtid og middelalder

- Bejder, Peter: Inkarigets kultur, Ekspansion og sammenbrud, Århus Universitetsforlag.*
- Den Jyske Historiker: Antikken, [Historisk Institut, Aarhus Universitet.]

- Götliind, Anna: *The Messengers of Medieval Technology?*, Viktoria Bokförlag.
- Haarløv, Henrik: *Fra bjergene og helligdommen*, Museum Tusulanum.
- Rasmussen, Finn: *Guldhornenes tyding*, Dansk Historisk Håndbogsforlag.*
- Schmidt, Tom: *Namn og Eldre Busetnad*. Rapport frå Nornas femtande symposium på Hamar 9.-11. juni 1988, Universitetet i Oslo, Institut for namnegranskning.
- Stjernfelt, Frederik: *Baldr og verdensdramaet i den nordiske mytologi*, Museum Tusulanum.
- Söderliund, Stefan: *Leding och härad, gård och by*. En studie i medeltida svensk kameralistik och drätsel, Reprocentralen, Uppsala.
- Tuesen, Karen: *Maltstenen*, Museum Tusulanum.
- Østmo, Einar: *Helleristninger av sørsandinaviske former på det indre Østlandet*, Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

16.-18. århundrede

- Fuhrmann, Kai: *Die Auseinandersetzung zwischen königlicher und gottorfischer in den Herzogtümern Schleswig und Holstein in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Peter Lang.*
- Godsarkiver: *Universitetets og kommunitetets Gods*, Landsarkivet for Sjælland m.m.
- Nováky, György: *Handelskompanier och Kompanihandel*. Svenska Afrikakompaniet 1649-1663. En studie i feodal handel, Acta Universitatis Upsaliensis.*

19.-20. århundrede

- Berge, Anders: *Det kalla kriget i tidens spegel*, Carlssons Bokförlag.
- Fritz, Sven: *Allfärsbankernas aktieförvärrätt under 1900-talets första decennier*, Almqvist & Wiksell.
- Fält, Olavi K.: *The Clash of Interests*, Pohjois-Suomen Historislinen Yhdistys.
- Guldbrandsen, Agnes: *Jens Christian Holm 1803-1846*, Borgen.*
- Einhorn, Eric S. og Logue, John: *Modern Welfare States. Politics and Policies in Social Democratic Scandinavia*, Praeger.*
- Halicz, Emanuel: *Russia and Denmark 1856-1864*, C. A. Reitzels Forlag.*
- Kommunearkiver, Sakskøbing, Landsarkivet for Sjælland m.m.
- Kommunearkiver, Tornved, Landsarkivet for Sjælland m.m.
- Kühl, Jørgen: *De tyske mindretal i Sovjetunionen*, Århus Universitetsforlag.
- Myllyntaus, Timo: *The Gatecrashing Apprentice*. Industrialising Finland as an Adopter of New Technology, Institute of Economic and Social history, University of Helsinki.
- Rasmussen, Jørgen Dieckmann: *Canada og Alaska, historie og samtid*, Munksgaard.
- Schoop, Kenn: *Teknikere i bevægelse*, Teknisk Landsforbund.
- Steinberg, Jonathan: *All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941-43*, Routledge.*

*Handel, kapital
og kredit*

København 1990

Til udgivelsen er ydet støtte fra

Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond

Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S

Niels Bohr Legatet

Carlsbergs Mindelegat for Brygger J.C. Jacobsen

Danmarks Sparekasseforening

Den Danske Bank

Johanne og Ejnar Flach-Bundegaards Fond

Landsdommer V. Gieses Legat

Handelsbankens Fond

Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse

Nykredits Fond

Krista og Viggo Petersens Fond

Statens humanistiske Forskningsråd

Det Østasiatiske Kompagnis Almennyttige Fond

Historisk Tidsskrift –

HALVANDET HUNDREDE ÅR

I det meget lange perspektiv syner halvandet hundrede år måske ikke så meget; og den historiske udvikling er tilsyneladende forløbet langt hurtigere i dette åremål end nogensinde før landboreformerne, den industrielle revolution og den politiske demokratisering. Men den er aldrig forløbet hastigere, end at *Historisk Tidsskrift* har kunnet følge med.

Alligevel er jubilæet nok værd at bemærke. Tidsskriftet er nemlig på én gang – omend med en enkelt undtagelse – landets ældste eksisterende og samtidig også verdens ældste, bestående historiske tidsskrift. Både det og de øvrige, europæiske historiske tidsskrifter havde vel forløbere, men de fleste blev først institutionaliseret og professionaliseret adskilligt senere.

Netop sondringen mellem institutionalisering og professionalisering kan have noget for sig. Oprettelsen af Den danske historiske Forening 1839 og udsendelsen af det første bind året efter havde – ligesom det tyske en snes år senere – nær forbindelse med samtidens politiske, ideologiske og nationale brydninger, medens mange af de øvrige, det engelske, det franske, det svenske, det norske, det amerikanske osv. snarere hører hjemme i forbindelse med historievidenskabens professionalisering i sidste generation af 1800-tallet.

Men udviklingen er aldrig løbet fra *Historisk Tidsskrift*. Oprettelsen af foreningen vakte megen offentlig opmærksomhed, tidsskriftet blev regelmæssigt kommenteret – anmeldt – i pressen og vedblev at blive det indtil vort eget århundrede, også efter den kritisk-metodiske forsknings genembrud og professionaliseringen af historieforskningen i 1880'erne. Det nye i mellem- og efterkrigstiden er inddragelsen i langt bredere omfang end før af hele det danske samfunds historie og i den internationale horizont. Selvom tidsskriftet i dag måske frister en noget mere faglig og anonym tilværelse, er det – som en tidligere redaktør udtrykte sig – stadig »et godt blad«.

Jo, der kan være grunde nok til at markere jubilæet, også til at fastholde eller befæste den bredere samfundsmæssige tilknytning. Men fremfor en ordinær 'firmahistorie' eller et traditionelt festskrift bestående af mere eller mindre tilfældige afhandlinger, har foreningens bestyrelse truffet det valg at bestille en række afhandlinger, samlet om et centralt tema, »handel, kapital og kredit« – også måske i et håb om at knytte eller genknytte en stærkere forbindelse til det omgivende samfund. Det lidt overraskende resultat vil sikkert for mange være, at kapital og kredit optræder – endda ganske veludviklet – i det danske samfund så langt vor viden overhovedet rækker tilbage.

Det har netop derfor også været en meget stor og meget glædelig opmuntring for foreningens bestyrelse, at så mange fonde og stiftelser beredvilligt har bevilget rundelige og altid velkomne bidrag. Disse bevillinger har gjort det muligt at udsende dette hæfte både som 'festskrift' og som normalt løbende nummer til abonnenterne, og vi bringer fondsstyrelserne vor oprigtige tak med håb om at dette må blive modtaget af offentligheden som andre gode blade.

Endelig yderligere en tak: Gennem hele det lange tidsspand er Historisk Tidsskrift blevet trykt af Bianco Lunos Bogtrykkeri i København (også en rekord – næsten) med største omhu og samvittighedsfuldhed. Også dette gode og varige samarbejde er vi taknemmelige for.

København, september 1990

E. Ladewig Petersen

Opdagelsernes plads i verdenshistorien

VARER, EDELMETAL OG TJENESTEYDELSER I INTERKONTINENTAL HANDEL FØR 1750

AF

NIELS STEENSGAARD

Det forestående femhundredår for Columbus' opdagelse har sat opdagelserne på historikernes dagsorden. Men det er ikke det runde år, der aktualiserer emnet i nutidens forskningsdebat. De problemer, der knytter sig til opdagelsernes følger og til den proces af »désenclavement«,¹ der med et uheldigt udtryk kaldes den europæiske ekspansion, har længe været i forgrunden. At det er tilfældet, er ikke mærkeligt. Underudviklingens problemer og udviklingens følgesygdomme har øget vor globale bevidsthed. Så meget af den verden, vi ser omkring os, synes ved første øjesyn at have sin oprindelse i en proces, der sattes i gang med opdagelserne, knyttet til så markante begivenheder som Columbus' rejse, den portugisiske opdagelse af søvejen til Indien, de portugisiske og senere de hollandske og engelske erobringer i Asien og den atlantiske slavehandel.

Men det første øjesyn kan være bedragerisk, og et af de væsentlige resultater af det opgør med eurocentrismen, der har fundet sted i den sidste menneskealder, har været en afsløring af begivenhedshistoriens utilstrækkelighed i det globale rum. De begivenheder og de personligheder, der fylder så meget i krøniken om europæernes udbredelse over jorden, udfyldte ikke et tomt scenerum, begivenhederne fandt sted, og personlighederne handlede i et kompliceret samspil i rums- og tidsdimensioner, der overskred begivenhedshistorien.

Følgerne for vor verdenshistoriske forståelse lader sig illustrere ved hjælp af Kristian Erslevs ganske kloge, men også ganske tidstypiske formuleringer fra 1921: »Mange Folk staar for os som uhistoriske, fordi vi

¹ »Désenclavement« anvendtes vistnok først i denne betydning af Pierre Chaunu i *l'Expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*. Nouvelle Clio t. 26, Paris 1969.

ikke hos dem formaar at paavise en egentlig Udvikling, andre som Indere og Kinesere har kun yderst ringe Berøring med vor Kulturudvikling. Verdenshistorien, som den nu gives, bliver da ene en Skildring af en meget begrænset Del af Verden, af Oldtidens Kulturfolk, grupperede om Middelhavet, og siden af Europas Folk. Disse har dog nu bredt sig over hele Jordens Kreds, og i det mindste fra 19. Aarh. er Verdenshistorien som sammenhængende Hele en Virkelighed.«² Det er just denne opfattelse, forskningen så vel som vore erfaringer har gjort op med, udbredelsen af Europas folk over hele jordens kreds gjorde ikke verdenshistorien til et sammenhængende hele. Til gengæld er det troligt, at interkontinentale kontakter, hvor spinkle de end var, allerede længe før det 19. århundrede greb ind i lokalsamfundenes skæbne i en sådan udstrækning, at det giver mening at tale om verdenshistorien som et sammenhængende hele.

Den proces, i hvilken opdagelserne dannede epoke, »désenclavement«, lader sig kun på det mest overfladiske begivenhedshistoriske plan relatere til europæiske behov og europæiske beslutninger alene. Ganske vist er det nu overbevisende dokumenteret, at den præcolumbianske amerikanske kultur og befolkning så at sige tilintetgjordes ved mødet med Den gamle Verden, og at kontinentet derefter rekonstrueredes for at tjene europæiske behov, sølv fra Mexico og Peru, sukker og tobak fra slaveplantagerne og efterhånden også jord til europæiske bønder, men allerede længe før midten af det 18. århundrede var nye samfund under udvikling i Amerika, samfund med deres egen sociale struktur, deres egne behov og deres egen handlekraft. Og vender vi os til Afrika eller Asien, finder vi ingen tidlig katastrofe eller rekonstruktion efter europæiske behov. Tværtimod var så at sige overalt lokale foretagere i stand til at tilfredsstille den europæiske efterspørgsel, og lokale magthavere i stand til at afvise europæiske angribere. Kun sent begyndte europæisk magtudøvelse at få betydning for ressourceallokeringen, og hvor det skete, var det i et kompliceret samspil med regionale og lokale samfund.

Man kunne heraf drage den konklusion, at det ikke er muligt at tale om verdenshistorien som et sammenhængende hele, hvad vi kan registrere, er et uendeligt antal lokale, regionale og nationale historier, der hver for sig rummer et element af ydre påvirkninger, af »désenclavement«. Det er en holdning, der i stigende grad lader sig spore, især blandt yngre asiatiske historikere i de seneste år, vel nok som en reaktion mod de ambitiøse verdenssystemkonstruktioner, der dominerede debat-

² Salmonsens Konversationsleksikon s.v. Historie, bd. XI, s.507, København 1921.

ten fra midten af 1970'erne.³ Denne reaktion er forståelig, trods alle gode hensigter kan systemteoriene let opleves som åndelig neokolonialisme, en generobring af fjerne landes historie, der fratager dem deres ejendommelighed og fokuserer på de træk, der afspejlede øgede interkontinentale kontakter. Netop derfor er det mig magtpåliggende at fastslå det i egentligste forstand verdenshistoriske sigte med de efterfølgende overvejelser. Det drejer sig ikke om at reducere det enkelte menneskes eller det enkelte folks skæbne til partikler i en verdenshistorisk helhed, men om at diskutere, eventuelt påvise, at der var en sådan helhed, allerede længe før telegraf og dampskibe gjorde de globale sammenhænge umiskendelige.

Min indfaldsvinkel til problemet er økonomisk, men ikke i en snæver markedsøkonomisk betydning af ordet. Allerede Adam Smith løb ind i et paradoks, da han søgte at gøre sig opdagelsernes betydning klar. I en ofte citeret paragraf erklærer han opdagelsen af Amerika og af søvejen til Indien for at være de to største og mest betydningsfulde begivenheder i menneskehedens kendte historie. Begrundelsen står i den nøjeste sammenhæng med hans hele økonomiske opfattelse, de øgede handelsmuligheder skabte øgede muligheder for arbejdsdeling og dermed for velstandsstigning - i Europa. Sjældnere citeret er hans efterfølgende overvejelser vedrørende andre verdensdeles skæbne. Stik imod hans teoretiske antagelser synes de at være ramt af en række ulykker, der har frataget dem de kommercielle fordele. Han klarer paradokset og redder sin teori ved at fastslå, at dette må skyldes tilfældigheder.⁴ Men det kunne jo også tænkes, at der allerede i det tidligere samspil mellem kontinenterne var systematiske ejendommeligheder, der begrænsede gyldigheden af hans teori.

Jeg tager mit udgangspunkt i den simple kendsgerning, at de interkontinentale kontakter kun muliggjordes af en materiel omsætning af varer, ædelmetal og tjenesteydelser. Hvis vi ser nærmere på denne omsætning, viser den en række ejendommelige forskelle mellem kontinenterne allerede før den industrielle revolution og før den formelle kolonisering af Asien og Afrika. Disse ejendommeligheder lader sig påvise både

³ For en kort præsentation af denne debat se Niels Steensgaard, *Set fra 1984. En model for nyere tids verdenshistorie*, i *Tradition og Kritik. Festskrift til Svend Ellehøj*, København 1985.

⁴ »To the natives, however, both of the East and the West Indies, all the commercial benefits which can have resulted from those events have been sunk and lost in the dreadful misfortunes which they have occasioned. These misfortunes, however, seem to have risen rather from accident than from any thing in the nature of those events themselves.« Adam Smith, *Wealth of Nations*, Book 4, Ch. 7, pt. 3.

i karakteren af de input, forskellige regioner ydede for at kunne importere fra oversøiske områder, og i karakteren af de importerede goder. Især to forhold finder jeg bemærkelsesværdige, det ene den europæiske imports og især eksports særlige karakter, det andet den forskellige virkning af øget ædelmetalimport i forskellige samfund.

Den europæiske import

Set ud fra en europæisk synsvinkel var handelen med ikke-europæiske varer en af de mest dynamiske sektorer i den før-industrielle økonomi. Det fremgår af de bedst dækkende statistiske serier, f.eks. Sundtoldsregnskaberne. I de første årtier af det 17. århundrede nåede passagen af varer, både med hensyn til mængder og værdier, et højdepunkt. Serierne for de vigtigste varer som korn, salt og fisk viste derefter stagnation eller meget langsom vækst gennem det næste hundredår. Omsætningen af nogle varer som jern, vin og tømmer var definitivt i vækst før midten af det 18. århundrede, men det mest slående eksempel på vækst i denne periode var dog uden tvivl kategorien »kolonialvarer«, der i mængde femdobledes mellem 1600 og 1750.⁵ Desværre er kategorien, som vi kender den gennem de publicerede tabeller, heterogen, den omfattede ikke kun oversøiske varer, men også sydeuropæiske varer som f.eks. tørret frugt. Der kan dog ikke være tvivl om, at størstedelen af væksten skyldtes øget import af oversøiske varer, først og fremmest sukker og tobak.⁶

Tendensen lader sig endnu tydeligere aflæse i den engelske udenrigshandelsstatistik.⁷ O. 1600 var den direkte engelske import fra oversøiske områder praktisk taget ikke-eksisterende, i 1660 var den efter officiel vurdering 24% af importen til London, i 1750 kom 46% af den britiske import fra områder uden for Europa.

⁵ For en mere uddybet redegørelse for udviklingen i den europæiske koloniale vareimport se Niels Steensgaard, *The growth and composition of the long-distance trade of England and the Dutch Republic before 1750*, James Tracy (ed.), *The Rise of the Merchant Empires*, Cambridge U.P. 1990. Udviklingen i transporten af de vigtigste varegrupper gennem Øresund er sammenfattet i tabelform af W.S. Unger i *De Sonttabellen*, Tijdschrift voor Geschiedenis, Jg. 41, 1926 og *De publikatie der Sonttabellen voltooid*, ibid. Jg. 71, 1958.

⁶ Før 1655 er de fem vigtigste kolonialvarer (i volumen) peber, ris, indigo, sukker og tobak. 1784-92 var de fem største sukker, kaffe, ris, tobak og farvetræ. Hans Chr. Johansen, *How to pay for Baltic products*, Wolfram Fischer, R. Marvin McInnis & Jürgen Schneider (ed.s), *The Emergence of a World Economy*, 1986.

⁷ Ralph Davis, *English foreign trade, 1660-1700 og English foreign trade 1700-1774* begge i W.E. Minchinton (ed.), *The Growth of English Overseas Trade*, 1969.

Hvad var det for varer, der ad så lange veje bragtes til Østersøområdet eller til de engelske havne? Listen over varer importeret fra fremmede verdensdele er eksotisk og overvældende, men heldigvis kan vi, hvis målet er at finde frem til hovedomridsene af den europæiske vareimport, tillade os at se bort fra de allerfleste. 80-90% af importen fra Asien udgjordes gennem hele perioden af kun fem varekategorier i varierende proportioner: peber, fine krydderier (nelliker, muskat, muskatblomme og kanel), tekstiler, te og kaffe. 75-80% af vareimporten fra Amerika udgjordes af kun to varetyper, sukker og tobak. Hertil kom naturligvis det amerikanske ædelmetal, sølv fra de spanske besiddelser, guld fra Brasilien, endnu ved midten af det 18. århundrede mellem en fjerdedel og halvdelen af den samlede importværdi fra Den ny Verden.⁸

Takket være kompagniariverne og takket være det arbejde, der er udført af historikere som Glamann, Chaudhuri, Gaastra, Steur og andre, har vi et ganske sikkert kendskab til den nederlandske og engelske vareimport fra Asien.⁹ Langtidstendensen er umiskendelig. Trods lejlighedsvis stagnation og tilbagegang, især i krigsperioder, var importværdien i stadig vækst, den steg, regnet i europæiske salgsværdier, fra ca. 5 millioner dalere årligt o. 1650 til ca. 15 millioner dalere årligt o. 1750.

Det indbyrdes forhold mellem de fem store varekategorier var imidlertid ikke konstant perioden igennem. Peber havde i det 16. århundrede været den vigtigste europæiske import fra Asien, formentlig mere end halvdelen af den samlede import, men i løbet af det 17. århundrede synes det europæiske marked for peber at have nået et mætningspunkt. Da de to store ostindienskompagnier i årene o. 1680 gik ind i skarp konkurrence i peberhandelen, afsløredes det, at faldende priser ikke førte til øget salg.

⁸ Der består endnu usikkerhed om omfanget af ædelmetalimporten til Europa fra Amerika, den officielle registrering er af letforklarlige grunde ikke altid den bedste kilde. Der synes dog at være en stigende tendens til at acceptere de noget højere værdier, som M. Morineau har beregnet på grundlag af nyhedsbreve og aviser: M. Morineau, *Incroyables gazettes et fabulieux métaux. Les retours des trésors américains d'après les gazettes hollandaises (XVIIe-XVIIIe siècles)*. Cambridge-Paris 1985. 1751-55 var sølvimporten til Spanien efter Morineaus højeste skøn 18 millioner dalere i årgennemsnit og guldimporten til Portugal 6,1 millioner dalere i årgennemsnit, i alt 24,1 millioner dalere. Artur Attman, *American Bullion in the European World Trade, 1600-1800*. Göteborg 1986, s. 25-28. Dalere er her af Artur Attman beregnet efter en »prix-dollar« på 25,98 gram fint sølv. Omregningerne af vareværdierne i det følgende er beregnet efter den næsten identiske peso de á ocho på 25,56 gram fint sølv.

⁹ Kristof Glamann, *Dutch-Asiatic Trade, 1620-1740*, 1958. K. N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Compagny, 1660-1760*, Cambridge 1978. F. S. Gaastra, *De verenigde Oost-Indische Compagnie in de zeventiende en achttiende eeuw: de groei van een bedrijf, Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, deel 91, 1976. J. J. Steur, *Herstel of Ondergang, de voorstellen tot redres van de V. O. C.*, Utrecht 1984.

Peberkonsumet stagnerede, og ved midten af det 18. århundrede var peberets andel i kompagniernes salgsindtægter faldet til ca. 10%.

De fine krydderier blev næsten udelukkende et anliggende for det hollandske ostindiaskompagni, der i løbet af det 17. århundrede opnåede næsten fuldstændig kontrol med produktionsområderne. Salgsværdien af de fine krydderier udgjorde en fast andel, ca. 25%, af kompagniets europæiske indtægter, men krydderiernes andel i det samlede europæiske konsum af asiatiske varer var faldende. Også for de fine krydderier havde markedet nået et mætningspunkt før 1700. Selv med fuld kontrol over produktionsområderne fandt det hollandske kompagni det mere fordelagtigt at tilintetgøre overskudslagre end at forsøge at øge efterspørgslen ved at sænke priserne.

Te og kaffe, på den anden side, havde gennem det meste af det 17. århundrede kun været droger uden særlig økonomisk betydning på det europæiske marked, men i årtierne o. 1700 steg den europæiske efterspørgsel dramatisk, og hen mod midten af det 18. århundrede var deres andel i kompagniernes samlede salg i Europa allerede steget til ca. 25%.

Den mest sensationelle udvikling fandt imidlertid sted i importen af *bomuldstekstiler*. Endnu ved midten af det 17. århundrede importeredes der kun små mængder indiske bomuldstøjer til Europa, skønt kompagnierne var fortrolige med varen fra den interne asiatiske handel. Først efter rekonstruktionen af det engelske kompagni i 1660 begyndte bomuldstøjernes forbausende sejrsgang i Europa, de kom snart til at udgøre 60-70% af den samlede engelske import fra Asien, og også for det hollandske kompagni blev de efter 1700 den vigtigste importvare.

Mens vi er ganske velinformerede for så vidt angår importen fra Asien, er kvantificeringsmulighederne langt ringere, når vi vender os til Amerika. Vi savner det omfattende homogene materiale fra kompagniariverne og må nøjes med andre og mindre repræsentative kilder. Opgaven lettes dog i nogen grad af den omstændighed, at vi kun behøver at tage to varer i betragtning, sukker og tobak.

Sukker produceredes i Middelalderen i Middelhavsområdet, men denne produktion ophørte praktisk taget, da kulturen i 1400-tallet af portugiserne bragtes til Atlanterhavsøerne og i 1500-tallet videre til Brasilien. O. 1600 dækkede de brasilianske sukkerplantager så at sige hele den europæiske efterspørgsel med en årsproduktion, der lader sig anslå til ca. 17.000 metriske tons.

Mellem 1629 og 1654 søgte nederlænderne at skabe sig et sydatlantisk imperium med erobringen af Brasilien og af portugisiske pladser på den vestafrikanske kyst. Forsøget mislykkedes, men den delvise besættelse af Brasilien og den langvarige krigstilstand fik vidtrækkende følger for den

internationale sukkerproduktion og sukkerhandel. Brasilien mistede sin dominerende position, det er sandsynligt, at produktionen først i det 18. århundrede nåede op på niveauet før den nederlandske besættelse. Beskedne mængder importeredes af det hollandske ostindiske kompagni fra Asien, når de europæiske priser var høje, men hovedleverandørerne af sukker til det europæiske marked blev fra midten af 1600-årene de vestindiske slaveplantager. Allerede o. 1655 eksporterede den engelske koloni Barbados årligt ca. 8.000 metriske tons, o. 1700 var den samlede engelske sukkerimport fra Vestindien ca. 20.000 metriske tons, i 1730'erne ca. 40.000 og i 1750 næsten 60.000 metriske tons. Den direkte nederlandske import fra Vestindien er vanskeligere at bestemme, der er dog ingen tvivl om, at republikkens købmænd, der havde spillet en så afgørende rolle for de engelske koloniers omstilling til sukkerproduktion, i betydelig grad generedes af Navigationsakterne. Ved midten af det 18. århundrede lader den direkte import sig anslå til 9-10.000 metriske tons årligt, mens noget større mængder nåede Nederlandene over fransk havn. Den samlede europæiske import af amerikansk sukker over Portugal, Spanien, Frankrig, Nederlandene, Danmark og England lader sig ved midten af det 18. århundrede anslå til ca. 170.000 metriske tons eller ti gange mere end importen til Europa o. 1600.¹⁰

Tobak er måske den mest kuriøse af alle kolonialvarerne. Ved begyndelsen af det 17. århundrede var tobakken endnu en droge uden større økonomisk betydning, men så pludseligt, i løbet af få årtier, spredte forbrug og produktion af tobak sig over hele Den gamle Verden. Helt afgørende blev tobaksproduktionen for Chesapeakekolonierne, Virginia og Maryland, der så at sige byggedes på røg. Da den første tobak eksporteredes fra Virginia i 1616, drejede det sig om en lille prøve på 500 kg. I 1750 var den årlige eksport fra Chesapeakekolonierne ca. 25.000 metriske tons årligt. Importen af tobak fra Amerika forblev i denne periode overvejende en engelsk forretning, den farligste konkurrent på det europæiske marked var ikke andre amerikanske producenter, men europæiske bønder. Tobak kunne produceres og blev produceret så at sige overalt i Europa - også i Danmark og Sverige - men den vigtigste markedsorienterede produktion fandt sted i Nederlandene, hvor småbrugere o. 1700 avlede næsten lige så meget tobak som de amerikanske slaveplantager.¹¹ Forbrugerne foretrak imidlertid på længere sigt den

¹⁰ Noel Deerr, *The History of Sugar*, vol. I, 1949, s. 193-99.

¹¹ H. K. Roessingh, *Inlandse tabak: expansie en contractie van en handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland*, 1976, s. 238.

mere kostbare tobak fra Amerika frem for det billigere nederlandske husmandsprodukt.

Denne korte oversigt over den europæiske import af forbrugsgoder fra oversøiske områder afslører nogle interessante træk. Det er slående, at man allerede i denne tidlige periode kan påvise en klar tendens til at flytte produktionen af kolonialvarer til regioner, der lå nærmere det europæiske marked, eller til regioner, hvor produktionsfaktorerne var rigeligere eller billigere eller lettere at kontrollere. Sukkerproduktionens forskydning mod vest er et tidligt eksempel, tobaksproduktionens forskydning mod øst er særlig interessant, fordi det i Europa blev en arbejdsintensiv husmandsproduktion, der tog konkurrencen op med den kapitalintensive amerikanske slaveproduktion. Da de europæiske forbrugere fik smag for kaffe, flyttedes produktionen i løbet af få årtier fra Yemen til Java og Vestindien. Overførelsen af teproduktionen fra Kina til Indien og Sri Lanka lå endnu i fremtiden. Det samme gjaldt overførelsen til Europa af produktionen af de to største koloniale importvarer, bomuldstøj og sukker. Deres produktion i Europa forudsatte teknologiske revolutioner i industri og landbrug, men deres forhistorie som store koloniale importvarer fortæller en del om motivationen for de tekniske fornyelser.

Et andet interessant træk, der lader sig udlæse af oversigten, er kolonialvarernes skiftende plads i det europæiske forbrugsmønster. Peber og fine krydderier var blevet en del af den europæiske »consumer's basket«, men de rummede ikke længere store vækstmuligheder. Helt anderledes var situationen for bomuldstøj, sukker, tobak, kaffe og te. I innovatoriske bølger skiftede de karakter fra at være prestige- eller luksusvarer, forbeholdt en snæver kreds af købere, til at være kostbare, men dog fortrolige forbrugsgoder med en bred efterspørgsel og med et indtil videre næsten uendeligt vækstpotentiale. De mest slående eksempler var bomuldstøj og sukker, de største importvarer fra henholdsvis Asien og Amerika, tilsammen næsten halvdelen af Europas vareimport fra fremmede kontinenter. Endnu af mindre betydning, men med et tilsvarende vækstpotentiale var de eksotiske, og egentlig ganske bizarre nydelsesmidler, tobak, kaffe og te. Det var meget få europæisk producerede varer, der i den før-industrielle tidsalder gennemløb tilsvarende vækstkurver – det skulle da være brændevin.

Tabel I. Beregnet årlig salgsværdi af kolonial vareimport
England og Nederlandene, 1751-54, 1.000 dalere.

Bomuldstøj.....	6.750	
Peber.....	1.100	
Te.....	2.800	
Kaffe.....	1.000	
Krydderier.....	1.850	
Andet.....	2.700	
<i>Asien i alt.....</i>		16.200
Sukker.....	8.050	
Tobak.....	3.700	
Andet.....	4.100	
<i>Amerika i alt.....</i>		15.850
<i>Kolonial import i alt.....</i>		32.050

For kildegrundlaget se Niels Steensgaard, *The growth and composition of the long-distance trade of England and the Dutch Republic before 1750*, James Tracy (ed.), *The Rise of the Merchant Empires*, Cambridge U.P. 1990.

Importen af koloniale varer betød naturligvis travlhed og gode forretninger i Amsterdam og London og en halv snes andre europæiske havnebyer, men hvad betød den i den samlede europæiske økonomi? Hvis vi tænker på importen o. 1750 som forbrugsgoder, fordelt mellem måske 120 millioner europæere, taler vi om latterlige kvantiteter. Der har måske været tre pund sukker til hver europæer, et halvt pund tobak, 20-30 gram te, lige så meget peber og bomuldstøj nok til et lommetørklæde. Selv om tallene skulle hæves noget, hvis vi kunne inddrage importen gennem andre lande end England og Nederlandene, således som det her er gjort for sukkerets vedkommende, ville tallene stadig være ubetydelige.

Men det er naturligvis et forkert perspektiv. Der var ingen, der havde planlagt opdagelserne og de europæiske aktiviteter hinsides havene som en 250-årsplan, der skulle forbedre gennemsnitseuropæerens levestandard med tre pund sukker og et lommetørklæde om året. Hvad der var planlagt, var et stort antal enkeltforretninger, de fleste af dem med det enkle motiv at skaffe initiativtagerne en fortjeneste – hvad de som regel da også gjorde.

De latterlige kvantiteter er ikke et udtryk for de oversøiske aktiviteters ubetydelighed, men et udtryk for den før-industrielle økonomis små dimensioner. Når vi holder os dette perspektiv for øje, kan vi også se betydningen af den tilsyneladende så beskedne import og dens sammensætning. Ædelmetal, stadig den vigtigste enkeltkategori. Varer, der var

på vej til at blive forbrugsgoder, overflødige ganske vist, men efterspurgt af et stadig større marked med vældige vækstmuligheder. Men ingen import af tjenesteydelser.

Det europæiske input

Hvad betalte Europa for importvarerne, eller rettere, hvilke produktionsfaktorer indgik i prisen på de importerede varer, når de første gang solgtes i Europa?

Tabel II. Økonomiske nøgletal for de to nordvesteuropæiske ostindienskompagnier 1740-45. Årsgennemsnit, 1.000 dalere.

	E.I.C.	V.O.C.	I alt
<i>Eksport</i>			
Ædelmetal.	2.171	1.450	3.621
Varer.	1.009	251	1.260
Veksler.	620	609	1.229
Eksport i alt.	3.800	2.310	6.110
<i>Import</i>			
Salgsværdi.	7.555	5.320	12.875
Fakturaværdi.	3.328	2.351	5.679
Bruttoavance.	4.227	2.969	7.196
<i>Dividender.</i>	1.001	329	1.330
<i>Andre omkostninger.</i>	3.226	2.640	5.866

Kilder: K.N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the East India Company 1660-1760*, Cambridge 1978.

J.J. Steur, *Herstel of Ondergang: De voorstellen tot redres van de Verenigde Oost-Indische Compagnie 1740-1795*, Utrecht 1984. J.R. Bruijn, F.S. Gaastra & I. Schöffler, *Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th Centuries vol. I*, Haag 1987.

I tabel II har jeg på grundlag af publicerede data søgt at rekonstruere nogle af nøgletallene for de to nord-vesteuropæiske ostindienskompagniers regnskaber i årene 1740-45. Tallene bør behandles med varsomhed, også fordi de to kompagniers regnskabsopstillinger og økonomiske struktur ikke er fuldt sammenlignelige. Ikke desto mindre afslører de med overbevisende signifikans nogle træk, der var karakteristiske for den europæisk-asiatiske samhandel, og til dels også for den atlantiske handel.

Ikke uventet er ædelmetal den største eksportartikel, ca. 3,6 millioner dalere årligt eller ca. 90 tons, hvis det omregnes til sølv. I sammenligning hermed er vareeksporten af ringe betydning, især for det nederlandske

kompagnis vedkommende. Tallet, der er angivet i tabel II, er en ekstrapolering fra posten »equipage« i Amsterdamkammerets udgiftsregnskab, men i virkeligheden omfattede denne post ikke kun egentlige eksportvarer, men også varer til brug for kompagniet og dets ansatte i Asien. Selve den omstændighed, at kompagniet ikke fandt det ulejligheden værd at sondre mellem de to kategorier, er betegnende. Det var ikke på eksporthandelen, der skulle tjenes penge. For det engelske kompagnis vedkommende er billedet et lidt andet, her udgjorde den egentlige vareeksport, især klæde og bly, en større del af eksporten, men som påpeget af K.N. Chaudhuri, er det tvivlsomt, om kompagniet ville have eksporteret andet end ædelmetal, hvis det ikke havde været under stadigt pres for at fremhjelpe den hjemlige produktion ved at afsætte engelske varer.¹² I officiel vurdering aftog Asien ca. otte procent af den samlede engelske eksport ved midten af 1700-tallet.¹³ Nominelt var det en overskudsforretning, bruttoavance på engelsk klæde solgt i Asien var 20-50%, men uden mere indbringende returvarer ville det ikke have været rejsen værd.

Den mest interessante »eksport« fra Europa til Asien ved midten af det 18. århundrede var veksler, trukket på Asien. Denne post var af stigende betydning i begge kompagniers regnskaber fra 1730'erne, men hvilken reel transaktion dækkedes med disse overførsler? Der var ingen asiatiske købmænd, der var interesseret i at overføre likvider til Europa til dækning af vareindkøb. Pengene, der søgte fra Asien til Europa, kunne være erhvervet af kompagniansatte ved salg af varer eller ædelmetal, som de legalt eller illegalt havde bragt til Asien om bord på kompagniskibene. Vi ved, at hollandske kompagniansatte ved deres ankomst til Batavia somme tider overlod mønt til kompagniet mod veksler på Amsterdam med en kursgevinst på 20-25%.¹⁴ Men det er tvivlsomt, om denne trafik havde noget større omfang, der fandtes bedre anvendelsesmuligheder for likvid kapital på de fleste asiatiske pladser.

Hovedkilden til de betydelige summer, der efterhånden overførtes til Europa ved hjælp af veksler, må have været europæiske kompagniansattes eller privathandlendes lovligt eller ulovligt erhvervede opsparing, der søgte remittering til Europa. Med andre ord, vekslerne dækkede over en speciel europæisk eksport til Asien, tjenesteydelser. I 1740'erne udgjorde denne post allerede ca. 20% af den samlede europæiske eksport til Asien, den skulle vokse med rivende hast i århundredets anden halvdel.

¹² K. N. Chaudhuri, *The Trading World*, s. 215.

¹³ Ralph Davis, *English Foreign Trade, 1700-1774*, s. 119.

¹⁴ Glamann, *Dutch Asiatic Trade*, s. 72.

Set fra asiatisk side kan vi altså sige, at Asien fra Europa skaffede sig en mængde ædelmetal, en smule varer og tjenesteydelser i hastigt voksende omfang.

Hvis indtægts- og udgiftsposterne i tabel II sammenlignes, fremtræder endnu nogle ejendommeligheder ved den oversøiske handel. Bruttoavancen på de importerede varer er stort set den samme i begge kompagnier, 126 og 127%. En tilnærmet værdi for nettoavancen lader sig beregne ved at trække de samlede omkostninger, minus dividende og kapitaltransaktioner, fra salgsindtægterne. Resultatet er også i dette tilfælde beroligende ensartet i de to kompagnier, 13% i det engelske, 10% i det nederlandske. Forskellen skal man ikke hefte sig for meget ved, den kan skyldes forskellige regnskabsopstillinger, men hovedindtrykket er umiskendeligt. Bruttoavancen var kolossal, nettoavancen ikke bemærkelsesværdig i sammenligning med andre risikable forretninger i samtiden, den lange omsætningstid taget i betragtning. Men afstanden mellem brutto- og nettoavance berettiger endnu en konklusion: det europæiske input var andet og mere end eksport, de europæiske produktionsfaktorer vejede tungere i prisen end de asiatiske produktionsfaktorer, når varen var hjembragt og solgtes i Europa.

Den atlantiske handels decentrale karakter tillader ikke en tilsvarende analyse af europæiske og ikke-europæiske produktionsfaktorerers relative andel i prisen på de varer, der solgtes i Europa, men en meget grov beregning af avancerne i slavehandelen giver et lignende resultat. Slaveopkøberne regnede som en tommelfingerregel med en avance på 100%, når de forhandlede slaveprisen i Afrika. Når en slave solgtes i Amerika efter transporten over Atlanten, var noget nær en fordobling af slavens indkøbspris ved midten af det 18. århundrede det almindeligste.¹⁵ Selv om vi forudsætter et betydeligt »svind« i varelageret og antager, at skibet returnerede fra Europa i ballast, skulle en trekantsrejse altså indbringe 300-350% i fortjeneste på indkøbsværdien af de varer, der eksporteredes til Afrika. Men nettofortjenesten lå langt fra sådanne astronomiske tal. En omhyggelig analyse af en rimeligt heldig Liverpool-slavehandlers regnskaber 1757-84 viser en nettofortjeneste på 10,5% pr. rejse eller 8,1% om året. Gevinst og tab svingede voldsomt fra år til år - slavehandel var en risikabel forretning - men i det lange løb var fortjenesten ikke meget over det normale i samtiden. Naturligvis ikke,

¹⁵ Marion Johnson, *The Atlantic slave trade and the economy of West Africa*, Roger Anstey & P.E.H. Hair (ed.s), *Liverpool, the African Slave Trade and Abolition*, 1976, s. 24. U.S. Bureau of the Census, *Historical Statistics of the United States*, Washington 1975, Series Z 165-68, s. 1174.

hvis profitten havde været supernormal, ville nye foretagere være gået ind i markedet.¹⁶

Igen fører sammenligningen mellem brutto- og nettoanavancen os frem til samme, i dette tilfælde også uhyggelige konklusion. Når en slave førtes til salg i Amerika, udgjorde de europæiske produktionsfaktorer en langt større andel i hans eller hendes pris end de afrikanske produktionsfaktorer.

En kapitalistisk verdensøkonomi?

Den forskel, der foreligger mellem Europa og de andre kontinenter i århundrederne efter opdagelserne, både med hensyn til karakteren af de importerede goder og med hensyn til de ressourcer, der stilledes til rådighed for at fremskaffe disse goder, forekommer afgørende, men vanskelig at foreklare. Vi kan ikke forklare den som udtryk for irrationel adfærd blandt de indfødte eller et resultat af europæisk tvang. Vi har ingen grund til at tro andet, end at alle foretagere i den interkontinentale handel udviste rationel adfærd, alle anvendte deres ressourcer med henblik på at skaffe sig den størst mulige fordel, ikke kun ostindienskompagnierne eller slavehandleren i Liverpool, men også peberleverandøren på Sumatra, den indiske væver eller købmand og den afrikanske slaveleverandør eller »slaveproducent«. Det ene store eksempel på tvang er den spanske erobring og udplyndring af de præcolumbianske imperier, men det var en engangsgevinst, det, der blev afgørende i den økonomiske sammenhæng på længere sigt, var det rutinerede varebytte til gensidig fordel. Men hvis ikke der var tale om irrationalitet eller tvang, hvordan skal vi så forstå den ubalance, der spores så tidligt, hvordan kan vi forklare misforholdet mellem de rationelle individuelle beslutninger og det irrationelle, uplanlagte resultat, Amerikas økologiske forvandling, plantageslavet, menneskejagten i Afrika og Asiens sluttelige kolonisering?

I den atlantiske verden kan vi op til et vist punkt bruge begrebet, den kapitalistiske verdensøkonomi, som det er udformet af Wallerstein, som forståelsesramme.¹⁷ Forskellene i import og eksport kan betragtes som

¹⁶ David Richardson, *Profits in the Liverpool slave trade: the accounts of William Davenport, 1757-1784*, Roger Anstey & P.E.H. Hair, s.60-90. Jf. Robert Paul Thomas & R.N. Bean, *The fishers of men: the profits of the slave trade*, *Journal of Economic History*, 1974, s.895-898.

¹⁷ Immanuel Wallerstein, *The Modern World System, vol. I Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, 1974. Vol. II *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy*, 1980.

udtryk for en centrum-periferirelation, en konsekvens af international arbejdsdeling i en verdensøkonomi under udvikling. Den europæiske efterspørgsel var funderet i beslutninger taget i markedet af et stort antal mennesker, der kunne og ville afsætte en del af deres ressourcer for at erhverve eksotiske varer. Den europæiske modpræstation var først og fremmest tjenesteydelser, dels i form af transport og de dertil knyttede funktioner, dels og i stigende grad serviceydelser, der eksporteredes til andre verdensdele. Disse serviceydelser indeholdt megen fast kapital og megen viden, knappe og kostbare produktionsfaktorer, der gav deres ejere en stærk forhandlingsposition.

Den særlige betydning af karakteren af det input, der indgik i den interkontinentale omsætning, træder frem, hvis vi sammenligner Europa og Afrika. Den afrikanske import svarede i vid udstrækning til den europæiske - tekstiler, kram og nydelsesmidler - om end vel nok en større del af de varer, der bragtes til Afrika, indgik i regional redistribution end i markedet. Det afrikanske input var derimod af en helt anden karakter end det europæiske. De afrikanske foretagere handlede fuldt rationelt, når de specialiserede sig i produktionen af guld, slaver eller elfenben for at erhverve europæiske varer i bytte, men vækstpotentialet i og spredningseffekten af produktionen af disse varer var ikke store. Frem for alt måtte udenrigshandelens virkninger være negative, så længe den vigtigste eksportartikel var ufri, uspecialiseret arbejdskraft og det vigtigste eksporterhverv fremskaffelse af ufri, uspecialiseret arbejdskraft.

Den amerikanske økonomi lader sig til en vis grad anskue inden for samme forståelsesramme. Det grove arbejde i minerne eller på plantagerne udførtes af ufri arbejdskraft eller arbejdere i en meget dårlig forhandlingsposition. Langt bedre betalt var de personer, som oftest af europæisk oprindelse, der stillede mere knappe produktionsfaktorer til rådighed så som teknik, administration eller kapital. Men verdenssystembetragtningen er kun gyldig i den udstrækning, dette provenerer remitteredes til Europa, og det skete i svindende grad. Selvstændige kredsløb, der ignorerede den europæiske efterspørgsel, var under fuld udvikling længe før midten af det 18. århundrede.

Og vender vi blikket mod Asien, lader begrebet den kapitalistiske verdensøkonomi sig, som Wallerstein selv har understreget, overhovedet ikke anvende før midten af det 18. århundrede. Handelsforbindelserne mellem Europa og Asien lader sig ikke beskrive som en udveksling mellem et højt udviklet centrum og en periferi med ufri, ukvalificeret arbejdskraft - bomuldstøj importeredes fra Indien til Europa, netop fordi europæiske håndværkere ikke mestrede den særlige teknik. Kun i den

stigende europæiske eksport af tjenesteydelser til Asien er der spor, der peger i retning af et kommende centrum-periferiforhold.

Ædelmetallernes funktioner

Vi har set på varer og tjenesteydelser. Det tredje gode, der udveksledes mellem kontinenterne var ædelmetaller, ofte i form af mønt. Ædelmetallernes vandringer betragtedes længe som økonomisk uproblematisk, en udligning af overskud eller underskud på handelsbalancen, højst af økonomisk interesse, fordi en øget ædelmetalmængde kunne føre til inflation i samfund, hvor alle økonomiske transaktioner målttes i mønt. Men det sidste tiårs forskning har i stigende grad rettet opmærksomheden mod ædelmetallernes funktioner i de før-moderne samfund.¹⁸

Ædelmetallerne og kun ædelmetallerne udgjorde det økonomiske grundlag for den spanske udvikling af Columbus' opdagelse, endnu ved slutningen af det 16. århundrede udgjorde ædelmetal ca. 90% af den spanske import fra Amerika. Man har ofte bemærket, at hvis der ikke havde været let tilgængelige ædelmetaller i Amerika, ville Columbus' rejse have været en isoleret begivenhed. Men det omvendte udsagn er nok så interessant. At der fandtes ædelmetaller i Amerika var en geografisk tilfældighed, det historisk interessante er, at der på netop det tidspunkt var et næsten umætteligt behov for ædelmetaller praktisk taget overalt i den gamle verden. At dette var en forudsætning for, ikke en følge af udviklingen af Amerika, lader sig aflæse alene af den omstændighed, at importen af det amerikanske sølv blev foregrebet af en stigende produktion af guld og sølv i Afrika og Europa og ledsaget af en kraftig stigning i den japanske ædelmetalproduktion.

At guld og sølv var almindeligt efterspurgt overalt i den gamle Verden, er så banalt og så velkendt, at historikerne har været tilbøjelige til at overse, at det ikke er et naturligt, men et historisk fænomen. Ret ureflekteret har de fleste historikere accepteret den relatering af penge til markedet, der har været så central i al økonomisk tænkning i de sidste to århundreder, penge er blevet analyseret i dobbeltrollen som omsætningsmiddel og værdimåler, men meget få er standset op for at overveje betydningen af ædelmetal og likviditetssvingninger uden for den snævert

¹⁸ Et vægtigt indlæg i diskussionen foreligger også på dansk: Kristof Glamann, *Ædelmetalstrømme og verdenshandel i 16.-18. århundrede* i *Historisk Tidsskrift*, bd. 80, 1980. Oversigt frem til 1986 i Frank Perlin, *Monetary revolution and societal change in the late medieval and early modern times*, *Journal of Asian Studies*, XLV, 1986.

markedsøkonomiske sammenhæng eller forskellene mellem et pengevæsen, der bygger på papir, og et pengevæsen, der bygger på ædelmetal. Merkantilisternes egen opfattelse er blevet fejlet til side som fejlslagtigt fetichistisk, skønt de vel egentlig ganske godt vidste, hvad de talte om. I Hobbes' ord: ».. they [silver and gold] have the privilege to make commonwealths move, and stretch out their arms, when need is, into foreign countries: and supply, not only private subjects that travel, but also whole armies with provision.«¹⁹

Efterspørgselen efter guld og sølv lader sig til en vis grad forklare som en følge af den voksende kommercialisering og monetarisering, der fandt sted overalt i den gamle Verden, men den destabiliserende virkning af øgede ædelmetalmængder lader sig først erkende, når vi indser, at denne monetarisering fandt sted, ikke i en ren markedsøkonomi, men i en blandet markedsøkonomi og redistributiv økonomi, hvor betydelige ressourcer overførtes som ikke-økonomiske transaktioner i form af skatter, landgilde osv. I en sådan økonomi var penge mere end et omsætningsmiddel og en værdimåler, de var det ultimative prestigegode, et middel til kommunikation af magt og prestige over tid og rum.

Et par eksempler hentet fra modsatte dele af det euroasiatiske kontinent vil være nok til at vise ædelmetallets anvendelse til kommunikation af magt fra et imperiecentrum til en periferi. En af de virkelig store poster i den kinesiske regerings kontantregnskab i det 16. århundrede var den årlige overførsel af sølv til de garnisoner, der vogtede rigets grænser mod nord og øst. På samme tid var en af de virkelig store poster i den spanske regerings kontantregnskaber de årlige overførsler af rede penge til Spaniens allierede eller til krigsskuepladsen i Nederlandene.

Ædelmetal lod sig ikke blot lettere end andre ressourcer flytte fra sted til sted, ædelmetal lod sig også flytte gennem tiden. Ved *thesaurering* kunne magt så at sige opspares og gemmes. Lidt mere kompliceret var den modsatte operation, låntagning. Låntageren erhvervede med likviditeten den øjeblikkelige handlekraft og afstod til gengæld en del af sin fremtidige realindkomst og også, hvis han ville bevare sin kreditværdighed, en del af sin bevægelsesfrihed. Långiveren afstod den sikkerhed, men også den risiko, der var knyttet til rede penge, og erhvervede til gengæld den fordel, men også den risiko, der knyttede sig til den fremtidige tilbagebetaling.

Ud fra en markedsøkonomisk betragtning drejer det sig om simple variationer i likviditetspræference og pengenes omløbshastighed, men i

¹⁹ Thomas Hobbes, *Leviathan*, part 2, chapter 24.

en historisk kontekst, der var karakteriseret ved omfattende redistributiv allokering af ressourcer og af svagt udviklede kreditinstrumenter, indebar lån, udlån og thesaurering også fundamentale forskydninger i den samfundsmæssige fordeling af magt og prestige. Likviditet var mere end et udsat forbrug, det var en magtfaktor, forskydninger i likviditetens fordeling var en trussel mod samfundenes stabilitet. Den hurtigt voksende ædelmetalmængde i den gamle verden fordelte sig ikke jævnt som blæk, der opsuges i et trækpapir, den fulgte efterspørgsel og udbud, højtryk og lavtryk, der ikke nødvendigvis var i overensstemmelse med den herskende samfundsorden. Ædelmetallets destabiliserende virkninger afhæng både af indgangsveje og af de samfundsmæssige tilpasninger til udfordringen.

Som allerede nævnt var den øgede ædelmetalmængde i Den gamle Verden ikke et resultat af opdagelserne alene, ankomsten af det amerikanske sølv var foregrebet af en øget produktion af guld i Afrika og sølv i Europa og ledsaget af øget produktion af begge metaller i Japan. Men de styrkede interkontinentale kontakter øgede tempoet. Portugiserne bragte ikke kun ædelmetal fra Afrika og Amerika til det asiatiske fastland, men også fra Japan. Sølv nåede også Asien over Stillehavet og Filippinerne. Dog er det sandsynligt, at lige så meget sølv endnu i det 16. århundrede og ind i det 17. århundrede nåede Asien ad veje, der var ældre end opdagelserne.

Det 16. århundredes fiskale turbulens²⁰

Det anførte er kun en modelbetragtning, en overvejelse over de virkninger, en øget ædelmetalmængde ville have, i et før-moderne samfund med en blanding af markedsøkonomi og redistributiv økonomi. Det er spekulativt, men ikke umiddelbart mere spekulativt end de modeller, der ureflekteret hentes fra moderne økonomisk teori.

Hvordan kan vi efterprøve modellen på det empiriske materiale? De kilder, der skulle sætte os i stand til ikke blot at følge ædelmetalstrømmene, men også forskydninger i likviditetens fordeling og disse forskydningers betydning for den samfundsmæssige balance, er næsten overalt gået tabt. Der er dog klare vidnesbyrd om, at den øgede ædelmetalproduktion allerede i det 16. århundrede var mærkbar også i områder fjernt fra produktionscentrene og uden egen ædelmetalproduktion, områder

²⁰ For en mere detaljeret diskussion af den fiskale turbulens og det syttende århundredes krise i Asien se Niels Steensgaard, *The seventeenth century crisis and the unity of Eurasian history*, *Modern Asian studies*, 1990.

som Indien, Kina og Osmannerriget. Og et ejendommeligt, men ofte overset fænomen forekommer mig uforklarligt, hvis ikke det fortolkes som en udbredt reaktion mod de destabiliseringer, der fulgte i kølvandet på de internationale og interkontinentale ædelmetalbevægelser. Det er det fænomen, jeg her kalder det 16. århundredes fiskale turbulens. Fænomenet kan spores fra den ene ende af det euroasiatiske kontinent til den anden. De fiskale systemer var under stærkt pres, der førte til improvisationer og på længere sigt omstruktureringer, eller de underkastedes reformer eller i det mindste forsøg på reformer. Naturligvis kan det samme siges om næsten ethvert århundrede, men den liste, der kan opstilles for det 16. århundredes vedkommende, og især for århundredets anden halvdel, er for overvældende til at kunne afvises som den turbulens, der præger ethvert århundrede.

I Kina var skattesystemet under Mingdynastiet (1368-1644) så kompliceret og efter normerne så nøjeregnende, at det stiller den mest ambitiøse velfærdsstats system i skyggen. Skattebyrden var i princippet ikke overvældende, men i praksis ydede skattebetalerne væsentligt mere, mens den kejserlige regering rådede over væsentligt mindre, end det var forudsat. Differencen skyldtes dels uhensigtsmæssige afgiftsformer, dels at stærke interesser fra det lokale til den centrale plan havde erhvervet hævd på dele af provenuet. Decentralt, men med centralregeringens billigelse, gennemførtes fra 1530'erne en række forsøg på at rationalisere skattesystemet ved at lade en del arbejdsydelser for det offentlige og naturalieafgifter afløse med en skat, der pålignedes i sølv. Disse forsøg kulminerede under storsekretæren Chang Chü-Cheng (1572-82), der endog efter 1578 indledte en matrikulering af rigets landbrugsjord. Efter hans død blev de upopulære reformforsøg opgivet af centralregeringen; da Mingdynastiet bukkede under for manchuernes angreb i det følgende århundrede, var de tomme skatkamre en af forklaringerne på dynastiets sammenbrud, og fulde skatkamre en af forklaringerne på manchuernes succes. Men til trods for det 17. århundredes sammenbrud og dynastiskifte - eller måske netop fordi dynastiskiftet indebar, at systemet skilte sig af med et lag af parasitter - overlevede Mingdynastiets skattesystem i princippet uforandret og dannede grundlaget for en ny velstandsperiode i kinesisk historie.²¹

Japan var i det 16. århundrede splittet mellem et par hundrede, i realiteten uafhængige lensmænd, daimyoer, og forenedes først i årtierne

²¹ Ray Huang, *Taxation and Government Finance in Sixteenth-Century Ming China*, Cambridge 1974. Frederick W. Mote & Denis Twitchett (ed.s), *The Cambridge History of China*, vol. 7.

o. 1600 af »de tre forenere« Nabunaga, Hideyoshi og Ieyasu Tokugawa. Allerede før rigssamlingen påbegyndte stærke daimyoer lokalt en snering af skatteopkrævningen ved at lade jorden matrikulere og skatterne ansætte i sølv. Disse bestræbelser førtes i årene 1583-98 igennem for Japan som helhed, idet dog skatterne fastsattes i ris. Hideyoshis store skattereform var ikke kun en administrativ foranstaltning, den dannede grundlag for Tokugawashogunatets finanser og for dets politiske og sociale kontrol helt frem til det 19. århundrede.²²

I Stormogulriget førtes den reform af jordskatterne, der var indledt 1540-45, til ende i årene 1574-96. Reformen indebar en opmåling og bonitering af jorden og en fastsættelse af takster for de forskellige afgrøder under hensyntagen til deres lokale markedsværdi. Dette skattesystem forblev grundlaget for Stormogulrigets skattesystem, det lagde grunden for en politisk stabilitet, der rakte frem i al fald til årene o. 1700, og videreførtes i vid udstrækning af efterfølgerstaterne.²³

Osmannerriget er et særlig interessant eksempel på den fiskale turbulens, ikke på grund af reformer eller reformforsøg, men fordi dets skattesystem uden målrettet planlægning ikke desto mindre undergik drastiske forandringer i århundredets sidste årtier. Grundlaget for det klassiske osmanniske system var en kombination af bortforpagtet domænejord og små og store tjenestelen, fordelt blandt militærpligtige sipahiryttre. Dette system gik i opløsning i det 16. århundredes sidste årtier, tjenestelenene inddrog i domænejorden, og bortforpagtningen tog et langt større omfang end tidligere. Samtidig gjorde den osmanniske regering i stigende grad brug af sine muligheder for en direkte beskatning af alle undersåtter, og i årtierne efter 1584 reduceredes sølvindholdet i de små mønter, der anvendtes i den daglige omsætning, drastisk. Endelig kan det nævnes, at korruptionen, især i forbindelse med erhvervelse af tidsbegrænsede embeder, i samme periode antog et hidtil ukendt omfang.²⁴

Den fiskale turbulens lader sig også med forskellig styrke registrere i de

²² Nagahara Keiji og Kozo Yamamura, *The Sengoku Daimyo and the Kandaka System*. John W. Hall, *Hideyoshi's Domestic Policies*. Begge i John W. Hall, Nagahara Keiji & Kozo Yamamura (ed.s), *Japan before Tokugawa*, Princeton 1981.

²³ Shireen Moosvi, *The Economy of the Mughal Empire*, Delhi 1987. Irfan Habib, *Agrarian System of Mughal India (1556-1707)*, Bombay 1963. *The Cambridge Economic History of India*, vol. I.

²⁴ Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge 1981. Ömer Lütfi Barkan, *The price revolution of the sixteenth century: A turning point in the Economic History of the Near East*, *International Journal of Middle East Studies*, 6, 1975. Halil Sahillioglu, *The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history*, J. F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, Durham 1983.

fleste europæiske stater, om end formerne her var andre end i de asiatiske imperier. I Europa var der ingen stærk tradition for en centralt fastlagt jordbeskatning, der var næsten overalt en forventning om, at fyrsten levede af sit eget, dvs. af indkomsterne fra et virvar af seigneuriale og regale rettigheder. I det mindste på tre punkter fandt der imidlertid væsentlige forskydninger sted i oppebørselssystemerne i det 16. århundredes Europa.

For det første øgedes de kongelige domæner i alle protestantiske stater betydeligt med konfiskationen af Kirkens jord, samtidig med at Kirken i lande også under den spanske og franske krone måtte øge sit bidrag til statens finanser. Om denne ændring af de fiskale forhold var knyttet til en destabilisering forårsaget af ændret likviditet, er dog mildt sagt tvivlsomt. Af langt større principiel betydning var den voksende brug af embedssalg, især i Spanien og Frankrig. Det var en særpræget konstruktion, af særlig interesse i tilknytning til en diskussion af den destabiliserende virkning af øget likviditet, fordi den kanaliserede likviditeten ind i statens tjeneste. Staten fik så at sige adgang til sine undersåtters opsparing, mens undersåtterne på deres side fik adgang til en langsigtet investering i staten.

Den tredje nydannelse i det 16. århundrede, den konsekvente brug af langtidslån, er af interesse ud fra den samme synsvinkel. Fyrsters korttidslån var en gammel foreteelse, der i det 16. århundredes første halvdel, »Fuggernes tidsalder«, blev anvendt i en hidtil ukendt udstrækning. Langtidslån anvendtes af italienske, tyske og nederlandske byer helt fra det 13. århundrede, mens fyrsters kreditværdighed tilsyneladende kun sjældent rakte til langtidslån uden egentlig overdragelse af et brugeligt pant. Først i det 16. århundredes anden halvdel bliver fyrstelige langtidslån et almindelig brugt kreditinstrument i Europa. Det mest fremtrædende eksempel er den stat, der først rammes af den øgede likviditet, Spanien. I den afgørende periode, 1556-98, øgedes den spanske kronens langtidsgæld fra ca. 7 millioner dukater til ca. 85 millioner dukater eller 9-10 gange årsbudgettet. Måske ikke opskræmmende efter moderne begreber, men dog en nyhed i historien, der giver stof til eftertanke. Det er ikke uinteressant at sammenligne den gæld, som Filip II efterlod sig ved sin død - en diskontering af hans efterkommeres magt og prestige - med det skatkammer, hans samtidige, stormogulen Akbar, efterlod til sine efterkommere i 1605: Guld-, sølv- og kobbermønter til en værdi af ca. 56 millioner dukater.²⁵

²⁵ Geoffrey Parker, *The emergence of modern finance in Europe: 1530-1730*, Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, vol. 2, 1974. Herman van der

Det er vanskeligt at tro, at den fiskale turbulens overalt i Den gamle Verden i det 16. århundrede var et sammenfald af tilfældigheder, og skønt andre hypoteser er mulige, f.eks. en fælles demografisk konjunktur,²⁶ forekommer det mig mest nærliggende at søge forklaringen i de strømme af ædelmetal, der med destabiliserende virkning nåede næsten alle samfund. De forskellige reaktioner i de forskellige dele af det euroasiatiske kontinent kan til en vis grad forklares ud fra den forskellige styrke og hastighed, hvormed de forskellige regioner blev inddraget, men først og fremmest var de udtryk for historiske strukturer, der var ældre end opdagelserne. De asiatiske imperier konsoliderede deres jordbeskatningssystemer og lagde grunden til en ny stabilitet, der varede i det mindste det 17. århundrede igennem, mens de europæiske stater fulgte andre veje. Likviditeten opsugedes i retslige former, der knyttede statsleverandører, kreditydere, långivere og embedsejere til statens fremtid, på de eksisterende retstraditioner generaliseredes en helt ny arbejdsdeling mellem udøverne af magt og besidderne af ejendom.

Den systematiske beskatning af jord og mennesker i Europa udvikledes først af enevældestaten i det 17. århundrede, da den kunne gennemføres i samarbejde med, om end ofte også på bekostning af, de kredse, der havde investeret i statens fremtid. Det er i overensstemmelse med den tolkning af det 17. århundredes krise, jeg tidligere har fremlagt i *Historisk Tidsskrift*.²⁷ De fleste af de krisesymptomer, der tilsammen kaldes det 17. århundredes krise, de politiske kampe i århundredets midte så vel som indikatorerne for økonomisk stagnation eller tilbagegang lader sig bedst forstå som udtryk for staternes fiskale oprustningsbestrebelse og som følger af overførsel af ressourcer fra lavindkomstgrupper til den centraliserede statsmagt.

Wee, Monetary, banking and credit systems, E.E.Rich & C.H.Wilson (ed.s), *The Cambridge Economic History of Europe*, Cambridge 1977. Martin Wolfe, *The Fiscal System of Renaissance France*, New Haven & London 1972. A.Castillo, *Dette flottante et dette consolidée en Espagne, 1557-1600*, *Annales E. S. C. XVIII*, 1963. James D. Tracy, *A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands*, Berkeley 1985. Akbars skatkammer: Moosvi, *Economy of the Mughal Empire*, s.198-99. Filip II's efterladte langtidsgæld: Castillo, *Dette flottante*, s.757.

²⁶ Jack A. Goldstone, *East and West in the seventeenth century: Political crisis in Stuart England, Ottoman Turkey and Ming China*, *Comparative Studies in Society and History*, 30, 1988. Jf. Niels Steensgaard, *Before the world grew small: The quest for patterns in early modern world history*, Mats Lundahl & Thommy Svensson (ed.s), *Agrarian Society in History. Studies in honour of Magnus Mörner*, London 1990.

²⁷ Niels Steensgaard, *Det syttende århundredes krise*, *Historisk Tidsskrift*, 12.rk. bd. IV, 1970. Jf. for denne udvikling i Norden E.Ladewig Petersens anmeldelse af John T.Lauridsen, *Marselisconsortiet*, *Historisk Tidsskrift*, bd.89, 1989, s.376-98 og de der meddelte henvisninger.

Asien fra stabilisering til destabilisering

Formålet med denne ekskurs vedrørende det 16. århundredes fiskale turbulens var, som det vil erindres, at underbygge den antagelse, at forøgelsen af ædelmetalmængden og de øgede interkontinentale kontakter havde destabiliserende virkninger, som vi kun kan erkende, hvis vi gør os klart, at ædelmetallerne ikke kun virkede over markedet, men også havde social og politisk betydning, fordi likviditet også var magt og sikkerhed. Hvis dette ræsonnement er korrekt, bliver de institutionelle former, i hvilke de forskellige dele af Den gamle Verden reagerede over for likviditetsforøgelsen i det 16. århundrede, af afgørende interesse. I Europa generaliseredes en helt ny arbejdsdeling mellem udøvere af magt og besiddere af ejendom, mens de asiatiske imperier opfangede choket inden for rammerne af beskatning af jord og mennesker og dermed lagde grunden til en ny stabilitet, der holdt det 17. århundrede igennem. I dette afsnit skal jeg søge at vurdere holdbarheden af de løsninger, de asiatiske imperier havde fundet gennem en periode, hvor europæerne i stigende grad gjorde sig gældende i de asiatiske farvande, og hvor den væsentligste import til Asien fortsat var ædelmetal.²⁸

De sidste årtier har bragt en forskningslitteratur, der i alle henseender har uddybet og udvidet vort kendskab til det indiske Oceans historie. Mange klicheer er definitivt aflivet. Der var ingen »Vasco da Gamaepoke« i Asiens historie, og myten om den uforanderlige og historieløse Orient er gendrevet. De sensationelle begivenheder, der fylder så meget i den europæiske krønike fra de første portugisiske opdagelser og erobringer i årene o. 1500 til slaget ved Plassey i 1757, berørte kun overfladen af de asiatiske samfund. På den anden side var disse århundreder ikke en historieløs periode af orientalsk despoti, men en periode, præget af forandring, udvikling og vækst, i Asien som i Europa. Noget heraf var knyttet til den europæiske tilstedeværelse i asiatiske farvande, men meget lidt var styret alene af europæiske interesser.

Den senmiddelalderlige højkonjunktur for fjernhandelen, som vi kender fra Europa, omfattede også det indiske Ocean. Et centrum for

²⁸ For en mere detaljeret forskningsdiskussion se Niels Steensgaard, *Asian trade 15th-18th centuris: Continuity and discontinuities*, XVe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports II, Bucarest 1980 og *The Indian Ocean Network and the emerging world-economy c. 1500-c. 1700*, XVIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports I, Stuttgart 1985. Jf. også K.N. Chaudhuri, *Trade and Civilisation in the Indian Ocean*, Cambridge 1985 og Ashin Das Gupta & M.N. Pearson, *India and the Indian Ocean: 1500-1800*, Calcutta 1987.

handelen var under udvikling i Gujarat i Nordvestindien, et centrum, der lader sig sammenligne med det centrum for den europæiske fjernhandel, der i samme periode var under udvikling i Nederlandene. Begge var centralt placeret i netværket af sejskibsruiter, begge var karakteriseret ved et tekstilproducerende bagland, og begge steder koncentreredes kunnen og information i en enkelt eller nogle få byer. Det netværk, hvis centrum lå i Gujarat, spændte fra Østafrika, Rødehavet og Den persiske Golf i vest til Indonesien i øst og til Malakka, hvor det knyttede an til det østasiatiske netværk.

Portugisernes komme førte kun til mindre modifikationer af dette netværk. Goa blev for en tid, i kraft af den portugisiske tvangspolitik, centrum i et sekundært center, men selv om portugiserne infiltrerede og beskattede det netværk, der havde sit centrum i Gujarat, var de asiatiske købmænd i stand til at tilpasse sig eller omgå de portugisiske kontrolfor-søg. Centret i Gujarat, der efterhånden koncentreredes i havnebyen Surat, bevarede sin vitalitet gennem hele det 16. århundrede og fik nye muligheder, da Gujarat i 1573 indlemmedes i Stormogulriget.

De nordvesteuropæiske kompagnier udkonkurrerede i årtierne efter 1600 den direkte karavanehandel mellem Asien og Europa, men ikke den interne asiatiske søhandel og ikke handelen mellem Osmannerriget, Persien og Indien gennem Rødehavet, den persiske Golf og Afghanistan. Gennem hele det 17. århundrede førtes der fortsat ædelmetal til Asien, ikke blot ad søvejen fra Europa, men også langs de gamle ruter. Skønt det statistiske materiale er spinkelt eller ikke-eksisterende, efterlader det rige kvalitative materiale fra kompagniariverne næppe tvivl om, at handelen i det indiske Ocean gennem hele det 17. århundrede var i fortsat vækst. De varer, der udveksledes, var i vid udstrækning de samme, som Europa hentede fra fremmede verdensdele, bomuldstøj, sukker, peber, krydderier, tobak, kaffe og ædelmetaller. Kun i Sydøstasien er der tegn på økonomisk kontraktion uden for det »excentriske center«, som nederlænderne med våbenmagt skabte i Batavia. Det forblev et excentrisk center, ikke kun i ordets geografiske betydning, men også fordi den ressourceallokering, der styredes gennem det nederlandske kompagnis hovedkontor i Batavia, o. 1680 ca. 6-8 millioner dalere årligt,²⁹ fulgte det store firmas spilleregler, ikke markedets.

Batavia kan i en vis udstrækning have hæmmet udviklingen af andre asiatiske handelsknudepunkter, men ved det 17. århundredes slutning var det netværk, hvis centrum lå i Surat, næsten intakt og med en

²⁹ Beregnet på grundlag af Dagregister gehouden int' Casteel Batavia for årene 1678, 79 og 80. F. de Haan (ed.), Batavia 1907-12.

omsætning, der lader sig anslå til ca. 9 millioner dalere o. 1700,³⁰ stærkere end det nederlandske netværk. Ved midten af det 18. århundrede var denne ordentlige bipolaritet forvandlet til et uoverskueligt, multipolært system. Asiatiske købmænd og redere var i alvorlige vanskeligheder, mens de europæiske kompagnier og ikke mindst de private europæiske købmænd og redere i asiatiske farvande havde gode tider. En række begivenheder, tilsyneladende uden indbyrdes sammenhæng, den stigende europæiske efterspørgsel, åbningen af det kinesiske marked, opkomsten af nye flådemagter i asiatiske farvande og den opløsning, der ramte de islamiske imperier, forringede vilkårene for de asiatiske købmænd og redere og begunstigede europæerne og de asiatiske købmænd, der benyttede sig af den beskyttelse og de markeder, de fandt i europæiske brohoveder som Bombay, Madras og Calcutta. Da forvirringen lettede, og det atter blev muligt at se et struktureret og hierarkiseret netværk, var det ikke et system med et centrum i det indiske Ocean, men en del af en verdensøkonomi med centrum i Europa, og en del af de rigeste produktionsområder var blevet europæiske kolonier.

Problemet ved denne nydelige kronologi er kontrasten mellem den langvarige parallelle udvikling i europæisk og asiatisk handel og så et kontinuitetsbrud, der henføres til en række begivenheder, der tilsyneladende ikke har noget med hinanden at gøre. Da jeg i 1985 skulle rapportere om den nyeste forskning i det indiske Oceans historie, anbefalede jeg, at sammenhængen mellem disse fænomener viedes større opmærksomhed.³¹ Jeg var på det tidspunkt ikke opmærksom på, at problemet allerede da var ved at blive taget op med udgangspunkt i udforskningen af det kontinentale Asiens historie, og at en debat var indledt, som stadig fortsætter. I en provokerende artikel fra 1986 sammenfattede C.A. Bayly nogle af resultaterne af den nyeste forskning i Mellemøstens og Asiens historie i det 17. og 18. århundredes historie. Han fandt, at forskningslitteraturen afdækkede, ofte uden at forfatterne selv var klar over det, en række ensartede mønstre i store dele af den østlige halvkugle og skitserede en kronologi, »som kunne hjælpe til at vise nogle årsager bag denne det 18. århundredes krise for de ikke-europæiske imperier«.³²

Bayly's kronologi tager sit udgangspunkt i den velstand, udvikling og vækst, der prægede perioden fra ca. 1660 - ca. 1730. Denne vækstperiode

³⁰ Ashin Das Gupta, *Indian Merchants and the Decline of Surat*, Wiesbaden 1979, s. 18.

³¹ Niels Steensgaard, *The Indian Ocean network*, s. 45-47.

³² C. A. Bayly, *The Middle East and Asia during the Age of Revolutions*, Itinerario, vol. X, 1986.

prægedes også af forskydninger i forskellige klassers og elitegrupper relative rigdom og magt: Militærfiskale eliter knyttet til imperierne, købmænd og pengeudlånere, jordherrer og lokale magnater, landsbyforetagere og stammeledere. Disse forskydninger brød den balance, der havde dannet grundlag for de islamiske imperier, de opløstes og afløstes af patrimoniale stater - Stormogulrigets splittelse er det tydeligste eksempel, men det samme fænomen genfindes i de andre islamiske imperier. Efterfølgerstaterne var langt mere afhængige af kontrol på det lokale plan end imperierne havde været det, og de var mere afhængige af indtægter fra andre kilder end beskatningen af jord. Både den uro, der ledsagede imperiernes sammenbrud, og konsolideringen af de nye patrimoniale stater fremmede det socio-politiske klima, i hvilket europæerne fandt det muligt og til deres fordel at gribe ind i asiatisk politik i større omfang. Den formelle kolonisering af de asiatiske samfund forårsagedes således ikke af de asiatiske kulturers svaghed og dekadence, men af den destabilisering, der skyldtes vitalitet og vækst.

Bayly's tolkning er omdiskuteret, men giver mere mening end de fleste andre tolkningsforsøg og lader sig nu knytte til de betragtninger, der i det foregående er fremsat om ædelmetallernes destabiliserende virkninger og karakteren af de goder, der udveksledes mellem kontinenterne i den før-industrielle tidsalder.

Afsluttende bemærkninger

Asien fortsatte perioden igennem som Europa med at modtage vældige mængder af ædelmetaller, men i Europa udvikledes der institutionelle former, der gjorde det muligt at opfange og kanalisere den spredning af magt og prestige, der fulgte med den øgede likviditet. Guld og sølv tabte betydning som det ultimative prestigegode med udviklingen af langfristede statslån, ædelmetallerne var endog ved periodens slutning ved at tabe betydning som betalingsmidler.

De asiatiske imperier var slået ind på en anden vej, da de i det 16. århundrede stod over for den destabilisering, der fulgte med den øgede ædelmetalmængde. Meget længe gav deres stærke skattesystemer dem mulighed for at drage velstand fra den øgede likviditet og afbalancere den spredning af rigdom, der fulgte, men i det lange løb udvikledes der nye magtcentre og nye sociale grupperinger, der havde adgang til det ultimative prestigegode, og derfor kunne udfordre imperierne. Imperierne mistede kontrollen med det redistributive system, der havde holdt dem sammen.

Diskussionen af opdagelsernes plads i verdenshistorien lader sig således ikke isolere fra den historiske kontekst, i hvilken de fandt sted. Det var strukturer, der var ældre, der gjorde opdagelserne til Opdagelserne, til epoke ikke til episode. Og det var strukturer, der var ældre, der bestemte retningen af de reaktioner, de udløste. Den materielle udveksling af varer, ædelmetal og tjenesteydelser mellem kontinenterne var andet og mere end markedsøkonomiske transaktioner. De kunne være forbrugsgoder og produktionsfaktorer, men de kunne også være prestigevarer, der undergravede den samfundsmæssige balance, de kunne være det ultimative prestigegode, ædelmetal, og dermed en trussel mod eller en udfordring til magtstrukturen, eller de kunne være specialiserede tjenesteydelser, der forvred importørens teknologiske og organisatoriske udvikling og belønnede eksportøren for et marginalt forspring.

I den periode, vi her har diskuteret, lader Atlanterhavet sig til en vis grad indskrive i et kapitalistisk verdenssystem under udvikling, men teorien lader sig ikke overføre til Asien. Til trods for deres dramatiske kvaliteter var de europæiske aktiviteter kun af overfladisk betydning for de asiatiske samfund i det 16. og det 17. århundrede, og gennem en meget lang periode, før opdagelserne og efter opdagelserne, udviklede produktion, forbrug og fjernhandel i Europa og Asien sig ad de samme spor. Det excentriske center i Batavia kan have hæmmet udviklingen af asiatiske handelsknudepunkter, men først i den anden fjerdedel af det 18. århundrede finder vi klare tegn på en ændret økonomisk og politisk balance, måske mest overbevisende registreret i den voksende europæiske eksport af tjenesteydelser til Asien. Jeg har i denne artikel søgt at argumentere for, at baggrunden for dette kontinuitetsbrud ikke skal søges i de opsigtsvækkende europæiske aktiviteter i asiatiske farvande, men var et sent resultat af de forskellige reaktioner i Europa og Asien på den første store udfordring, der fulgte med opdagelserne, den destabilisering, der skyldtes den pludselige forøgelse af ædelmetalmængden.

‘Alle myne rent’

BONDEKREDIT I 15-1600-TALLET

AF

BJØRN POULSEN

Kreditgivningen i det gamle danske landbrugssamfund repræsenterer et så godt som ubetrådt felt inden for forskningen.¹ Træffer man endelig en omtale af fænomenet skildres det ofte som en unormal tilstand i en økonomi, der ellers formodes at være præget af en ringe grad af pengebrug. Der er generelt beskeden forståelse for kreditors rolle. I det følgende skal det forsøges at anlægge et mere nuanceret syn på kreditten og at gøre rede for visse af de muligheder, der ligger i studiet af den agrare kredit i det førindustrielle Danmark. For undersøgelser af denne art er bestemt mulige; der eksisterer anvendelige kilder, som rækker helt tilbage til senmiddelalderen og er meget omfangsrige fra det 17. århundrede. Problemet er, at disse kilder er både spredte og også arbejdskrævende, hvis et større overblik skal nås. Nogen sammenhængende fremstilling kan da heller ikke her præsenteres; sigtet er i første række at opfordre til yderligere fordybelse i emnet og præsentere eksemplificerende resultater, specielt fra det 16.-17. århundredes Slesvig.

Nogle bemærkninger til forskningen

Nyere forskning har slået fast, at middelalderens og den tidlige nyere tids landbrugssamfund ikke kan betragtes uden hensyntagen til marked, priser og konjunkturer,² og at samvirket mellem land og by allerede

¹ Det adelige kreditmarked er derimod belyst ved en række studier, bl.a. Ole Fenger og Erling Ladewig Petersen: *Adel forpligter... Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede*. Kbh. 1983.

² Jfr. Wilhelm Abel: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1978. Guy Bois: *Crise du féodalisme. Économie rurale et démographie en Normandie orientale de début de 14e siècle au milieu de 16e siècle*. Paris 1976.

tidligt var tæt og strukturmæssigt ganske nødvendigt.³ På denne baggrund må det betragtes som naturligt, at kildearbejdet fører til det synspunkt, at agrarkredit skal opfattes som et dynamisk træk i bondeøkonomien. Studiet af vestslesvigske bønders rentesalg i det sene 1400-tal ledte mig da også til den konklusion, at forekomsten heraf måtte tages som udtryk for landleg monetarisering og markedsorientering.⁴ En række nyere undersøgelser, som jeg senere er blevet opmærksom på, støtter denne positive opfattelse af bondekredit. Hermann Rebel publicerede i 1983 en analyse af det østrigske bondesamfund i det 17. århundredes første halvdel, der gør det klart, at udlån og skyldsætning blandt bønder kan være et udtryk for moderniseringsprocesser.⁵ Rebel ser ikke bøndernes økonomi og sociale forhold isoleret, men som en del af den 'bureaukratiske stat', der voksede frem i løbet af 1500-tallet. Han gør klart, hvordan husholdenes overhoveder i realiteten omdannedes til en ny klasse af bureaukrater, som hver især var ansvarlig for sin husstand. Ved

³ Arbejdet med land-by-relationerne slog stærkt igennem i international forskning fra midten af 1970'erne. Jfr. bl.a. Hektor Amman: *Vom Lebensraum der mittelalterlichen Stadt. Eine Untersuchung an schwäbischen Beispielen. Berichte zur deutschen Landeskunde* 31, 1963, s. 284-316. Erich Dittich: *Stadt, Land, zentrale Orte als Problem historischer Raumforschung. Stadt-Land-Beziehungen und Zentralität als Problem der historischen Raumforschung. Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung. Forschungs- und Sitzungsberichte Bd. 88, Hannover 1974, s. 1-18.* Konrad Fritze: *Bürger und Bauern zur Hansezeit. Studien zu den Stadt- Land- Beziehungen an der süd-westlichen Ostseeküste vom 13. bis zum 16. Jahrhundert. Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte XVI. Weimar 1976.* Villes et campagnes XVe-XXe siècle, udgivet af F. Bayard m.fl. Lyon 1977. Rolf Kiessling: *Stadt-Land-Beziehungen im Spätmittelalter. Überlegungen zur Problemstellung und Methode anhand neuerer Arbeiten vorwiegend zu süddeutschen Beispielen. Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte* bd. 40, 1977, s. 829-867. Michael Mitterauer: *Markt und Stadt im Mittelalter. Beiträge zur historischen Zentralitätsforschung. Stuttgart 1980.* Städtisches Um- und Hinterland in vorindustrieller Zeit. *Städteforschung, A, Darstellungen Bd. 22, udgivet af Hans K. Schultze. Köln/Wien 1985.* Dietrich Dennecke: *Beziehungen zwischen Stadt und Land in Nordwestdeutschland während des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. Stadt im Wandel. Landesausstellung Niedersachsen 1985. Ausstellungskatalog Bd. 3, udgivet af C. Meckseper. Stuttgart-Bad Canstatt, s. 191-218.* Tom Scott: *Freiburg and the Breisgau. Town-Country Relations in the Age of Reformation and Peasants' War. Oxford 1986.* Ole Degn: *Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550-1700. Historie XVII, 1987-9, s. 527-545.*

⁴ Bjørn Poulsen: *Land-By-Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Flensborg 1988, p. 115-121.* Jfr. Bjørn Poulsen: *Monetarisering og regionale Differenzierung der bauerlichen Agrargesellschaft Dänemarks im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Kommer i (J. Brockstedt udg.): *Wirtschaftliche Wechsellen in Schleswig-Holstein vom ausgehenden Mittelalter bis zur Gegenwart* (1990).*

⁵ Hermann Rebel: *Peasant Classes. The Bureaucratization of Property and Family Relations under Early Habsburg Absolutism 1511-1636. Princetown, New Jersey 1983.* Jfr. de kritiske kommentarer hos Winfried Schulze: *Bürokratischer Kapitalismus? Zur bauerlichen Sozialgeschichte im 16. og 17. Jahrhundert. Zeitschrift für Historische Forschung 1986 Bd. 13, s. 315-20.*

hjælp af bondeskifter analyseres det agrare kreditmarked, og en udbredt kreditgivning blandt bønderne kan vises at følge afvigende mønstre i de forskellige socialgrupper og at udgøre en vigtig forudsætning for det sociale system. Alle gav lån og lånte penge ud, men under forskellige omstændigheder; hvad der virkelig talte var den enkeltes specielle blanding af debet og kredit. I en artikel fra 1987 argumenterer Heide Wunder, delvist inspireret af Rebel, og ud fra en opfattelse af det fejlagtige i en adskillelse mellem en privat og en offentlig sfære i ældre tid, for at studiet af bondekredit udgør en del af de 'offentlige financers historie'.⁶ Så længe en fast offentlig sfære ikke var defineret, havde kredit i lokale fællesskaber og hushold en lige så vigtig plads i den offentlige økonomi som fyrsternes finanser. Wunder gennemgår herefter på grundlag af tysk kildemateriale en række forskellige former for bondekredit: nemlig kredit i godssystemet, kredit i fællesskaber, kredit i husholdet og blandt slægtninge.⁷

At kredit var udbredt i landdistrikter er et faktum, som fremgår af en voksende række undersøgelser fra hele Europa. Allerede omkring 1300 var kreditgivning til bønder, bl.a. fra jødiske pengeudlånere, almindeligt praktiseret i de økonomisk udviklede regioner Sydtykland, Rhinegnene og Katalonien.⁸ Michael Toch's analyse af en fortegnelse over udestående lån, som en jøde i den bayerske by Straubing førte i 1329-1332, viser et kraftigt indslag af bondelånere. Karakteristisk nok ser disse bønders lån ikke ud til at være forårsaget af nød, men snarere af en indarbejdet praksis med låntagning til skattebetaling og indfæstning. For en længere periode i 1300-tallet har Michael Gelting undersøgt regnskabsbøger fra en by i de savoyiske alper og finder også her en betydelig kreditgivning

⁶ Heide Wunder: Finance in the 'Economy of Old Europe': the Example of Peasant Credit from the Late Middle Ages to the Thirty Years War. *Wealth and Taxation in central Europe. The History and Sociology of Public Finance.* Ed. Peter-Christian Witt. New York 1987, s. 19-47.

⁷ Principielt angående bondekredits anvendelse se Raymond Firth: *Saving and Credit in Peasant Societies. A Viewpoint from Economic Anthropology.* R. Firth, B.S. Yamey (udg.): *Capital, Saving and Credit in Peasant Societies. Studies from Asia, Oceania and the Caribbean and Middle America.* Chicago 1964, s. 15-34.

⁸ Bruno Kuske: *Die Entstehung der Kreditwirtschaft und des Kapitalverkehrs. Die Kreditwirtschaft. Erste Teil.* Leipzig 1927, særlig s. 16-23, 25-27. Michael Toch: *Geld und Kredit in einer spätmittelalterlichen Landschaft. Zu einem unbeachteten hebräischen Schuldenregister aus Niederbayern (1329-1332).* *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 38, 1982, s. 499-550 (om bønders lån specielt s. 524-5). Jfr. samme: *Local Credit in an agrarian economy: the case of Bavaria (13th to 15th centuries).* *Local and International Credit in the Middle Ages and the 16th Century.* 9th Congress of the International Economic History Association. Berne 1986. Session B 9. Ed. H. Dubois, s. 72-75.

fra land til by, ikke mindst ved lombarder, men også fra lokale notarer og lavadelige.⁹ Det yderligere opsving, som agrarkreditte tog i 1500-tallet, dokumenteres måske allerbedst af to studier af Willi A. Boelcke.¹⁰ Boelcke tager udgangspunkt i et overraskende arkivfund, en boopgørelse efter en ellers ukendt bonde fra Württemberg, Jerg Minner. Det viser sig, at denne stille og sparsommelige mand ved sin død efterlod sig en formue på over 70.000 gylden (hvilke omregnet efter kornpriser svarer til over 4 millioner nutidige danske kroner!). Af formuen var langt over halvdelen placeret i rentebærende lån på 5% p.a. En beregning synes da også at vise, at denne form for formueforvaltning var mere givende end investering i landbrug. På denne baggrund undersøger Boelcke kreditten i Württemberg og kan konstatere, at kreditgivningens omfang var stærkt voksende i landsbyerne i perioden mellem 1525 og trediveårskrigen; ikke på grund af mangel på kapital, men som en følge af agrare formuedannelser og investeringer. At dette opsving inden for kreditten udtrykker en generel europæisk tendens, især i egne med relativt frie bønder, demonstrerer regionalstudier fra Schlesien, Thüringen, Bayern, Østrig, Alsace og Frisland.¹¹ Udbredelsen af kreditgivning på landet gav gevinst til storbønder som Jerg Minner og også f.eks. til en ågerkarl fra Languedoc ved navn Guillaume Masenx, hvis grove udlånsmetoder kan følges i 1530'erne og 40'erne.¹² Muligheden for at låne penge gjorde det

⁹ Michael H. Gelting: En lille markedsby i Savoyen og dens opland i 1300-tallet: Saint-Michel-de-Maurienne. Muligheder og begrænsninger i et senmiddelalderligt regnskabsmateriale. Land og by i middelalderen 5/6, Symposium Frørup 1986/Varberg Fæstning 1987. Horsens 1989, s. 171-192. Ang. nordtyske borgeres kreditgivning (rentekøb) i landdistrikter bl.a. Jürgen Ellermeyer: *Stade 1300-1399. Liegenschaften und Renten in Stadt und Land. Untersuchungen zur Wirtschafts- und Sozialstruktur einer Hansischen Landstadt im Spätmittelalter.* Hamburg 1975. For England se M. K. McIntosh: *Money Lending on the Periphery of London, 1300-1600.* Albion, 20, 1988, s. 557-71.

¹⁰ Willi Alfred Boelcke: *Bäuerlicher Wohlstand in Württemberg Ende des 16. Jahrhunderts.* *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* Bd. 176, 1964, s. 241-280. Samme: *Zur Entwicklung des bäuerlichen Kreditwesens in Württemberg von späten Mittelalter bis Anfang des 17. Jahrhunderts.* *Ibid.* s. 319-58.

¹¹ Wieland Held: *Zwischen Marktplatz und Angel. Stadt-Land-Beziehungen im 16. Jahrhundert in Thüringen.* Weimar 1988. Francis Rapp: *Die Bäuerliche Aristokratie des Kochersberges im ausgehenden Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit. Bauernschaft und Bauernstand 1500-1970.* *Budinger Vorträge 1971-1972.* Hrsg. v. Günther Franz. Limburg/Lahn 1975, s. 89-101. Arthur Cohen: *Die Verschuldung des bäuerlichen Grundbesitzes in Bayern vor der Entstehung der Hypothek bis zum Beginn der Aufklärungsperiode, 1598-1745.* Leipzig 1906. *Op. cit.* Rebel. Dr. H. Fenstra har venligst meddelt mig foreløbige resultater fra projektet om bondestanden i provinsen Groningen, hvor samme forhold kan konstateres.

¹² Emmanuel Le Roy Ladurie har tegnet et lille portræt af Masenx i *Les Paysans de Languedoc,* Paris 1966.

imidlertid også overkommeligt for små bønder at etablere sig, at købe jord. I et samfund præget af befolkningsvækst og stigende jord- og landbrugspriser var agrarkreditten utvivlsomt et integreret led i den økonomiske fremgang.

Kreditens 'progressive' rolle ændrede sig i hvert fald på kort sigt med den generelle krise som ramte Europa i 1600-tallet. Den høje gældsætning gjorde landbrugssamfundet yderst følsomt over for ændrede konjunkturer og stigende statsligt tryk. Allerede i 1912 gjorde Fritz Kaphahn rede for det tyske kreditmarkeds sammenbrud under trediveårskrigen, og i en nyligt offentliggjort artikel viser Michael Weisser de alvorlige følger af Spaniens økonomiske krise i 1620'erne for det agrare kreditmarked i Kastilien.¹³ De vanskelige års betydning for landbrugets låntagning på længere sigt lader sig endnu ikke overskue. I visse egne i Frankrig udvikledes en kreditgivning, der var præget af byborgerskabets udnyttelse af forarmede bønder, og i Bayern aftog den agrare kredit kraftigt.¹⁴ B. A. Holderness' gennemgang af engelsk landbrugskredit i tiden 1650-1720 demonstrerer imidlertid klart en mere positiv udvikling på trods af, at der i England næppe kan konstateres reduktion i kreditmængden.¹⁵ Her fandt man et velfungerende og sofistikeret kredit-system på landet med deltagelse af alle befolkningsgrupper. At dette muligvis var forhold, der gjaldt for større dele af Europa, antydes endnu kun af specialstudier.¹⁶ Det er dog næppe for dristigt at se 1700-tallets

¹³ Fritz Kaphahn: Der Zusammenbruch der deutschen Kreditwirtschaft im XVII. Jahrhundert und der Dreißigjährige Krieg. Deutsche Geschichtsblätter, XIII; 1912, s. 139-162. Michael R. Weisser: Rural Crisis and Rural Credit in XVIIth-Century Castile. The Journal of European Economic History, Vol. 16, 1987, s. 297-313.

¹⁴ Pierre Goubert: The French peasantry of the seventeenth century: a regional example. Crisis in Europe 1560-1660, ed. Trevor Aston, London 1965, s. 159f. Rudolf Schlögl: Bauern, Krieg und Staat. Oberbayerische Bauernwirtschaft und frümödderner Staat im 17. Jahrhundert. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 89. Göttingen 1988 (særlig s. 319-342).

¹⁵ B. A. Holderness: Credit in English Rural Society before the Nineteenth Century, with special reference to the period 1650-1720. Agricultural History Review 1976, s. 97-109.

¹⁶ Christine van den Heuvel: Ländliches Kreditwesen am Ende des 18. Jahrhunderts im Hochstift Osnabrück. Das Anschreibebuch des Johann Gabriel Niemann. Osnabrücker Mitteilungen, Bd. 91, 1986, s. 163-192. Anders Perlinge: Urbana och pagana finansieringsmönster. Social gränsdragning i 1700-talets Uppland. Rig, Årgang 69, 1986, s. 1-15. Maria Ågren: Att lösa ekonomiska tvister - domstolarnas främsta sysselsättning på 1700-talet? Historisk Tidsskrift (svensk), 1988: s. 481-511. En mere samlet undersøgelse af tysk agrarkredits udvikling fra middelalder til det 18. århundrede fremlagde W. A. Boelcke på II Salzau-Kolloquium 1990 (Kredit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit). Det publiceres af Michael North i udgaven af bidragene fra symposiet med titlen: Der Agrarkredit in deutschen Territorialstaaten vom Mittelalter bis Anfang des 18. Jahrhunderts.

private agrarkredit som forudsætningen for den institutionalisering af kreditten, som vandt indpas på landet i det følgende århundrede.

Efter dette europæiske udblik kan vi vende os til det hjemlige.

Om kilderne til den danske agrarkredit

I det følgende skal det undersøges, hvilke former og hvilken udstrækning den danske bondekredit antog i den tidlige nyere tid, i 15-1600-tallet. Formelt set kan de foreliggende kilder til en sådan analyse deles i de normative kilder, nemlig forskellige forfatters moraliserende betragtninger samt øvrighedens forordninger, og i det store og brogede materiale, der afspejler faktiske kredittransaktioner. Det 'faktiske materiale' deler sig igen i kreditgiveres egne fortegnelser over tilgodehavender og andres, hovedsagelig øvrighedens, optegnelser af kreditgivning.

De normative og moraliserende kilder skal oftest ses i sammenhæng med kirkens holdning til kredit og åger.¹⁷ Der går en direkte linje fra middelalderens teologers og Luthers tordentaler mod åger til et skrift, som Peder Palladius udgav i 1558 om den '*Den formaledide Aager*'. Her klages der højt over den landlige kredit: 'Men hvor almindeligt det nu er med åger også iblandt bønder, ja iblandt tjenere, tyende og stodder, såvel som blandt ædle folk og borgere frem for det var for tredive år siden, ...'¹⁸ Kritikken føres videre og uddybes i eksempelvis præsten Niels Helvads '*Prognosticon*' eller '*Practica*' for året 1598, hvor det hedder 'Gud ser, hvor ubarmhjertigt de forbandede, ugudelige og tyranniske mammonister, hin rige frådseres staldbrødre, handler med deres gaver og med jordens afgrøde. Når Han giver dem i overflod, da driver de den allerugudeligste åger dermed, så at det var billigt, om de med almuens forbandelse blev fordømt og bortkastet til helvede. Dette er nemlig deres kunst: Kommer en fattig bonde til dem og begærer i sin nød og trang til låns, da må han straks uden al nåde og barmhjertighed udlove 1 ørtug rug eller byg derfor til mikkelsdag. Omendskønt han byder firedobbelt rente, hjælper det ham intet. De svarer ovenikøbet bespotteligt: 'Jeg tager ikke rente, thi præsterne har forbudt det', men betænker ikke, at hver ørtug rug almindeligvis ved næste mikkelsdag gælder to daler, og hvad synd det er

¹⁷ Jfr. Axel Rubow: Renteforhold i Danmark. I Tidsrummet fra Reformationen til Chr. V's Danske Lov. København 1914. Jacques Le Goff: La bourse et la vie. Économie et religion au Moyen Age. Paris 1966. Troels Dahlerup: Den danske reformation i dens samfundsmæssige sammenhæng. Reformations-perspektiver, Acta Jutlandica LXII:3, Teologisk Serie 14. Århus 1987, s. 70-71.

¹⁸ Citeret efter Axel Rubow: Renteforhold, s. 37.

at udnytte sin næste'.¹⁹ Den kirkelige moraliserende holdning over for ågerens udnyttelse af bonden forenedes hos statsmagten med et behov for at opretholde skattedygtige undersåtter og gav sig i 15-1600-tallet udslag i en række forordninger, der foruden at fastfryse rentefoden, forsøgte at begrænse den agrare kredit. Samlende må det siges, at de normative og moraliserende kilder tydeligt vidner om landkreditens eksistens, men kun i ringe grad giver viden om transaktioner og omfang.

Reel viden om kreditstørrelsen fik øvrigheden formentlig relativt sent. Skat af rentebærende formuer på landet opkrævedes første gang i 1627 og herefter 1638, 1642, 1645, 1647, 1652, 1653, 1654, 1657.²⁰ De bevarede mandtaller fra rentepengeskatterne er for så vidt værdifulde, som de giver et indblik i den minimale geografiske og økonomiske fordeling af rentenydere i landdistrikterne, men unægtelig fortæller listerne jo intet om forholdet mellem dette minimum og de reelle forhold. Parallelle kilder til disse skattelister er amters og godsers forsøg på at registrere den gæld, som hvilede på deres undersåtter.²¹

En meget omfattende kilde til bondekreditten finder man i retssager fra herredstingene.²² Ved det 17. århundredes falsterske herredsting udgjorde gældssager faktisk omkring halvdelen af alle sager.²³ Gældssa-

¹⁹ Citeret efter H. V. Gregersen: Niels Helvad, Nicolaus Helduaderus. En biografi. Tønder, 1957, s. 81. Her også (s. 83) eksempler på bønder i bøderegisteret fra Åbenrå amtsregnskaber fra 1597, som betaler høje bøder på grund af 'Judenwucherei'. Jfr. Toldsted ved Hørvejen. Arnkielernes hjemstavn, Urnehoved-egnens og oksehandelens historie. Haderslev. 1978, s. 78-9.

²⁰ Haakon Bennike Madsen: Den danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660. Odense 1978, s. 42-44. For formueskatterne efter 1660 se Carl Christiansen: Formueforhold i Danmark under de første Enevoldskonger. 1660-1700. Kbh. 1941.

²¹ På Femern foranstaltede fyrstemanden f.eks. ca. 1610 en undersøgelse over, hvilke bønder der var mest forgældede (Schleswig-Holsteinische Landesarchiv, Schleswig Abt 7, Nr. 4076). Jfr. den omtrent samtidige 'Verzeichniss der Hauptschulden im Mittelsten Kirchspiel' (dvs. Landkirchens) (LAS, Abt 173, Nr. 151, Heft 28). 'Undersøgelseskommissionen i Haderslev amt' registrerede i 1708 ff. bl.a. de enkelte ejendommers gæld. Rigsark. Tyske Rentekammer C 24, 27, 29 og 44. Ved en undersøgelse af to sønderjyske godser i 1761 blev bønderne spurgt: 'om er i gæld til nogen, til hvem og hvormeget'. Peter Kristian Iversen: Revision over Gram og Nybøl godser 1761. Historisk Samfund for Sønderjylland 1989, p. V.

²² Jfr. de udgivne Aasum Herreds Tingbøger 1640-48. Udg. af Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, København 1956-62. Skast herreds tingbog 1636-1640. Udg. af Poul Rasmussen, København 1955-59. Sokkelund herreds tingbøger 1621-22, 1625-37. Udg. af Ole Karup Pedersen og Karen Marie Olsen. København 1957-76. Herlufsholm birks tingbog 1616-19 og 1630-33. København 1954-59.

²³ Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg: 16.900 retssager. Om retsarkiver, sagtypologi og procesøkonomi. Fortid og Nutid, XXXII (1985) s. 100-113. En vigtig årsag til de mange sager for herredstingene var Christian IV's forordning af 8. juni 1639 om årlig tinglysning af gældsposter, Corpus Constitutionum Danicæ, IV, s. 40.

gerne, som var flest i 1600-tallet og blev færre op i 1700-tallet, vil med en adækvat databearbejdning kunne vise karakteristiske strukturer, men normalt giver tingbøgerne dog kun brudstykker af de enkelte personers kredittransaktioner. Det svindende antal gældssager i tingbøgerne i løbet af det 17. århundrede forklares, i det mindste for Slesvigs vedkommende, delvist af fremkomsten af offentlige protokoller over den enkelte mands gæld, skyld- og panteprotokoller. Disse indeholder ganske vist et meget stort materiale og strækker sig også for landdistrikter i enkelte tilfælde tilbage i midten af 1600-tallet; men gennemgående er det, at de kun registrerer store transaktioner og således ikke er velegnede til at skabe et overblik over kreditforholdene på individ-niveau. Den jævne men betydningsfulde 'plukgæld' falder ganske uden for deres rammer. De optimale kilder til kreditgivningens struktur og konjunktur på person-niveau finder man utvivlsomt dels i fortegnelser over skifter og konkursboer og dels i de regnskaber og 'skyldbøger', hvori bønder, borgere, institutioner og fællesskaber fortegnede deres individuelle tilgodehavender.

Gæld og tilgodehavende

Før et udvalg af regnskaber analyseres, skal to grupper af opgørelser fra skifter og konkurser betragtes, bl.a. med henblik på at vurdere regnskabsbøgernes udsagnskraft, men også for at vise den regionale variationsbredde.²⁴

En række af de ældste danske skifter stammer fra herrederne Smørum og Lille herred, der ligger syd for København, og daterer sig fra årene 1640-52.²⁵ For at opnå et nærmere indblik i kreditstrukturen skal der gengives et enkelt skifte af 3. februar 1644 efter den velhavende Peder Hansen fra Solrød og hans hustru Karen Jakobsdatter, der døde med 3 dages mellemrum.²⁶ Der ses bort fra de udgifter, der kom til i forbindelse med begravelserne (Tab. 1):

²⁴ Til kildegruppen bl.a. J. Kuuse: The probate inventory as a source for economic and social history. The Scandinavian Economic History Review, XXII, 1974, s. 22-31. Probate Inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. Ed. A. van der Woude, A. Schuurman. Afdeling Agrarische Geschiedenis Bijdragen 23. Wageningen 1980. Op.cit. Anders Perlinge: Urbana och pagana finansieringsmönster... bruger skifter fra 1770'ernes Uppland som kilde til agrarkredit.

²⁵ Bondeskifter fra Smørum og Lille herred 1644-48. Udg. af Jørgen H. Andersen. København 1984.

²⁶ Bondeskifter... s. 5-12. Dette skifte er også omtalt af Karl-Erik Frandsen i Det danske landbrugs historie II. 1536-1810. Red. af Claus Bjørn m.fl. Kbh. 1988, s. 162.

Tab 1. Skifte efter Peder Hansen, Solrød 3/2 1644.

GÆLD:

1. Ludse Lauridsdatter (resterende løn)	4 ¹ / ₂ dr	1 mk
2. Hans Pedersen (Torslunde, T.s.) for ¹ / ₂ pd sårug . . .	5	dr
3. Karen Kjeldsdatter (Mosede, Karlslunde s, Tune h)	22 ¹ / ₂	dr
4. Christen Leversen (ulokaliseret)	4 ¹ / ₂ dr	12 s
5. Herman Turesen (rådmænd i Kbh.)	61 ¹ / ₂ dr	8 s

TILGODEHAVENDER:

a. På grundlag af 'handschrift' (= gældsbevis)

1. Niels Hansen (Solrød)	60	dr
2. Jep Nielsen (Solrød)	26	dr
3. Hans Jørgensen (Solrød)	5	dr
4. Hans Olsen (Solrød)	20	dr
5. Rafael Smed (Solrød) (jfr 17)	10	dr
6. Morten Hansen (Solrød)	20 ¹ / ₂	dr
7. Hans Pedersen (Torslunde, Torslunde s.)	161	dr
8. Jens Lauridsen (Mosede, Karlslunde s., Tune h) . . .	70	dr
9. Jens Jakobsen (Greve, G.s., Tune h.)	35	dr
10. Laurids Hansen (Havdrup, Havdrup s., Tune h.) . .	14	dr
11. Søren Poulsen (Havdrup, Havdrup s, Tune h)	6	dr
12. Jakob Andersen (Mandevig, Norge)	450	dr
13. Søren Jonsen (Køge)	200	dr

b. På grundlag af 'den s. mands baagh'

14. Oluf Nielsen (Solrød)	13	mr
15. Jørgen Rasmussen (Solrød)	8 dr	20 sk
16. Oluf Skåning (Solrød)	5	dr
17. Rafael Smed (Solrød) (jfr 6)	2	mr
18. Didrik Hansen (Solrød)	6 ¹ / ₂	mr
19. Hans Olsen (Solrød)	11 mr	4 sk
20. Unge Niels Pedersen (Solrød)	4 dr	1 mr 12 sk
21. Niels Olsen (Mosede, Karlslunde s.)	3	mr
22. Hans Olsen (Snoldelev, S.s, Tune h.)	9	dr
23. Jep Andersen (Jersie, Jersie s, Tune h.)	10	mr
24. Arild Ipsen (Jersie, Jersie s, Tune h.)	7	mr
25. Gerich (uoplyst)	3	mr
26. Troels Olsen (Havdrup, H. s, Tune h) 1 bøsse i pant	9	dr
27. Anders Olsen (Karlstrup, K. s, Tune h.) 1 sølvbæger i pant	4 dr	2 ¹ / ₂ mr

I dette tilfælde var tilgodehavenderne altså langt størst. Af gæld forekommer kun et lille beløb til tjenestepigen, tre mindre til bønder i nabobyerne og et større til en rådmænd i København. Det er tydeligt, at en formue var investeret i udlån til omkringboende bønder, navnlig i bondeparrets hjemby. Blandt de, der havde lånt, fandt man karakteristisk nok kun en enkelt borger – Søren Jonsen i Køge. Kreditgivningen, der ialt summede sig til over 1200 rigsdaler, delte sig i 13 delvist store poster (beløb på 400 daler, 200 daler etc.), som var belagt ved *'handschrift'* – altså ved beseglede gældsbeviser, og i 14 væsentlig mindre summer (fra nogle få mark til 9 daler), der siges at være dokumenterede ved den afdøde mands *'baagh'*, hans bog. Bogen kan ses at have registreret smålån til andre bønder, i over halvdelen af tilfældene boende i samme landsby som den afdøde. Normalt var lånene åbenbart givet uden sikkerhed, men to udenbys bønder havde dog måttet give et gevær og 1 sølvbæger i pant.

Hvis man gennemgår de 42 udgivne skifter, der udskiller de regulære lån, og sætter långivning over for låntagning, bliver det klart, at Peder Hansen er utypisk ved sin dominerende kreditgivning. Oftest var det debet der vejede tungest. Blandt skifterne er der faktisk kun 4 tilfælde, hvor tilgodehavenderne er størst. Det blev dog kun sjældent et problem, idet der normalt fandtes sikkerhed i gården og dens indbo. Kun enkelte bønder skilte sig altså ud som mere betydeligere långivere. Bondegælden i disse herreder, der lå så tæt på hovedstaden, var gennemgående præget af købmandskreditter fra de københavnske købmænd; man møder hyppigt navne som Mikkel Vibe, Laurids Hesselbjerg og Morten Riber. Generelt set er det dog klart, at der var tale om et kreditmarked, hvor mange deltog, og det er sigende, at tjenestefolkenes udlån på ingen måde kan karakteriseres som ubetydelige. Karle og piger havde betydelige tilgodehavender hos deres husbond og drev endda kreditvirksomhed ved siden af. De havde følgeskab af et bredt spektrum af landlige kreditorer, og det fremgår, at der bestemt ikke var tale om et monopoliseret lånemarked, men om et fleksibelt og frit.²⁷

På Sjælland trivedes altså i 1600-tallets første halvdel en veludviklet kreditstruktur, der involverede brede befolkningsgrupper. Kongeriget Danmarks bønder var i denne tid tilstrækkelig monetariserede til at besidde en fleksibel adgang til penge. Situationen i dele af hertugdømmet Slesvig fik imidlertid de danske forhold til at tage sig beskedne ud. Dette fremgår eksempelvis af en samling på ca. 130 konkursopgørelser fra

²⁷ Jfr. Jens Chr. V. Johansens anmeldelse af *Bondeskifter...* (Fortid og Nutid, XXXII, 1985, s. 212-3).

Femern fra 1500-tallets sidste år og frem til 1688.²⁸ Blandt disse kan vi vælge den ikke utypiske vurdering over Claus Witte fra Hinrichsdorf's bo fra året 1598.²⁹ Der ses bort fra skyldige beløb til øvrighed og påløbne renter og udgifter i forbindelse med boopgørelsen (Tab.2):

Tab 2. Vurdering af Clawes Witte's bo, Hinrichsdorf. 1598.

GÆLD

1. Hinrich Pawelsen (Blischendorf)	
for sin halvbroders optjente løn	130 mr
2. Marcks Tancke (Gammendorf) optjent løn	3 mr 8 β
3. Hans Hanneman (Landkirchen)	
for Hinrick Barck's optjente løn	2 mr 8 β
4. Melcher Arendt (Landkirchen) optjent løn	7 mr 13 β
5. Clawes Esche (Landkirchen) optjent løn	2 mr
6. Hans Arendt (Bisdorf) optjent løn	3 mr 11 β 6 d
7. Hans Vicke (Bisdorf) optjent løn	7 mr
8. Marcks Stücke (Strukkamp) optjent løn	1 daler
9. Marcks Averdyck (Meeschendorf) optjent løn	4 daler
10. Drewes Wolder (Hinricksdorf) for Heronimus	
Brincken's optjente løn	26 mr 6 β
11. Claus Starcke, optjent løn	3 mrk minus 4 β
12. Hans Mummen Dochter (Bisdorf)	
'væverskens optjente løn'.	2 mr
13. Asmus Schröder (Kopendorf) optjent løn	30 mr
14. Hinrich Bolger (Burg) optjent løn	2 mr
15. Olde Hans Serck (Albersdorf) for sædekorn	95 mr 10 β
16. Jacob Wolder' (Gammendorph) for brødkorn	3 mr 3 β 6 d
17. Peter Strydtman (Heiligenhafen) for sædekorn	19 mr 14 β
18. Tonnies Marquardt (Hinricksdorf) for sædekorn	9 mr
19. Peter Maeß (Klausdorf) for sædekorn	32 mr 10 β
20. Everdt Bulle (Landkirchen) for sædekorn	63 mr
21. Tyge Elers (Lemkendorf) for sædekorn	23 mr
22. Marcks Riperman (Lemkenhafen)	
for sædekorn og brødkorn	273 mr 10 β
23. Hans Nyppe (Lemkenhafen) for sædekorn	26 mr 8
24. Marcuß Volck (Peterdorf) for sædekorn	38 mr 8 β

²⁸ LAS, Schleswig, Abt. 173, Nr. 151, 152. Denne enestående samling af konkursboopgørelser er endnu kun beskrevet med henblik på oplysninger om gårdenes inventar – R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde i det XVIde, XVIIde og XVIIId Aarhundrede. Første Bind. Slesvig. Kbh. 1892. Georg Lühning: Bäuerliches Haus- und Wirtschaftsgerät in Fehmeraner Taxierungsprotokollen um 1600. Acta Visbyensia II. Visby-symposiet for historiska vetenskaber 1965. Die Bauerngesellschaft im Ostseeraum und im Norden um 1600. Visby 1966, p. 240-47. Günter Hoffmann (Bremen), der arbejder med en kortlægning af de i opgørelserne forekommende personer, har venligst stillet notater til min rådighed.

²⁹ LAS, Schleswig, Abt 173, Nr. 151, Heft 1. Jfr. Heft 59a, b (konkursakter for Claus Witte fra 1610) og heft 70 (vurdering af Claus Wittes gods i 1611).

Tab 2 (fortsat).

25.	Tyß Lafrens (Burg) for sædekorn	20 mr
26.	Ludert Damlose (Großenbrode) forældreløse børns penge	20 mr 4 β
27.	Salig Marcks Töcken børn (Landkirchen) forældreløse børns penge	15 mr
28.	Lucas Volk 'sin Døchter' (Goldendorf) forældreløse børns penge	58 mr
29.	Jakob Prüssen (Ostermarkelsdorf) forældreløse børns penge	164 mr
30.	Her Johan (præst) (Landkirchen)	30 mr
31.	Kirken i Landkirchen, Hovedstol	25 mr
31a.	Rente af ovenstående er	24 β
32.	Peter Serck (Strukkamp) på 'Skt Jørgens' vegne, Hovedstol	25 mr
32a.	Rente af ovenstående	24 β
33.	Mattyß Wulff (Lemkenhafen) 'schult' 'darvor he vande hefft'	1069 mr 14 β
34.	Jakob Prüssen (Ostermarkelsdorf) ifølge 'des olden Landes Breves'	112 mr
35.	Tryne Marquardt (Goldendorf) 'efter hendes register' . .	3000 mr
36.	Ewerdt Bulle (Landkirchen) 'efter sit Regnskab i sit register'	443 mr 7 β
37.	Einwolt Johansen (Burg)	1168 mr
38.	Anneke Elers (Burg)	283 mr 9 β
39.	Christoffer Bans (Lübeck) 'forældreløse børns penge' . .	36 mr
40.	Anna Schulten (Lübeck) 'som hun har pant for'	63 mr 4 β
41.	David Schomaker (Rendsborg) 'For Gabriel Mummets børns udlånte penge'. Hovedstol	150 mr
41a.	rente af ovenstående	9 mr
42.	Detlef Mattysen (Rendsborg)	200 mr
43.	rente af ovenstående	12 mr
44.	Wilhelm up der Treppen (Kiel)	50 daler
44a.	+ 2 års rente af samme lån	8 daler
45.	Marcks Ryperman (Lemkenhafen) 'mit sinen Consorten' 'på grund af det store brev' 'darvon Claus Witte menstending is'	184 daler
46.	Ewerdt Bulle og Marcks Ryperman 'på grund af det brev, som de har indløst'	50 daler
47.	+ 2 års rente og 'ungelt' for samme lån	35 daler
48.	Jürgen Mackeprang (Klausdorf), Peter Mæß, Marcks Ryperman 'på grund af Asmus von Ahlefeld til Grönwohld'. Hovedstol	50 daler
48a.	1 års rente af ovenstående	5 daler
49.	Hans Marquardt (Burg) 'mit syen consorten' 'på grund af Godtsche Ahlefeldts penge'. Hovedstol . . .	50 daler
49a.	2 års rente af ovenstående	8 daler
50.	Tonnies Marquart, Hinrich Marquart og Marcks Ryperman 'på grund af de penge, der tilhører Plessen' Tilsammen med Daniel Ruleffs 'omkostninger'	139 1/2 daler

Tab 2 (fortsat).

51.	Marck Ryperman (Lemkenhafen) 'mit synen Consorten' 'på grund af Benedikt Pogwischs penge'. Hovedstol	160 daler
51a.	Skyldig rente af ovenstående	13 daler
52.	Tonnies Marquart 'mit synen Consorten' på vegne af Benedikt Pogwisch'	200 daler
53.	Teves Kruse (Bisdorf) 'på grund af Dorothea Pogwisch i Neustadt's (Ostholstein) penge'	100 daler
53a.	2 års rente af samme beløb	8 daler
54.	Marcks Ryperman, Tonnies Hane og Hinrick Marquart 'på grund af Anne Rantzau'	25 daler
55.	Marcks Ryperman (Lemkenhafen) 'på grund af Breide Rantzaus brev'. Hovedstol	300 daler
56.	Claues Brun (Vaderdorf) 'på grund af Breide Rantzaus brev, som Claus Wolder i Gammendorf har garanteret for'. Hovedstol	100 daler
56a.	To års rente af ovenstående	18 daler
57.	Jürgen Mildenstein og Claus Wulff 'på grund af Breide Rantzaus brev'. Hovedstol	217 daler
57a.	Rente af ovenstående	15 mrk 6 β
58.	Hans Lafrens (Vadersdorf) 'mit synen Consorten' 'på grund af Breide Rantzau'	100 daler
58a.	2 års rente af ovenstående	20 ¹ / ₂ daler
59.	Carsten Wolder (Sartjendorf) 'mit synen Consorten' 'på grund af Breide Rantzau'	50 daler
59a.	2 års rente af ovenstående	8 ¹ / ₂ daler
60.	Jachim Bulle (Gammendorf) 'på grund af det brev, der omhandler Jürgen Sehested til Gùldenstein'. Hovedstol	450 daler
60a.	2 års rente af samme sum	63 daler
61.	Hans Semer 'Efter sin Handschrift på grund af Fruen til Oevelgönne'	65 mrk 5 β
62.	Marcks Ryperman og Tonnies Hane 'på grund af Fruen til Oevelgönne's penge'. Hovedstol + 2 års rente	182 daler
63.	Tonnies Marquart (Hinricksdorf) 'på grund af Fruen til Oevelgönne'	200 daler
63a.	1 års rente af ovenstående	16 daler

Da der her er tale om et konkursbo, er tilgodehavender i form af udlån i følge sagens natur uden betydning. Til gengæld afslører de ialt 63 gældsposter, hvilke vældige lånemuligheder de rige Femernbønder disponerede over. Der var tale om udeståender på over 13.000 mark. På denne baggrund synes selv velhavende sjællandske fæller beskedne. Femernbondens kredittagning fordelt sig på 6 hovedgrupper; for det første var de ret beskedne lønrestancer (1,7%), dernæst de også over-

skuelige skyldige penge for korn (4,5%), så en dominerende post af lokal landgæld (37%), der delvist bestod i børnepenge sat på rente og udlån fra landdistrikternes gejstlige institutioner. Bykredit fra Burg, Lübeck, Rendsborg og Kiel var ikke særlig væsentlig (15,2%), men det må til gengæld siges om adelskrediten, der udgjorde hele 41,6% af den samlede gæld. Med adelens udlån træder en ny kreditkilde os i møde. Hvis sjællandske bønder lånte penge hos adelige, var det kun i form af resterende betalinger til jordejeren; men på Femern var bøndergods et godt papir, som de kapitalrige slesvig-holstenske adelige turde investere i. Det gjaldt ikke kun de nærmestboende, men også f.eks. fruén på godset Övelgönne helt ovre i Elbmarschen og Asmus v. Ahlefeldt til Grönwohld oppe ved Eckernförde.

Det er tydeligt, at et livligt og tyktflydende kreditnet rislede gennem Femerns agrarlandskab ved år 1600. De 38.170 daler hovedskyld, som en samtidig vurdering skønnede, at bønderne i Landkirchen sogn havde, var sikkert forsigtigt sat.³⁰ Floden af kredittransaktioner inddrog ligesom i de fattigere sjællandske områder alle i samfundet lige fra tjenestefolk til de rige bønder. Mindst lige så betydningsfuldt var det imidlertid, at også ganske udenforstående villigt trådte ind som kreditgivere. Den slesvig-holstenske adels investering i et landbrug i højkonjunktur gav agrarsektoren vækstmuligheder, men udsatte den naturligvis også for ruin og konkurs under tilpasningsfaser til mindsket økonomisk vækst, hvad de mange bevarede konkurssager står som umiskendelige tegn på.

Bondens regnskabsbog

Det fremgår af ovenstående, at der i 15-1600-tallet fandtes udlån, som belagdes dels med 'breve', dels med 'bog'. I det følgende skal bøgerne, de gamle bonderegnskaber eller 'skyldbøger', undersøges nærmere som kilder til landkredit.³¹

Det har været antaget, at bonderegnskabsbøger først udbredtes på landet i kongeriget Danmark i løbet af 1700-tallet. Regnskabsbøger fra 1600-tallets kongerigske landdistrikter er da også nu om dage kun kendt

³⁰ LAS, Schleswig, Abt 173, Nr. 151, heftet nr. 28 – der registrerer den hovedskyld, der ligger på det midterste sogn (= Landkirchen s.).

³¹ Bonderegnskaber benyttet som kilde til kredit af Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt i en række artikler (eksempelvis: Kreditaufnahmen des Grevenkoper Bauern Carsten Büldt zwischen 1809 und 1857. Archiv für Agrargeschichte der Holsteinischen Elbmarschen, 7 (1985), s. 96-104). Jfr. også op.cit. Christine van den Heuvel: Ländliches Kreditwesen...

fra præste- og degnegårde.³² Netop i den regnskabsbog, som den skånske præst fra Gladsaxe Niels Madtzön førte i årene 1623-1636, så den svenske forsker Börje Hanssen et typisk 'urbant aktionsfelt' i modsætning til bøndernes begrænsede verden. Ud fra det allerede anførte kan siges, at han havde uret: Hanssen har beskrevet træk, der først i 1600-tallet var typisk for alle i bondesamfundet – og som må regnes for 'urbane' – men kun tilskrevet dem landsbyens øverste lag. De jævne bønder havde i denne tid ganske utvivlsomt formaliserede kredittransaktioner med et stort antal personer, også uden for det snævre lokalsamfund. Og også de førte regnskabsbøger. Ovenfor omtales en bonde fra Solrød med egen regnskabsbog. En videre gennemgang af skifterne fra Smørum og Lille herred 1644-48 giver yderligere et eksempel på fænomenet: en bonde ved navn Bertel Holdesen i Glostrup dokumenterede i 1645, at der i hans bog 7/1 1641 var registreret en afregning med en afdød bonde i Herstedvester, og at han nu kun skyldte 19 mark. Relativt sjældne var disse bonderegnskaber dog utvivlsomt i kongeriget. Man skulle til Slesvig for at træffe dem almindeligt udbredt.

Alene i det ovenfor nævnte konkursbo fra Femern træffes to 'registre' ejet af bønder – det ene af Ewerdt Bulle i Landkirchen, det andet af Tryne Marquardts i Goldendorf. Og blandt de øvrige femerske konkurs-sager ligger faktisk et eksemplar af en sådan regnskabsbog fra 1673. Men lad os fra denne lille ø vende os til selve det sønderjyske hovedland. Det har allerede i snart hundrede år været kendt, at der i denne landsdel var frembragt 'bondedagbøger' af usædvanlig alder.³³ En gennemgang af disse bøger fra 15-1600-tallet viser, at deres hovedærinde var at tjene som 'skyldbøger'. De skulle først og fremmest for bonden, som der står i den såkaldte 'Fladstenbog', fortegne *'alle myne rent'*.

Sydvestslesvigsk bondekredit 1567-80

På den vestslesvigske gård Maas lige uden for flækken Husum førtes fra 1500-tallets første årti en bog, der væsentligst fortegnede gårdens jordtil-

³² Börje Hanssen: Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet af 1700-talet i sydöstra Skåne. Östervåla 1977 (1. udg. 1952), s. 38 ff, 413 ff. Margit Mogensen: En landsbydegns dagbog, i: Siden Saxo. Magasin for dansk historie, 1985, s.9-16.

³³ Jfr. R. Mejborg: Nordiske Bøndergårde ... Karen Schousboe: Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie. Brede 1980. Bjørn Poulsen: Die ältesten Bauernanschreibebücher. Schleswigsche Anschreibebücher des 16. und 17. Jahrhunderts. Kommer i B. Poulsen og K.-J. Lorenzen-Schmidt (udg.): Bäuerliche Anschreibebücher als wirtschaftsgeschichtliche Quelle.

liggender.³⁴ 1567 ændrede Maasbogen imidlertid karakter. I stedet for at være en slags jordebog blev den et virkeligt regnskab. Gårdejeren Backe Detlefsen noterede: *'Up martyny anno (15)67 hebbe ick dyth bock ersst tho enem Rekens boeck gename(n) un(d) myne schulde dar in vortekent'*. Bogen skulle fra nu af bruges til at registrere udestående beløb. Regnskabsmæssigt erstattede den et ældre regnskabs-*'register'* og førtes samtidig med en *'lille bog'*.

Backe Detlefsen havde gode relationer til landsfyrsten. 1565-1576 fungerede han som lokal embedsmand, *'rekensman'*, i hjembebyggelsen Nordhusum og sørgede, bl.a. med brug af et særskilt *'bederegister'*, for at de faste skatter indbetaltes.³⁵ Intet tyder imidlertid på at Detlefsen iøvrigt i sin samfundsmæssige stilling skilte sig ud fra egnens øvrige store bønder. Storbonde var han. I januar 1574 udstedte Backe Detlefsen et brev, hvori han erklærede at have solgt sine besiddelser til hertug Adolf.³⁶ Det drejede sig ifølge salgsbrevet om 390 skæpper gestjord og over 40 demat marskjord i Nordhusum kog. Den samlede salgspris androg 7390 mark 3 skilling 4 penning.

Det kan næppe undre, at en sådan storbonde havde kredittransaktioner. Til gengæld må man forbløffes over den kompleksitet i kreditmarkedet, som regnskabsbogen demonstrerer.

Periodevis havde Detlefsen som sikkert alle gårdejere restancer til tjenestefolkene. Men iøvrigt var det kreditgivning, der dominerede. Små lån uden sikkerhed og renter var sjældne. Når Detlefsen skilte sig af med sine penge foretrak han ihvertfald sikkerhed i jord. Det allersikreste og fordelagtigste var selvfølgelig at købe rettigheder i jord – og så langsomt at betale købssummen. Denne fremgangsmåde kan illustreres ved et par eksempler:

1) 1568 25/3 aftaltes det, at Detlefsen skulle betale Moder Hanses 48 mark for jord i Lille Padeleck (Lundenberg herred, Strand) samt yderligere 3½ mark for 4 skæpper jord, som hendes broder besad. Som et led i afviklingen af Detlefsens gæld for denne transaktion kunne Moder Hanses i den følgende tid trække på Backe Detlefsens ressourcer. Straks fik hun 1 tønne sommerrug, og ved høsttid modtog hun 1 tønne sædehavre med en plov til at berede jorden med. 1576 havde Detlefsen igen lagt ud for Moder Hanses og betalt hendes *'dige penge'* og *'broke'* til hertugen.

³⁴ Stadtarchiv, Husum, D 2/H 131 8A.

³⁵ LAS, Schleswig, Abt 168. Gottorfer Amtsrechn. 1565 p. 2r, 3v, 3r, 70r (Backe Detlefsens søn). Gottorfer Amtsrechn. 1573 p.2r. Gottorfer Amtsrechn. 1574p. 2r, 3v, 3r. Gottorfer Amtsrechn. 1575 p.5r. Gottorfer Amtsrechn. 1576 p.2r, 3v, 3r.

³⁶ Ernst Möller: Husumer Urkundenbuch 1429-1609. Schriften des Nissen-Hauses, Husum, nr. 1. Husum 1939, nr. 581.

2) Allerede før 1558 havde Backe Detlefsen købt 2 agre af Iwer Hansen. Af regnskabsnotitser for 1568 og 1569 fremgår det, at de to endnu ikke var kvit. 1568 betalte Detlefsen 30 mark 12 skilling til Hansens kreditorer ved omslaget i Kiel og hjalp ham med at betale 8 mark til en bonde, som han havde købt en hest af. For en del fik Detlefsen sine udgifter dækket ved, at en mand betalte 18 mark, som han skyldte Hansen i leje penge. 1569 var dennes økonomiske problemer imidlertid lige så akutte som året før. Atter måtte Detlefsen lægge ud for ham ved omslaget i Kiel, denne gang ca. 42 mark. Iwer Hansen var da nødsaget til at sælge resten af sin jord; salget af gestjorden indbragte Detlefsen 9 mark, for 3 demat marskjord modtog han fra køberen 150 mark og 3 dages årlig digearbejde.

Når Detlefsen lånte ud, kunne der være tale om 'strategisk kredit'. 27/10 1566 lånte han således 36 mark 3 skilling til sin nabo Tete Walkens. Af lånet blev de 25 mark betalt direkte til andre, som Walkens skyldte penge. Backe Detlefsen fik til gengæld for sit lån 4 skæpper jord, tæt ved Maasgården. Igen i 1568 må Walkens og Detlefsen have haft transaktioner; da regnskabet dette år gjordes op ser vi, at Walkens var blevet 6 mark 14 skilling skyldig. En egentlig oversigt over pengeforholdet mellem de to kommer i forbindelse med Detlefsens salg af sine jorder til hertug Adolf. Da dette skete i 1574 disponerede Detlefsen åbenbart over en stor del af Walkens jord, ialt 23½ skæppe jord. Det solgtes til hertugen for 277½ mark. Udover de 36 marks pant i denne jord, som Detlefsen besad fra 1566-lånet, havde han siden fået yderligere for 60 mark '*pantschyllyngh*' heri. Pantetilgodehaverne kunne modregnes gælden, og Tete Walkens havde så 181 mark 5 skilling til gode hos Backe Detlefsen. Betalingen af denne gæld viser os Tetes situation i 1574. Tre mænd havde 64 mark 2 skilling til gode hos ham; de fik deres penge af Detlefsen – den ene i form af 3 alen sort klæde, som han fik lov at udtage hos Husumkøbmanden Lange Tile. Af St. Jørgensgården, hospitalet i Husum, havde Tete lånt 100 mark, som Detlefsen også betalte for ham. Når der medregnedes 1 tønde rug, ½ tønde malt og 2 skæpper byg, som Detlefsen havde ydet, blev resultatet at Tete skulle have udbetalt kun 9 mark for al sin jord. Backe Detlefsens transaktioner med Tete Walckens havde målbevidst sigtet mod en arrondering af Maasgården og nåede dette mål.

'Strategisk kredit' var der formentlig også tale om i Detlefsens transaktioner med Karsten Martensen. Antagelig var denne en ældre mand, for han var en af de tre lejere, der i påsken 1568 rykkede ind i en lejebolig, som Detlefsen havde indrettet i Husums gamle kloster. 1568, påske og mikkelsdag, leverede han punktligt sin leje (8½ mark, 2 td rug), samtidig med, at han betalte 1 daler kontant for 7 skæpper rug. Snart

voksende gælden imidlertid. 1574 skyldte han Backe Detlefsen for 7 tønder havre (5 mrk 4 sk), en fed ko (4½ daler) og var i restancer for 2 års leje (30 mrk). Hertil kom så, at Martensen dette år ikke så sig i stand til at klare sine forpligtelser på omslaget i Kiel. Her måtte Detlefsen for ham nu betale 450 mark hovedstol og 21 mark renter. Hans begrænsede økonomi brød sammen, og Detlefsen overtog hans jord til gengæld for sine lån og udlæg.

Martensens jord bestod af 10 skæpper jord, værdsat til 250 mark og 3 skæpper jord til 45 marks værdi. Enkelte tilgodehavender kunne føjes til: 10 mark betalte 'Elias' for panterettigheder, 30 mark havde Martensen i pantebesiddelse i Backe Detlefsens jord. Det er sandsynligt, at denne jord udgjorde Martensens livsgrundlag, og det var hertugens køb af Detlefsens jord samt af de ovennævnte 3 skæpper jord, som forårsagede klosterpensionærens konkurs netop på dette tidspunkt. Frataget sin jord var det ham umuligt at betale de årlige renter og afgifter. På den anden side var Martensens ruin sikkert uundgåelig. Maasbondens plan om yderligere arrondering af sin gård blev kun forhindret ved hertugens indtræden på det lokale jordmarked. Da regnskabet gjordes op 27/7 1574 åbenbares det, at Martensen var insolvent – han skyldte Detlefsen 187 mark 4 skilling. Dette beløb måtte dækkes af garantierne – *'Hennyng Iensß und syne myt borge'*.

Helt hvordan forløbet var i Backe Detlefsens gæld med Peter Nomsen, kan vi ikke se. Endnu 1565 var Nomsen med til at udrede Asmus Tymmermans gæld sammen med Detlefsen, men 1573 var han åbenbart kommet i økonomiske vanskeligheder. Dette og de følgende to år måtte Detlefsen betale renter for ham ved omslaget i Kiel, bl.a. til Benedict Sested til Cronsburg. 14/7 1574 løste Detlefsen forbigående hans likviditetsproblemer ved at købe 3 skæpper jord 'med sæden' af ham for 86 mark. De var allerede brugt – 40 mark gik direkte videre til Paul Goltsmyt i Husum, 21 mark tilflød en anden långiver ved navn Laurens Lassen, og Backe Detlefsen skulle også selv have sine udlæg dækket: Han havde lånt Peter Nomsen 22 mark ved omslagene i Kiel 1573 og 1574 og betalt 1½ mark for Nomsens skyldige digepenge.

Transaktionsrækken mellem Nomsen og Detlefsen sluttede imidlertid ikke med denne jordhandel. 1580 noterede Detlefsen, at han havde lagt 27 mark ud til dækning af digepenge og andre pligtige afgifter, som Peter Nomsen skulle betale. Nomsen kunne betale lidt af beløbet tilbage ved at udføre digearbejde, men vi må tro, at nye jordsalg havde været uundgåelige, hvis ikke Detlefsens død havde afbrudt hans långivning.

Kreditsystemet gav altså mulighed for at erhverve jord gennem lån.

En anden mulighed for ekspansion på jordområdet åbnede sig imidlertid også. Man kunne påtage sig rollen som kurator for boer.

Et bevaret brev fortæller os, at Jens Tetensen (= Teting), boende i Drift i Hatsted sogn, 16. november 1540 lånte 30 mark af Husums kirke mod pant i 4 demat jord.³⁷ Den årlige rente skulle være 2 mark. To garantier fra Hatsted, Topi Nickelsen og Boye Wolbersen, har besejlet brevet. Før påske 1567 afgik Jens Tetensen/Teting så ved døden. Backe Detlefsen og en Jens Petersen påtog sig skyld og tilgodehavender i boet sammen med to storbønder fra Hatsted, Claus og Wolber Topsen, der antagelig var sønner af den Topi Nickelsen, som 1540 garanterede for Husum kirkes lån. Tetings jord deltes mellem kuratorerne. Jens Petersen og Backe Detlefsen fik på denne måde 5½ demat marskjord, heraf 2 demat i Porrenkog, og 5 skæpper gestjord. Til gengæld skulle så kreditorerne betales: Af Christoffer von Ahlefeldt (til Runtoft, Nordsee, Bossee) havde Teting lånt 500 mark, fra Clara Sested i Egernførde var 100 mark lånt, hr. Peter Skriver i Slesvig og priorinden sammesteds stod for lån på henholdsvis 17 mark og 7 mark 1 sk. Mere lokale kreditgivere var Katrine Aggesen fra Rødemis (44 mrk.) og brødrene Folquart og Sonke Ketelsen i Hatsted (hver 100 mrk.). Disse 1068 mark 1 skilling betalte Detlefsen og Petersen de følgende to år, delvist gennem Kiels omslag. Et mindre problem var det, at der også var faste lån i Tetings gård, som blot skulle forrentes normalt. Det drejede sig i vid udstrækning om rentekøb fra byernes kirkelige institutioner (Tab. 3):

Tab 3. Faste lån i Jens Tetings gård.

Kreditgivere	Hovedstol	Årlig rente
Slesvig (domkapitel?)	100 mrk	6 mrk
Kirken i Husum	100 mrk	6 mrk
Kirken i Husum	30 mrk	2 mrk
Kirken i Mildsted	8 mrk	8 sk
Wolber og Ingwer Paierenghs arvinger	300 mrk	(til gengæld for lånet dyrker de for 50 mark jord i Hokstrup, Fjolde s)
Sonke Ketelsen	75 mrk	
Hospitalet i Husum	50 mrk	
Kredit i alt	663 mrk	

³⁷ Op.cit. Möller. Husumer Urkundenbuch, nr. 371.

Alt i alt var det bestemt en betydelig rentebyrde, der hvilede på gården i Drift; lånene androg 1731 mark, som der årlig skulle betales over 100 mark rente af. Visse af lånene var gamle og lokale, som Husums kirkes fra 1540; men det ser ud til, at Jens Teting efter midten af det 16. århundrede havde været nødt til at gå til østkystens velhavere for at opnå den nødvendige kapital.

At han i sin låntagning mod øst havde følgeskab af andre fremgår klart af Maasregnskabsbogen. Når man tog lån, måtte man have andre til at kautionere for sig. Desværre for Teting var han trådt i borgen for en række debitorer, der ikke kunne klare deres forpligtelser. De måtte nu udredes af boets kuratorer – Detlefsen og Petersen. For Jens Bonsen havde Teting været med til at garantere for et lån på 500 mark hos Lyder Hofsnyder i Kiel. Detlefsen måtte her betale 32 mark 2 skilling. For Asmus Tymmerman i Husum var der kautioneret for et lån hos Peter Jeger i Egernførde. Det kostede Detlefsen 35 mark 5½ skilling. 'Kykense' i Rendsborg havde lånt Jon Laurensen fra Hatsted et beløb, som Teting også havde garanteret for, og Detlefsen skulle nu betale 15 mark 15 skilling. Endelig havde Nysse Smyt taget lån hos Margrethe Sested '*tho Dampe*'. Til gengæld for den kaution Teting havde givet, måtte Detlefsen betale 26½ mark.

Tilfældet Jens Teting satte da Detlefsen som kurator af en landbrugs-ejendom. Hans egne transaktioner gjorde, at han kom til at udrede skylden efter både byboer og landboer. Dette gjaldt bl.a. for to af de skyldnere Teting havde kautioneret for, nemlig borgeren Asmus Tymmerman og bonden Jon Laurensen.

Asmus Tymmerman fra Husum gik øjensynligt konkurs 1564. Det følgende år måtte Backe Detlefsen sammen med andre garantere udrede 2 lån på hver 200 mark, som denne mand havde taget hos adelige fra østkysten. Backe Detlefsen, der skaffede sig kapitalen ved at optage et nyt lån, fik til gengæld for sine ydelser rettigheder og leje fra Tymmermans '*Vester Hus*'.

Jon Laurensens konkurs er tidligst bevidnet i forbindelse med Tetings bobehandling i 1567. 1569 måtte Detlefsen imidlertid yderligere lægge ud for ham. Det viser sig, at Jon Laurensen besad et hus i Hatsted og som pantebesiddelse dyrkede et stykke jord i Padeleck nye Kog. Pantehaverne var dels en Anke '*Kledekregerische*', som fik sit tilgodehavende på 80 mark udbetalt ved omslaget i Kiel, dels lokale bønder, der skulle have 65 mark. Selv om han gradvist fik sine udlæg dækket af en række garantere endte Backe Detlefsen også i dette tilfælde med at opnå jordrettigheder. Han fik andele i huset i Hatsted og i marskjorden.

Ved siden af det lokale kreditmarked ser man af Backe Detlefsens regnskabsbog, at han og andre vestkystbønder ligesom Femernbønderne tog lån hos den slesvig-holstenske adel og hos østkystens borgere. Regnskabsbogen har den fordel frem for skifterne, at den oplyser os om formerne for denne kapitalers formidling. Kapitalmarkedet fandt man i Kiels 'Omslag'.³⁸ Almindeligvis tog Detlefsen personligt til omslaget og ordnede låneforretningerne her. Det fremgår, at han havde følgeskab af en del andre bønder og borgere fra sin hjemegn. Om Peter Nomsen siges det eksempelvis, at Detlefsen ved omslaget i Kiel 1574 lånte ham 20 mark, mens en mand ved navn Hinrick lånte Peter 2 mark året før sammesteds. De pengeoverførsler, der noteres i Maasbogen er virkelig betydelige; i årene 1565 og 1569 registreres, at henved 1000 mark var tilbagebetalt til østkystkreditorer.

Maasbogen dokumenterer en kreditstruktur, der er ganske lig den, som konkursboopgørelserne fra Femern viste. Begge steder er det tydeligt at alle samfundslag var inddraget som lånere og skyldnere, og at eksistensen af kapitalrige udenforstående investorer, først og fremmest den slesvig-holstenske adel, bevirkede at kreditmarkedet voksede og antog en hidtil uhørt dimension og konjunkturfølsomhed. Så udviklede forhold fandt man ikke engang i Slesvigs andre egne.

Nordøstlesvigsk bondekredit 1592-1658

Et indblik i den nordøstlesvigiske bondekredit giver den såkaldte 'Fladstenbog'.³⁹ På bogens første side læses, at bogen er påbegyndt i året 1592, og at den skal fortegne de renter, '*alle myne rent*', som tilkommer bogens skriver Matz Pauelsen og salig Jes Hansens efterladte børn. Der var altså tale om forvaltning af dels personlig formue, dels af en sum af de børnepenge, som i de anførte skifter ses generelt at spille en betydelig rolle i bondesamfundet kredit.

Matz Pauelsen var fæster på den 2 otting store gård Fladsten ved Stollig nord for Åbenrå. Af Fladstenbogen fremgår det, at Jes Hansen fra

³⁸ Endnu er der kun forsket ganske lidt i den kreditformidling, der skete via Kiels omslag; jfr. August Lorenz: Ein halbes Jahrtausend Kieler Umschlag. Kiel 1965. E. Ladewig Petersen: Der Kieler Umschlag in Nordwesteuropäischer Perspektive. Hansische Geschichtsblätter 1980, s. 61-75. Jfr. også idem. Skandinavien og de europæiske kapitalmarkeder 1550-1650. Festskrift til Kristof Glamann. Odense 1983, s. 287-300.

³⁹ Landsarkivet, Aabenraa. LA Aabenraa topografica, nr. 432. Aabenraa amt, Løjt sogn, Fladsten. Jfr. Hans Hansen Toft: Fladsten-Dagbogen. Hvad gamle Dagbogsblade kan fortælle. Sønderjydsk Maanedsskrift, 12, (1935-6) s. 186-194.

Rise var gift med Boel, som efter sin mands død giftede sig med Matz i året 1588. På denne måde fik han, der antagelig kort tid forinden havde fæstet Fladsten, 'børnpenge' at administrere. I 1632 døde Matz Pauelsen, og gård og regnskabsbog videreførtes nu af sønnen Jürgen Matzen. Den kreditgivning, der afspejles af de to bønders notater, ser således ud (Tab. 4):

Tab 4. Den samlede årlige kredit fra Fladsten 1568-1658.

År	1568	1569	1570	1571	1572	1573	1574	1575	1576	1577	1578	1579
Mark	80	80	80	80	80	80	245	245	245	301	301	301
År	1580	1581	1582	1583	1584	1585	1586	1587	1588	1589	1590	1591
Mark	301	361	361	363	391	431	431	431	586	690	855	772
År	1592	1593	1594	1595	1596	1597	1598	1599	1600	1602	1636	1637
Mark	792	792	1029	870	898	890	858	838	838	799	40	72
År	1638	1639	1640	1641	1642	1643	1644	1645	1646	1647	1648	1649
Mark	92	182	289	322	342	342	332	284	224	224	224	228
År	1650	1651	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658			
Mark	224	224	224	224	224	224	124	82	20			

Den kreditgivning, der ligger bag disse summer, kan inddeles i fire faser:

1) De lån, der stammer fra årene 1568-88, var givet af Jes Hansen i Rise. Vi kan ikke vide alt om hans udlånspolitik; idet kun de lån kendes, der ikke var tilbagebetalt, ved regnskabsbogens påbegyndelse i 1592. Men af de kendte lån fremgår det, at Jes Hansen førte jordstrategisk udlånspolitik. I næsten alle tilfælde fik han til gengæld for sine lån pant i Rises ejerlav. Målbevidst afrundede denne bonde sit resourceområde med agre, løkker og kopler ved hjælp af sine penge.

2) I årene efter 1589 og frem til 1601 var der tale om en hel anden udlånspolitik. Lånene spredtes over et større område og pengerefter blev fremherskende. Skyldnerne var nu ikke kun bønder, men en socialt meget differentieret gruppe, der synes at have skullet bruge pengene til mange formål. Blandt dem fandt man velhavende borgere i Åbenrå og Flensborg. En vigtig årsag til dette skifte i kreditstrukturen var det givetvis, at børnpenge, som bonden Matz Pauelsen administrerede, skulle hurtigt

sættes på rente, men det er tydeligt, at omlægningen også gjaldt for Pauelsens egen formue. I dette tidsrum opnåede kapitalen sit højdepunkt: I året 1594 var der udlånt 1029 daler.

3) I tidsrummet 1636-42 såvel som i den følgende periode var kreditgiveren Matz Pauelsens søn Jørgen Matzen. Han havde overtaget gården efter sin faders død 1632. 23. januar 1633 kunne han notere, at han havde fæstet gården Fladsten for 32 rigsdaler. De to første år gik med at tilbagebetale et lån på 30 mark, som Matzen måtte tage hos sin sognepræst for at kunne betale indfæstningen. Men ikke så snart var dette lån tilbagebetalt, før udlånene begyndte. Lånere var igen naboer og andre fra bondens eget sogn, der ofte synes at have taget lånene for at kunne betale ydelser til landsherren. Pengerenter var stadig fremherskende.

4) 1643-58 indtraf kapitalens krise. Først blev udlånsvirksomheden afbrudt, og kapitalen stagnerede på et lavere, men fast niveau frem til 1656. I disse år erstattede naturalrenter i vid udstrækning pengerefterne, og der opstod stadige problemer med rentebetalinger. Dernæst nåedes bølgens dal 1656-9, hvor renteindtægterne reduceredes til intet og kapitalen gik tabt.

Fladstenbogen giver os altså et indblik i de bevægelser, som den rentebærende formue fra en østslesvigsk bondegård kunne tage. Generelt var kreditomfanget ikke af dimensioner, som de der er skildret for Femern og Sydvestslesvig, men der er ingen tvivl om, at der også i egnen omkring Fladsten i årtierne omkring 1600 trivedes et intensivt lånemarked med bred deltagelse, og at dette må ses på baggrund af, at vi befinder os i et område, der i denne tid oplevede en kraftig indhegning af bøndernes særskilte jordstykker, en fremgroende individualiseret drift.⁴⁰ Tilbageslaget, den agrare kreditkrise i tiden op til 1660, der fremgik af regnskabet, kan belyses ved endnu et tredje slesvigsk regnskab.

Nordvestslesvigsk bondekredit 1647-58

Fra en mindre gård i Nørre Vollum i Brede sogn stammer en regnskabsbog ført af bonden Peder Brorsen. Den udlånte kapital, der er fortegnet heri, bestod først og fremmest i kortfristede, et-årige lån. Det fremgår, at pengene blev investeret i det allernærmeste opland. Den samlede kreditgivning ser sådan ud (Tab. 5):

⁴⁰ Troels Fink: Udkiftningen i Sønderjylland indtil 1770. Kbh. 1941.

Tab 5. Den samlede årlige kapital udlånt fra Nr. Vollumgården 1647-58.

År (29. Sept.-29. Sept.):	1648/8	1651/2	1652/3	1654/5	1655/6	1657/8	1657/8
Mark lybsk	80	41	161	-	72	65	10

En betragtning af den udlånte formue må tage sit udgangspunkt i den kendsgerning, at betalingerne normalt fandt sted 29. september, '*mikkelsdag*'. Det bliver da tydeligt, at Brorsens kreditter står i snæver sammenhæng med den oksehandel, der også fremgår af regnskabsbogen. De manglende lån i september 1653 må have sin årsag i udebleven oksehandel i 1652, og den omfattende kreditgivning 1654-56/7 forklares fint med okseindtægterne fra årene 1653-6. At der herefter ikke blev givet kredit hænger utvivlsomt sammen med oksehandelens standsning; men får også sin forklaring i de betalingsvanskeligheder, som krigen skabte.

Fælles for Nr. Vollumbonden og Fladstenbonden var selve den begrænsede struktur, lånene har i det tidsrum, der kan sammenlignes – 1650'erne. Da greb begge gårdbrugere til det nære lokale. Ens for dem var også en kreditkrise omkring 1660.

Nogle bemærkninger til bondekreditens udvikling

Bonderegnskaberne, skifter og konkursopgørelser giver indblik i en agrar kreditsfære, der i det mindste i visse tidsrum må have været af afgørende betydning for det danske landbosamfund. Kildernes udsagnskraft er forskellig. I boopgørelserne får vi en situation i et enkelt snit – ved døden eller ved konkursen. På trods af de evidente unddragelser, som måtte forekomme i begge situationer, er det disse kildetyperes fordel, at den enkelte persons kredit i alle dens variationer søges optegnet, og at både gæld og tilgodehavender registreres. Den deling af kredit i brev og kredit i bog, som fremgår af skifterne, gør derimod, at man med hensyn til regnskabsbøgerne må være opmærksom på, at de ikke altid indeholder alle tilgodehavender, ligesom de normalt kun vil indeholde tilgodehavender og ikke gæld. En vurdering af dette forhold må da foretages i det enkelte tilfælde. I de tre analyserede regnskaber ser dækningen ud til at være god. Man kan vanskeligt forestille sig, at de tre skrivende bønder har haft større mængder tilgodehavender i brevform ud over regnskabet. Men det forbliver en mulighed. Til gengæld for denne svaghed, har

regnskaberne så den fordel, at de byder os et indblik i de tidsmæssige svingninger i enkelte bønders formue – hvordan man gradvist byggede en egenkapital op, og hvorledes man kunne tabe den igen.

De få fremlagte kilder har ikke givet og ikke skullet give en mere sammenhængende udviklingslinje i landkreditens udvikling. Men de antyder dog voldsomme udviklinger inden for landbrugssamfundets økonomi. Det synes tydeligt, at man i anden halvdel af det 16. århundrede i det mindste i visse dele af Danmark oplevede en 'modernitet' med hensyn til pengebrug, der ikke har været erkendt af forskningen.

Danske selvforsynende bønder helt uden markedsføring har næppe eksisteret i historisk tid. Et mindre markedssalg til brug for de nødvendige fornødenheder og ofte også til afgifter i penge var og blev tvingende nødvendigt.⁴¹ Hyppige møntskattefund fra länddistrikter synes endvidere at vise, at bonden allerede i 12-1300-tallet så sig istand til at opbygge sig en formue i rede penge.⁴² Bønder havde tidligt penge på kistebunden, som det f.eks. også fremgår af slesvigske bønders klager fra først i 1400-årene over, at de var blevet frarøvet beløb på 20 mark lybsk, 10 mark lybsk, 6 mark og 5 skilling, 6 mark, 3 mark lybsk, 13 skilling engelsk.⁴³ I denne middelalderens tid kunne penge givetvis i nødsituationer lånes indenfor godsstruktur og familie. Vi ser eksempler på det sidste i de senmiddelalderlige bøderegistre fra lensadministrationen.⁴⁴ Måske var også et bredere lokalt kreditmarked under udvikling. En 1200-tals kalkristning i Sønder Asminderup kirke meddeler således – 'Toke lånte sølv af Rægnild' – '29. juni'.

Det synes imidlertid klart, at et afgørende skridt frem mod en udviklet agrar kreditøkonomi fandt sted i det såkaldte 'lange 16. århundrede', perioden fra 1400-tallets sidste årtier og frem til 1600-tallets første årti. Naturligvis forsvandt kreditten til personer, som man var bundet i snævrere relationer til, ikke. I et skifte fra Harrestrup (Herstedøster s.) fra 1644 kræver en søn af den afdøde bonde karakterisk nok 1 rigsdaler,

⁴¹ Jfr. Bjørn Poulsen: Møntbrug i Danmark 1100-1300. Fortid og Nutid, XXVII, 1979, s. 281-85.

⁴² Kristian Erslev: Klageskrifter fra Erik af Pommerns Retsstrid med Holstenerne (1409-15). Danske Magazin, 5. Bd., Bd. II, Kbh. 1889-92 (s. 97, 100, 101, 104).

⁴³ ??? Skal der ikke være en note 43 ???

⁴⁴ Lensregnskab for Flensborg len 1487 (Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense, II, nr. 830) s. 920 – om en bøde af Ny herred: '*Item Nisz Smidt 30 mrk von syns sons wegen uppe Johannis unde natiuitatis Marie.*' I et bøderegister fra Tønder len fra 1491 forekommer følgende poster under Kær herred: '*Item paige ywersß und Cristern ved(er)ß vor pet(er) paigesß, 7 mrk. Item Torlf vaddersß pet(er) Jappensß and(er)ß borgesß vor berndt ketelsß sone, 36 mrk.*' (RA, København, Sønderjyske Fyrstearkiver. Hertug Frederik (I) Pap. J. c.) 1. Otto v. Campes regnskab over indtægt af bøder i Tønder amt 1491.

'hand haffde laandt hans s(alig) fader'.⁴⁵ Men en ny og formel og rentebærende kreditgivning vandt frem på bekostning af uformel familie- og nabokredit.

Kredit kan dels være udlån af penge, dels forsinket betaling for modtagne varer og tjenester. Begge disse to former for kredit tog et voldsomt opsving i løbet af den tidlige nyere tid. Tidligst sporer vi det øgede udlån i de gejstlige kilder. Allerede fra 1300-tallet købte nordtyske gejstlige institutioner renter i Femerns landbrug,⁴⁶ og denne form for agrarkredit kan fra 1400-tallets midte og fremefter påvises at være udbredt langs Slesvigs vestkyst.⁴⁷ De større byinstitutioner fik snart følgeskab også af de lokale sognekirker, der udlånte formuen til sognebørnene og bød dem en mulighed for kredit uden afhængighed af byerne.⁴⁸ Samtidig voksede kreditgivning fra borgere frem,⁴⁹ dels som rentekøb på linje med de gejstlige institutioners, dels som en forbindelse mellem bonden og enkelte lokale købmænd, hvor der oprettedes en konto. Et sådant personligt afhængighedsforhold demonstrerer allerede en forordning fra 1291, der giver Slesvigs borgere ret til at sagsøge folk fra landet for gæld.⁵⁰ Ganske tilsvarende bestemmelser finder man i Nyborgs privilegier fra 1457, hvoraf det fremgår, at Vinding herreds bønder kunne have gæld hos borgere, og i en overenskomst for de frisiske herreder fra 1445, der sikrede Husums borgeres tilgodehavender på landet.⁵¹ En tidlig kilde til den konkrete udformning af de faste relationer mellem landboer og købmand udgør den flensborgske købmand Namen Jansens 'skyldbog' fra årene 1528-1549.⁵² Her finder man nøjagtige varekonti for hundreder af bønder i et vidtstrakt område. Det ses, at bønderne solgte deres

⁴⁵ Bondeskifter...s. 26.

⁴⁶ Se således Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte III, 2. Kiel 1880, nr. 2, p. 1 (1338 25/4).

⁴⁷ Jfr. note 4.

⁴⁸ Et tidligt eksempel på dette giver Breklum kirkes regnskab 1499 (RA, København, Lokalarkiver før 1559. Gejstlige arkiver. Slesvig stift. Landsbykirker). Se iøvrigt Troels Dahlerup: Bidrag til rentespørgsmålets historie i dansk senmiddelalder og reformationstid. Festskrift til Astrid Friis. Kbh. 1963, s. 47-64.

⁴⁹ Jfr. A. v. Brandt: Regesten der Lübecker Bürgertestamente. Bd. 1, 1964, nr. 375, 379. Bd. 2, 1973, nr. 630, 631, 635.

⁵⁰ Diplomatarium Danicum II, 4, nr. 1 = Danmarks gamle Købstadslovgivning Bd. 1, s. 46-7.

⁵¹ Danmarks gamle Købstadslovgivning Bd. 3, s. 524-5. Albert Panten: Unbekannte Rechtsquellen des 15. und 16. Jahrhunderts aus Nordfriesland. Langenhorn 1976, s. 40 ff.

⁵² Stadtarchiv Flensburg. Altes Archiv. B. Königliches Gymnasium, Nr. 565. Jfr. Bjørn Poulsen: Løvinden og lokalcentrene. Den senmiddelalderlige sønderjyske bondes omverden. Sønderjyske Årbøger 1989, s. 99-114.

overskudsproduktion af enhver art, og i almindelighed erhvervede basale goder som humle, salt, sild og hør. Lige så tydeligt er det dog, at luksusvarer, bl.a. det dyre hollandske klæde, hyppigt fandt vej til bøndergårdene. Namen Jansens købmandskredit er yderligere et eksempel på, hvordan købmandens kredit kunne blive til en varig hypotek i bondens gård, idet denne købmands tilgodehavender i stor udstrækning forvandles til lån i jord, for til sidst efter 1566 at ende som faste renteindtægter for Flensborgs latinskole.⁵³

Kombinationen af lokal bondekredit og bykredit udviklede sig i løbet af 1500-tallet forskelligt i Danmarks egne, og endnu er de enkelte udviklingslinjer kun mangelfuldt belyst. Selv om det sikkert overalt er karakteristisk, at fremmedkapital antog en stærkt voksende rolle for den enkelte jordbruger, kan det dog roligt siges, at Slesvig indtog en særstilling. Kun her blev bønders regnskabsbøger virkelig udbredte, og kun her, og vistnok kun på vestkysten og på Femern, indtrådte adelen som storstilede kreditgivere af rentebærende lån til bønderne.

Forudsætningen herfor var naturligvis udbredt selveje og den frit delelige jord. På denne baggrund opstod den senmiddelalderlige lokale kredit, som illustreres udmærket ved et testamente fra en bonde fra Edoms herred fra 1491. Det fremgår, at han havde ret betydelige beløb tilgode hos 21 personer, mest andre bønder, men også hos stalleren Laurens Leve.⁵⁴ De lokale pengestrømme blandedes så snart med fremmede. En lang række kilder – ud over Maasregnskabet – viser, at kapitalstrømmen via Kiels omslag til bønderne på den slesvigske vestkyst tog fart midt i 1500-tallet. Præsten Johannes Petreus fortæller talende, hvor store investeringerne kunne været blot i en enkelt mindre landsdel: 1565 fik han at vide 'af Mom Oßlichen, der (selv om han var belastet med svær gæld) var en klog og fornuftig mand, der boede på Pelworm, og som havde godt kendskab til dette lands (Strands) forhold, at adelen på dette tidspunkt havde krav på 35.000 mark lybsk hovedstol'.⁵⁵

Et overblik over kilderne synes at vise, at adelig og borgerlig kreditgivning fra østkysten til den slesvigske vestkyst efter en indledende fase i 1550'erne kulminerede omkring 1560-70, og var væsentlig formindsket omkring 1600. Da kunne præsten på Nordstrand tilfreds skrive, at gælden nu 'Gudskelov' var 'udfejjet'. En tilsvarende kreditreduktion efter

⁵³ Stadtarchiv Flensburg. Altes Archiv. B. Königliches Gymnasium, Nr. 566.

⁵⁴ Repertorium Danicum, 2. Række, nr. 6903 s.

⁵⁵ Reimer Hansen: Johannes Petreus' Schriften über Nordstrand. Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 5, Kiel 1901.

en forudgående ekspansiv periode på Femern antydes af denne *øs* mange konkursboer og klager over åger fra årene lige efter 1600,⁵⁶ og det er utvivlsomt generelt for hele Danmark, at den vældige tilførsel af fremmedkapital til de enkelte bondebrug forsvandt i løbet af 1600-tallets første årtier. Sandsynligvis skal den omlægning fra langtidskredit til korttidskredit, som fremgår af de analyserede bonderegnskaber, også ses som symptom på begrænsningen af pengemarkedet. I de danske len, hvorfra der er bevaret mandtaller for flere rentepengeskatter, kan man gennemgående konstatere en tilbagegang i perioden 1627-57.⁵⁷ Der er næppe tvivl om, at der ved denne tid opstod en sammenhæng mellem bondekredit og statens krav, som der ganske vist kan spores ansatser til allerede i 1500-tallet,⁵⁸ men som først nu blev en afgørende faktor: staten drev på den ene side bønder til gældtagning og truede på den anden side det velfungerende landlige kreditmarked gennem den likviditetsmangel, der opstod. Slesvig domkapitels bønder søgte at klare skatterne ved lokale lån.⁵⁹ I 1630'erne og 1640'erne blev det hyppigt, at kapitlets bønder for at kunne betale de statslige kontributioner gik over til at pantsætte små stykker jord. På denne måde fik bønderne den nødvendige kapital i rede penge mod at overlade kreditor et stykke land, som denne kunne bruge indtil lånets tilbagebetaling. Andre og mere kreditvante bønder søgte at opnå de nødvendige midler udefra. Da Slogs herred i året 1657 blev pålagt en skat på 2220 rigsdaler, lånte herredet delvist pengene i Hamburg til 6% p.a., og der udstedtes obligationer herfor.⁶⁰ Ingen af finansieringsformerne var naturligvis bæredygtige i det lange løb, og de udtrykker klart en krisetilstand. Analysen af bonderegnskaberne fra Fladsten og Nørre Villum demonstrerede, hvordan udlån og rentebærende kapital fuldstændigt forsvandt på disse gårde ved år 1660. Der er næppe tvivl om, at de to formuesammenbrud havde følgeskab af andre

⁵⁶ Ågerklager fra Femern 1601, 1602, 1604, 1623, 1637, 1640. Axel Rubow: Renteforhold, s. 114-5, 152.

⁵⁷ Haakon Bennike Madsen: Det danske skattevæsen ..., s. 44. Prof. E. Ladewig Petersen har venligst stillet sine notater vedrørende rentepengeskatterne 1648-47 til disposition. Det er påfaldende, at Nord- og Sydvestsjælland er bedst repræsenteret i regnskaberne.

⁵⁸ Jfr. de ovennævnte lån i forbindelse med bødebetalinger, og en række bondelån hos den flensborgske købmand Namen Jansen, bl.a. i forbindelse med en skat i 1533. Stadtarchiv Flensburg. Altes Archiv. B. Königliches Gymnasium, Nr. 565, s. 51 (en bonde i Bjerrum låner 4 gylden '*to schat*'), s. 103.

⁵⁹ Klaus Peter Reumann: Untertanen und Obrigkeit in der alten Bauernvogtei Alsen. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig. 12, 1965, p. 83-4. Her citeres kapitlets jordebog 1638 '*wan contributionen angesetzt werden, wan sie dan keine mittel geld aufzubringen wissen, daß ein ieder alßdan woll etzliche Schippe Landes versetzt*'.

⁶⁰ LA, Aabenraa. Små embeders arkiver. Slogs herredsfoged. 1652-75 (1648-81). Slogs herrederegnskab, s. 165.

bønders, og at kreditmarkedets reduktion udgjorde et led i den danske bondestands økonomiske og sociale deroute i årene efter 1630.⁶¹

Skal man vurdere den danske agrarkredit, må det siges, at den i grove træk følger den internationale udvikling, som den kendes i den endnu ufuldstændige litteratur. Som overalt udviser kreditten i Danmark både lys- og mørkesider. I det 16. århundredes anden halvdel betød de store kreditmuligheder både en øget likviditet og øgede muligheder for social mobilitet, selv om der naturligvis altid var indbyggede faremomenter i en for høj belåning under indtryk af stigende jord- og landbrugspriser.⁶² I det 17. århundrede derimod antog kredittens dunklere sider en mere fremherskende karakter. Stadig udgjorde den imidlertid et centralt element i landbrugssamfundets sociale og økonomiske liv, og der er grund til at tro, at lånemarkedet på landet også i anden halvdel af 1600-tallet var særdeles veludviklet. Yderligere undersøgelser af udviklingens forløb er tydeligvis påkrævet. De vil utvivlsomt give os en klarere forståelse af regionale forskelle og udviklingslinjer i dansk bondeøkonomi.

Kreditgivningen i det gamle danske landbrugssamfund repræsenterer et forskningsfelt, som det nok er værd at betræde.

⁶¹ Jfr. bl.a. Helge Gamrath og Ladewig Petersen: Danmarks historie. Bd. 2. Tiden 1340-1648. Andet halvbind. Gyldendal. København, s. 510.

⁶² Metodiske overvejelser over låntagningens mekanisme se Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt: Ein Verlaufsmodell für konjunkturbedingte Bodenmobilität. Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne. Zehn Jahre Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. Hrsg. von Ingwer Momsen. Neumünster. s. 110.

Kirke og kredit

ET BIDRAG TIL PENGENES SOCIALHISTORIE

AF

TROELS DAHLERUP

Den 21. september 1518 var Riber ærkedegn på sin visitationsrejse kommet til markedsbyen Højer, hvor han nu traf en overenskomst (*concordatum*) med sognets indbyggere om lånerenten af kirkelige midler. Dennes indhold kan kort gengives ved den samtidige overskrift, der indleder fortegnelsen over Tønder købstads kirkelån: *Item aff huer god mch. ganger 1 god β oc aff hwer wnd mch. ganger en wndh β*, dvs. at rentefoden her var 6¼%, en sats, der på grund af sin tilknytning til mark-skillingsmøntfoden unægtelig var særdeles praktisk.

Det er ikke uden interesse at konstatere, at netop sognekirker forestod en omfattende lånevirkosomhed, da senmiddelalderens økonomiske liv i høj grad var præget af én lang række forsøg på at komme om ved det højst generende, men ret kategoriske kanoniske renteforbud. Specielt i Nord-europa udvikledes i senmiddelalderen det såkaldte »rentekøb«, og herved kunne man enten skænke kirken (den kirkelige institution) »en evig rente« med sikkerhed i fast ejendom, som man dog samtidig beholdt den fulde brugsret til, eller man kunne ret enkelt rejse kapital ved at foretage et lån hos en kirke, et gilde eller hospital, på det nærmeste en forløber for senere tiders realkreditformer.

Det er ikke helt uvæsentligt, at de pavelige ekstravaganter (tillæg til Kanonisk ret), der såvel 1425 som atter 1455 fastslog dette rentekøbs lovlighed (Extrav.com. 3-5-1 og 2)¹ netop var stilet til nordtyske bispedømmer, hvor problemet antagelig har været mest aktuelt.

¹ Aem. Friedberg: *Corpus Juris Canonici* II, Lipsiae 1881, sp. 1269f. og sp. 1271f. Jeg er professor, dr.juris. Ernst Andersen taknemmelig for henvisning til hans: *Bankvæsenets oprindelse*, Kbh. 1976.

Tidligere har jeg udførligt, omend med mere snævert sigte behandlet rentefodens udvikling i nordisk senmiddelalder og reformationstid.² Især fra hertugdømmet Slesvig er bevaret et særdeles omfattende kildemateriale, der viser, at kirker og gilder drev en omfattende udlånsvirksomhed, ikke sjældent i form af rentekøb, og herved kunne det konstateres, at en ældre – måske ikke altid helt legal – rentefod på op mod eller endog over 10% i løbet af 1400-tallet falder til gerne netop 6¼% (på Slesvigs vestkyst dog ikke sjældent 6⅔%, en femtendedelsregning, måske under indflydelse af Hamburg), og i selve staden Flensborg blev det i begyndelsen af 1500-tallet muligt at låne til blot 5%, når såvel kreditor som debitor begge tilhørte købstadsjurisdiktionen. Men dette materiale rækker langt videre end til en blot og bar konstatering af den sædvanlige rentefod; det fastslår også, hvor udbredt pengelån allerede da var, samt at der på det nærmeste, som i de fleste nordtyske stæder af nogen betydning,³ fandtes et veritabelt lånemarked, og herved kan vi opnå et ikke uvæsentligt bidrag til menigmands voksende fortrolighed med penge og pengeregnskabsførelse, hvor en strengt økonomisk orienteret forskning hidtil højst naturligt især har interesseret sig for statsmagtens, aristokratiets og højfinansens kreditbehov.

Fra selve kongeriget Danmark er kildematerialet langt mindre omfattende, men lader dog skinne igennem, at der især omkring købstædernes kirker og gilder fandtes tilsvarende lånemuligheder. Det beskedne materiale gør derfor netop Ribearkedegnens regnskabsprotokoller (fra 1514) så betydningsfulde, da de vel angår de i dennes nordvestslesvigske distrikt liggende kirker, men på den anden side førtes af eller for en dansk prælat.⁴

Muligvis stammer skikken at foretage udlån af kirkernes kasseoverskud fra den ældgamle sædvane, at en god bondes normale begravelsesafgift hyppigt var en ko (evt. hest eller får). Og disse mange kirkekøer (evige køer, jernkøer) kunne kirken da udleje til bønder, der manglede passende besætning. Men stod en bonde i den situation, at han

² Bidrag til Rentespørgsmaalets Historie i dansk Senmiddelalder og Reformationstid, Festskrift til Astrid Friis, Kbh. 1963, s. 47-64.

³ Foruden den i mit arbejde fra 1963 (se note 2) cit. litteratur er der i nyere tid kommet en lang række arbejder, bl.a. i »Beiträge zur Geschichte Hamburgs« nr. 6, 7, 9 og 11, se bl.a. Hans-Peter Baum: Hochkonjunktur und Wirtschaftskrise im spätmittelalterlichen Hamburg, Hamburger Rentengeschäfte 1371-1410 s. 8 note 1 o.o.

⁴ Se bl.a. Carsten Petersen: Kirker i Tønder Provsti, Sønderjyske Aarbøger 1941 s. 1-52. Ud over mit arbejde fra 1963 (se note 2) har jeg behandlet kirkens økonomiske rolle i »Om kirkens dom for gæld«, Kirkehistoriske Samlinger 1980, s. 105-114.

manglede driftskapital, har det nok været fristende simpelthen at springe ethvert omsvøb over og i stedet direkte at låne ham pengene af kirkens kasse. De gammeldags kvæglån eksisterede såvel i Slesvig som i kongeriget langt op i 1600-tallet (se herom i det flg.), selvom de synes på retur, antagelig i takt med at talrige middelalderlige kirkeafgifter med tiden bortfaldt.

I den angelske kirke Bölls regnskab møder vi således 1550 såvel rene renteindtægter (*rente gelt des jares 1 β van 1 mk.*, dvs. 6¼%) som også: *Kohure 3 β van 1 ko.* Men vi får en fornemmelse af, at når lånevirkosomhed synes hyppigere her end i kongeriget, kan det skyldes spørgsmålet om sikkerhed, idet mange slesvigske lån var sikret ved pant, og gerne i fast ejendom, dvs. som en slags rentekøb. Dette ses tydeligt ved den mellemslesvigske kirke Breklums talrige udlån (1499-ca. 1521), og selv i Riber ærkedegns protokol anføres ofte, at der var givet pant, f.eks. i smykker, sølvstøj, kobberkedler m.m.

Da det danske godssystem fortrinsvis bestod af fæstebønder, der således ville have svært ved at stille tilsvarende sikkerhed, ligger en del af forklaringen på den svagere udlånsvirksomhed måske her. Men åger (som endnu i Ostensen Veylles juridiske leksikon af 1641 strengt defineredes som enhver form for rentetagning) var og blev et problem, hvilket klart fremgår, da det danske rigsråd (formentlig 1377) skulle udtale sig herom. Thi spørgsmålet henvistes straks til de kirkelige domstole: *Quia causa est ecclesiastica.* Alligevel finder vi tidligt ved brudstykker af Assens kirkeregnskab (fra årene 1372-85), at der her optræder vist hele tre lån, der alle forrentedes med 6¼%, og da Assens kirkeregnskab atter fortsætter fra 1496, konstaterer vi adskillige udlån, hvor vi hvert fald 1522-24 kan fastslå fem 6¼%'s lån, og spredte vidnesbyrd, f.eks. fra Ribe domkapitel og fra Ålborg Papagøyelav,⁵ viser, at man lejlighedsvis anvendte en parallel til det nordtyske rentekøb.

Når långivning af købstædernes kirkelige midler alligevel ikke synes at være slået kraftigere igennem, behøver dette hverken at skyldes en højere grad af fromhed, eller at det danske kildemateriale er mere beskedent. Men det kan hænge sammen med, at der i de danske købstæder optræder en betydelig animositet imod godsophobning under »den døde hånd«. Til eksempel kan anføres en stribe kongelige påbud til stiftsstaten Odense, hvor det såvel 1445 som atter 1459 forbydes enhver, men specielt gejstlige og adelige, at forhøje jordskylden af deres købstadsejendom, hvilket 1477 følges op af et totalforbud imod overhovedet at sælge, afhænde eller

⁵ Rentekøblignende udlån er vist ikke helt så sjældne i Danmark som af mig tidligere formodet, jfr. Nyrop: Danske Gilde- og Lavsskraer I s. 568 og s. 643f.

bortpante købstadsjord til andre end borgere, et forbud, hvis manglende effekt antagelig afspejles i det 1490 udstedte påbud om, at gejstlige, der anskaffer sig købstadsejendom, fortsat skal yde de sædvanlige skatter og afgifter deraf.⁶

Endelig kom i 1506 en dom (forordning eller responsum) fra konge og rigsråd, der traf den vigtige afgørelse, som forbød specielt kirken i København at forhøje landgilden (jordskylden) af sine ejendomme,⁷ en regel, der næppe var let at føre ud i livet, siden den spillede en så stor rolle under det begyndende reformationsrøre. Således mæglede Frederik I i 1524 et forlig mellem Roskildebispens og Københavns borgerskab, hvorefter al kirkelig jordejendom i staden reelt overgik i en art »arvefæste«, dvs. at lejerne kunne beholde og udnytte ejendommene, så længe man ydede de sædvanlige og vel at mærke uforanderlige afgifter.⁸ Næppe tilsigtet forvandlede kirkens ejendomsret i tidens løb til et blot og bart »hypotek«, medens besidderen af grund og hus efterhånden opfattedes som den egentlige ejer, der kunne købe, sælge og give i arv denne forhen kirkelige besiddelse, vel at mærke så længe den oprindelige ydelse fortsat betaltes. Med de følgende århundreders vedvarende inflation blev disse oprindeligt ikke ubetydelige summer efterhånden til inderligt ligegyldige småafgifter, antagelig forklaringen på, at der endnu i f.eks. Helsingør grundbog fra 1863 gang på gang anføres beløb til byens kirker, skole eller hospital (f.eks. på 8, 16, 32 eller 64β).⁹

Men da i 1529 Malmø gennemførte sin private reformation, gav dette sig omgående udslag i stadens retsprotokoller, hvor såvel kirke som skole og hospital (fattige) gav adskillige udlån og det blot til beskedne 5%, hvilket også blev den ordinære sats, når en værge skulle forrente umyndiges midler. At denne herhjemme usædvanligt lave sats var og blev undtagelsen, indiceres kraftigt af, at da den fromme Christian III trods sine teologers advarsler omsider i 1547 gav en forordning, der endelig tillod en lovlige rente, blev denne sat til de efter alt at dømme ganske udbredte 6¼%. Ikke blot var denne konge ofte i stand til at forrente sin kæmpemæssige krigsgæld med beskedne 5-6%, men i 1557 fandt han det muligt at nedsætte den lovlige rente til nu blot 5%, hvorefter den hidtil dominerende 6¼%'s rente i Assens kirkeregnskab straks afløses af de nu kun 5% lovlige.

⁶ Danmarks gamle Købstadslovgivning III s. 475 ff., 486 f. og 489.

⁷ Danske Domme I, udg. E. Reitzel-Nielsen, nr. 43 s. 136 f.

⁸ Kong Frederik den Førstes danske Registranter, Kbh. 1879, s. 53 f., udg. Kr. Erslev og W. Møllerup.

⁹ Helsingør Rådstuearkiv nr. 643, »Jordebog 1863«, Landsarkivet for Sjælland.

Majestæten søgte dog at være i bedst mulig overensstemmelse med sine teologer, for hvem enhver form for rentetagen principielt var synd, og det pålagdes bestandigt præsteskabet at formane menigmand om ikke at bedrive åger.¹⁰ Et synodalmonitum af 1574 fra Roskilde Landemode fastslog dog, at når præsterne prædikede imod åger, som det nu engang var deres pligt at gøre, skulle de ikke fare så hårdt frem imod dem, der beskedent holdt sig indenfor lovens rammer.¹¹ Men uanset lovens klare ord synes omkring og kort efter 1600 den klassiske 6¼%-sats atter at vinde frem (gerne således at større lån, der var delelige med 100, ydede en simpel 6%, medens smålån, evt. på »brudne« tal, gav de omregningsmæssigt så bekvemme 6¼%), skønt dette først (delvis) legaliseredes i 1632.¹²

I hertugdømmet Slesvig finder vi såvel i 16. som endnu i 17. århundrede fortsat mange eksempler, hvor bønderne på det nærmeste benyttede sig af sognekirkerne som »spare- og lånekasser«,¹³ hvor de ikke tilnærmelsesvis så gode danske kilder hyppigere viser eksempler på leje af kirke kreaturer (oftest køer, lejlighedsvis også heste eller får). I nogen grad kan dette skyldes, at flere af de ældste sognekirkeregnskaber er normative (dvs. at de fortrinsvis beskæftiger sig med kirkens ordinære indtægtsposter som tiende m.v.). I andre tilfælde finder vi alene den af revisor godkendte saldo, dvs. at vi blot får at vide, om kirken skylder værgerne penge eller omvendt. Når således værgerne tit og ofte besad hele kirkens samlede opsparing, kan det – som kraftigt antydnet af Christian IV (se flg.) – muligvis have været værgerne, der havde fordel af at kunne disponere over den ledige kapital?

Et morsomt eksempel på nyttiggørelse af ledige kirkekapitaler finder vi i Varde syssel, hvis kirkeregnskaber 1587 revideredes af provsten mester Anders Sørensen Vedel. Det var bestemt ingen sinecure at være sysselprovst, og mester Anders nøjedes ikke med ren talrevision, men engagerede sig særdeles aktivt i periodens omfattende byggearbejder og den næsten modeprægede iver efter nyanskaffelse af kirkeinventar (alter-

¹⁰ Martin Schwartz Lausten: Rentespørgsmålet hos teologer i den danske reformationskirke, Festskrift til Troels Dahlerup, Århus 1985, s. 91-104.

¹¹ Troels Dahlerup: Sin, Crime, Punishment and Absolution, i: Die dänische Reformation vor ihrem internationalen Hintergrund, Göttingen 1990, s. 284.

¹² Ole Fenger og E. Ladewig Petersen: Adel forpligter, Kbh. 1983, s. 41 f.

¹³ Johan Hvidtfeldt: Bidrag til Belysning af de kirkelige Forhold i Vestslesvig, Sønderjyske Aarbøger 1941, s. 53-118. Til den af mig i 1963 cit. litteratur se også Kurt Hector: Die Gettorfer Schuldbücher 1494-1534, Jahrbuch der Heimatgesellschaft des Kreises Eckernförde 17, ibid. 1959, s. 182 f.

tavler, prædikestole m.v.). Ikke blot var han virksom ved at formidle kontakt mellem kirkeværger og den fornødne håndværksmæssige ekspertise, men først og fremmest bidrog han til finansieringen af disse ofte kostbare fornyelser, bl.a. ved at formidle lån fra mere velhavende kirkers kasse til de trængende.¹⁴

Nyere studier i kirkeregnskaber (se note 64) har hidtil været koncentreret om landsbykirker, hvor udlån lejlighedsvis kan forekomme. Men formentlig vil først intensive studier af velhavende købstadkirker kunne kaste nyt lys over problemerne. Spredt i lokalhistorisk litteratur findes dog ikke helt få eksempler på anvendelsen af de kirkelige midler på det lokale lånemarked (se ndf. s...). Hertil må man dog være opmærksom på, at medens så at sige samtlige disse offentlige («publique») institutioners midler i middelalderen ansås for »kirkelige«, sker der i århundrederne efter reformation en vis »terminologisk sekularisering«, idet fattiggasser, skoleformuer og især »børnegods« (umyndiges midler) ikke længere automatisk opfattedes som kirkelige. Dette pengemarkeds voksende rolle afspejles, som det her skal vises, ikke blot i stedse rigeligere kilder, men specielt i myndighedernes stigende interesse derfor, og med udgangspunkt i henholdsvis lovgivning og i adelens voksende kreditbehov er denne side af 1600-tallets økonomiske historie velskildret;¹⁵ men endnu er der meget at gøre med hensyn til pengeøkonomiens fremtrængen blandt menigmand.

Under Christian IV finder vi ikke blot en voksende interesse for »børnegods« og dets korrekte bestyrelse; men nu optræder stedse mere detaljerede regler vedrørende kirkeværgernes varetagelse af de kirkelige midler. I »Lille reces« af 1615 (§ 41) optræder en – næppe helt uberettiget – klage over, at værgerne kunne beholde kasseoverskuddet til egen nytte, og – hvad utallige kirkeregnskaber dokumenterer – dette kunne medføre, at kirkens penge sluttelig måtte bogføres som – vist ofte uerholdelige – krav på afdøde værgers arvinger; og omsider møder vi et ønske om, at kirkeregnskaberne årligt skulle indsendes til rentekammeret.¹⁶

Måske havde disse regler et forbillede i enkelte initiativrige lensmænds egne bestræbelser. Når Frederik II allerede 1587 pålagde lensmændene sammen med eventuelle regnskabsprovster at indsamle kirkernes ledige

¹⁴ RA, Ribe Kapitel 1587, se min: *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, Kbh. 1968, s. 116f. Vedr. specielt de kunsthistoriske resultater se Sven Rask: *Om 8 altertavler og Anders Sørensen Vedel*, i: *Ribe Stiftsbog* 1982, Ribe 1982, s. 79f.

¹⁵ Se note 12.

¹⁶ Secher: *Forordninger* III s. 449.

midler for at lade dem sætte på rente, skete dette muligvis på grundlag af Riberhus lensmandens indberetning.¹⁷ Ganske tilsvarende søgte universitetets rektor 1599 at samle universitetskirkernes ledige kapitaler.¹⁸ Og fra og med 1615 bliver det stedse hyppigere forlangt, at kirkeværgerne skulle betale rente af kirkens ikke placerede midler,¹⁹ medens omvendt værgerne i hvert fald i løbet af 1630'erne forventede forrentning af deres eventuelle tilgodehavender hos kirken.²⁰

På samme tid voksede interessen for varetagelsen af umyndiges midler, og med en art forløber i 1604²¹ krævede Lille Reces af 1615 i sin § 23²² omhyggelig registrering af børnegods, og endelig kom i 1619 forordningen om, at der i hver købstad skulle tilforordnes to vederhæftige borgere, der som overformyndere skulle føre tilsyn med umyndiges midler,²³ og samtlige disse bestemmelser indgik endelig i Store Reces af 1643.²⁴

Dennes 2-3-8-1 samlede bestemmelserne om overformyndere,²⁵ medens 1-4-6 forlangte årlige indberetninger om kirkekapitaler. 1-4-32 anså ikke blot disses forrentning for en selvfølge, men forudsatte en 5%'s forrentning ved udlån af kirkelige midler, og omsider tillod § 58 til gengæld en vis honorering af værgerne.

I 1620 fandt Christian IV det omsider fornødent at indkræve oversigter over sognekirkernes indtægter for de forløbne seks år, dvs. for perioden 1614 til 1620, og selvom det indsendte og bevarede materiale langt fra er komplet,²⁶ bevidner det til evidens en ganske omfattende langivning fra sognekirkerne. Intet under at kongen senere gentog dette eksperiment, således i 1631-32²⁷ og i 1636-37,²⁸ ja endnu under krisen i

¹⁷ Kancelliets Brevbøger s. 684, jfr. s. 528 og s. 647, samt Sven Rask: Forvaltningen af de danske landsbykirkers indtægter 1570-1610 (utrykt speciale) Kbh. 1981, s. 9.

¹⁸ Sven Rask op.cit. s. 68.

¹⁹ Birthe Mosegaard Nielsen: Skanderborgegnens kirker 1604-62, i: Aarhus Stiftsårbog 1974, s. 60.

²⁰ Inge Toftøj Nielsen: Kirkeværger, sognemænd og øvrighed i Koldinghus len 1580-1660, i: Vejle Amts Årbog 1972, s. 134, jfr. s. 188f.

²¹ Secher: Forordninger III s. 169f.

²² Ibid. III s. 442.

²³ Ibid. III s. 583f. og s. 585f. Om disse hidtil alt for oversete Overformyndier se bl.a. J. O. Koch: Bidrag til Københavns Overformynders Historie, Kbh. 1944.

²⁴ Den ikraftsattes dog først ved tinglæsning i januar 1645, se Kancelliets Brevbøger s. 177 og s. 519.

²⁵ Secher IV s. 232f. og 276f.

²⁶ RA, Danske Kancelli, B. 184 a-e.

²⁷ RA, Danske Kancelli, B. 106A.

²⁸ RA, Danske Kancelli, B. 107.

1645, hvor alle midler måtte tages i brug, fik Sjællands biskop ordre til at indsamle tilsvarende oplysninger.²⁹

Naturligvis kan vi ikke ganske tillade os at se bort fra det specielt 1620 udtrykte ønske, at kongen ved hjælp af sådanne oversigter bedre kunne foretage de stedse hyppigere indsamlinger af midler fra rigere kirker til understøttelse af de mere trængende.³⁰ Men disse fortsatte påbud om at give majestæten besked om, hvor der var kapital tilstede, mere end antyder hans ønske om selv at blive sognekirkernes debitor. Dette var faktisk allerede sket flere steder, især i Østdanmark, hvor det i 1614-20 ellers hyppigst var skånske magnater, der enten som lensmænd eller egnens storgodsejere havde optaget ledig kapital på rente. Ikke mindst Esge og Anders Bille optræder hyppigt som kirkedebitorer (til 5%) i Göinge herred, medens købstadssamfundene Ellekøbing og Åhus havde adskillige smålån ude, hvilket 1617/18 gav en renteindtægt på ca. 50 mk.³¹

For Sjællands vedkommende er regnskabsindberetningerne gerne mere summariske. I Dragsholm len hører vi ret konstant, at kirkeværgerne skulle forrente en evt. kassebeholdning, medens vi vedrørende flere nordsjællandske kirker (således Jørlunde, Oppesundby – der endnu havde »udadelige får« – Alsønderup, Sigerslevvester og Udesundby) navnlig møder stiftslensmanden som modtager af kassebeholdningerne.³² Også i andre dele af Sjælland sporer vi nu stiftslensmændenes interesse i at have hånd i hanke med disse kapitaler, hvor en 5%’s rente endnu var almindelig.³³

I Jylland er billedet mere varieret, vist ikke mindst fordi sysselprovstiforvaltningen endnu fortsatte her mange steder. I Jelling syssel var det endnu gerne kirkeværgerne, der burde forrente et eventuelt overskud (til 5%), men i købstaden Vejle var dog rentesatsen 6% slået igennem.³⁴

Også i Stjernholm len lå kasseoverskuddet vist hyppigst hos værgerne, imod de obligatoriske renter, der her kunne være de traditionelle 6¼%, selvom der også er eksempler på 5%.³⁵

Som anført består materialet fra 1631-32 nærmest af indberetninger fra stiftsøvrigheden, men beretningen fra Århus meddeler, at skole- og

²⁹ Kancelliets Brevbøger s. 356.

³⁰ Se Kancelliets Brevbøger, sagregistre, passim.

³¹ DK, B. 184 a.

³² DK, B. 184 b.

³³ DK, B. 184 c.

³⁴ DK, B. 184 d.

³⁵ DK, B. 184 e.

fattigkapitaler er sat på rente i henhold til fundatserne (se herom ndf.). Også fra Skåne er der indberetninger om forrentning af kassebeholdningerne, medens det fra Fyn blot hedder, at kassen bør forrentes. Til gengæld viser eksempler fra Langeland, at her havde den lokale adel og især fru Ellen Marsvin betydelige lån, selvom andre endnu var kirkernes indbyrdes »kollegiale« lån. Og endelig siges Viborg domkapitel at have betydelige legatkapitaler, hvoraf nogle var til 6%.³⁶

Tilsyneladende blev kongen mere og mere interesseret i disse kirkekapitaler: ifølge indberetningerne fra 1636-37³⁷ fra Helsingborg len havde således majestæten langt de fleste kirkekapitaler til låns, med hovedstol varierende fra 10 til 100 dl., hvortil dog gerne kom 5-8 års akkumulerede renter (nu beregnet til 6%); men endnu møder vi en enkelt lokal adelsmand (Laxmand Gyldenstjerne), ligesom Söderliunge endnu havde 7 kirkekøer. I Göinge herred optræder fortrinsvis indbyrdes kirkelån, men et enkelt var dog givet til kgl. majestæt, der også havde de fleste midler fra Lister herred, medens grundlæggelsen af Christianstad bevirkede en vis lokal lånevirkosomhed i omegnen.

Også i Københavns len stod meget på rente hos kongen selv, i Sorø birk dog hos akademiet (»som ingen middel nu er at erlægge«, konstateres det mistrøstigt); på Møn stod penge sågar ude til rente og renters rente, på Lolland atter hos kongen selv, medens Langeland fortsat domineres af den lokale adel.

Jylland er mere sporadisk repræsenteret i dette materiale, men specielt i Mors-Hanherred møder vi mange 6%'s lån, gerne lokalt placeret, idet den driftige Christen Bødker i Torp (vel Vester Torup) indtager en fremtrædende rolle som låntager på dette lokale pengemarked.³⁸

Alt i alt tegner der sig således et billede, hvor det i nogen grad var lykkedes kongelig majestæt at sætte sig på især østdanske kirkekapitaler, medens det ikke sjældent på Sjælland var stiftslensmændene, der her påtog sig ansvaret, næppe altid til større gavn for kirkerne. Da således Hans Ulrik Gyldenløve 1645 var død fra et uoverskueligt fallitbo, hvor han som stiftslensmand over Frederiksborg var ansvarlig for bl.a. kirkekapitalerne, måtte hans enkes nye mand udtrykkeligt stille sikkerhed derfor.³⁹

³⁶ DK, B. 106 A.

³⁷ DK, B. 107.

³⁸ Møn ikke en arvtager efter de »købebønder« i Vust og Vester Torup, der havde opkøbt henvend halvdelen af egnens selvejerjord; se Præsteindberetninger om Fæstegods m.v. i Vendelbo Stift 1568 og 1599, udg. C. Rise Hansen, 1964, og C. Klitgaard i Vendsysselske Aarbøger 18, 1950, s. 54.

³⁹ Kancelliets Brevbøger s. 234 f., 258 og 309.

Derimod synes kongen ikke at få greb om de kirkelige midler i Jylland, måske fordi de her endnu fungerende sysselprovster havde et sikrere tag om den kirkelige forvaltning. Og idet disse provster gerne var højere statsembedsmænd, kanslere, kancellisekretærer, landsdommere m.m., var det næppe så helt lige til selv for Christian IV at få sin egen administration til i højere grad at varetage statsfinansernes tarv, når det muligvis ville ske på egen bekostning. Hidtidige studier over jyske kirkeregnskaber angiver kun sporadisk låntagning (se ndf. note 64); men til eksempel kan her nævnes den under provstiet i Odense hørende kirke Kjølstrop, hvis omfattende regnskaber⁴⁰ viser en kassebeholdning, der under værgernes forvaltning fra 1619 stedse hyppigere omtaler forrentning, og her konstateres så sent som 1628 endnu en 5%’s rente.

Ikke blot overformyndendebestemmelserne og disse indberetninger om kirkekapitaler taler tydeligt om kreditgivningens voksende rolle i samfundet; men at denne nye »kapitalistiske« udvikling snart vakte statsmagtens opmærksomhed, fremgår klart af skattelovgivningen. Allerede 1627 følte den hidtidige beskatning på grundlag af fast ejendom utilstrækkelig, og nu optræder den første skat på rentepenge⁴¹ i form af 2% af forrentet kapital, vel at mærke såfremt denne – med fradrag af egne gældsposter – beløb sig til mere end 500 dlr., og dette slog an med stigende hyppighed, nu og da blot med en 1%’s beskatning, men i 1657 dog med hele 3%.

Uanset hvor problematisk dette materiale af gode grunde er, da statsmagten på ingen måde har magtet en blot nogenlunde effektiv kontrol, er det dog bemærkelsesværdigt, ikke blot at selve tanken kunne opstå, men også at så betydelige dele af landbefolkningen ikke kunne unddrage sig denne form for ekstraskat, der – ganske vist tilfældigt og punktvis – antyder et betydelig mere kapitalistisk samfund, end vi gerne forestiller os. Var den bonde i Ringsted herred, der 1652 selvangav en kapital på 4000 dlr., helt enestående, er ikke mindst det »fattige« Vestjylland fortsat værd at interessere sig for, idet 1647 hele 93 skatteydere betalte renteskat i Lundenæs len, og i alle tilfælde var skatten kommet for at blive.⁴²

⁴⁰ Landsarkivet for Fyen, Kjølstrop Kirkes regnskaber 1546-1664.

⁴¹ Se herom Haakon Bennike Madsen: Det danske Skattevæsen, Odense 1978, især s. 42 ff.

⁴² Dette også socialhistorisk vigtige materiale er gennemarbejdet af Carl Christiansen: Formuesforhold i Danmark 1660-1700, Kbh. 1941. Selvom købstæderne i almindelighed og København i særdeleshed økonomisk set dominerer, er det interessant at se, i hvilken grad netop de såkaldte »magre« egne som Vestjylland optræder.

Når de publicerede herredstingsprotokoller ikke særlig hyppigt omtaler renter og forrentning, skyldes dette alene, at det var så absolut selvfølgeligt, at der gerne skulle noget specielt til, for at i hvert fald rentefoden sikkert kan konstateres. Endnu i 1628 finder vi i Sokkelund herred børnegods forrentet med de lovlige 5%,⁴³ men i 1630'erne var satsen naturligvis blevet »sex pro cento«.⁴⁴ I Skast herred er omtalen af umyndiges midler hyppig, omend ofte helt formelagtigt, som regel derved at en enkes nye giftermål helt rutinemæssigt forpligtede stedfaderen til at forrente børnegodset, med mindre midlerne gik til dækning af det umyndige barns underhold og opdragelse, hvortil i stigende grad hørte en vis skolegang.⁴⁵ Almindelige »nabolån« synes ikke nødvendigvis rentepligtige, hvad der derimod ufravigeligt var tilfældet med »brevgæld«, lovformelige gældsbreve.⁴⁶

Også i Åsum herred optræder forrentning som noget temmelig selvfølgeligt, og i de få tilfælde, der muliggør specifikation, finder vi i 1640'erne de traditionelle 6¼%.⁴⁷ Derimod savner vi her den i Skast herred så hyppige omtale af børnegods, antagelig fordi man her som i Københavns len var begyndt af føre (ikke bevarede) skifteprotokoller, som den fra Smørum-Lille herred, der er publiceret for perioden 1644-48.⁴⁸

Selvom vi næppe kan se bort fra, at registreringen fortrinsvis har koncentreret sig om mere specielle boer (det være sig meget rige eller omvendt udviklede fallitboer), er pengeøkonomiens fremtrængen evident, idet så at sige alt beregnes i penges værd, omend kreditorer derpå i praksis ofte stilles tilfreds med udlæg i de til rådighed værende værdigenstande, kvæg, korn etc. Helt exceptionelt var et storbondeskifte i 1640,⁴⁹ hvor der var et overskud på over 3000 dlr. at fordele mellem børnene, hvilket værgeren lovede at forrente i henhold til recessen.⁵⁰ Her optræder såvel »håndskrifter«, dvs. besejlede gældsbreve, der ufravigeligt for-

⁴³ Sokkelund herreds tingbog 1621-22 og 1624-37, udg. Ole Karup Pedersen m.fl., Kbh. 1956-74, 1628:100.

⁴⁴ Ibid. 1636:135.

⁴⁵ Om Skast herreds tingbog 1636-40, udg. Poul Rasmussen, Kbh. 1954-69, se Ejvind Venø: Bondeskifter i Skast herred 1636-49, i Festskrift til Troels Dahlerup, Århus 1985, s. 361-373.

⁴⁶ Skast herreds tingbog 1637:320, 326 og 350 oma.

⁴⁷ Aasum herreds tingbog 1640-48, udg. Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, Kbh. 1956-62, 1642:50 og 1645:238.

⁴⁸ Bondeskifter fra Smørum og Lille herred 1644-48, udg. Jørgen H. Andersen, Kbh. 1984.

⁴⁹ Ibid. s. 10f.

⁵⁰ Ibid. s. 12.

rentedes efter »lovlig rente« (13 stk. på ialt en 775 dlr.) som gæld »efter den salig mands bog«, hvor der opregnes endnu 14 debitorer (ialt et halvhundrede daler), der ofte synes at have stillet pantsatte objekter som sikkerhed, men hvor der ikke synes at være tale om renter, men snarest en art »løbende konti«.

Ved første øjekast kunne skifternes ofte betydelige gældsposter give anledning til at tro, at bønderne på egnen mellem København og Roskilde var en gælds- og afgiftsplaget underklasse; men hurtigt viser det modsatte sig at være tilfældet, og i virkeligheden konstaterer vi blot, at disse bønder var i stand til at opnå ganske betydelig kredit hos især de københavnske handlende. Men med den uheldige økonomiske udvikling og med de fortsat stigende skatter kunne forholdene nemt blive vanskelige, selvom restancer til »det offentlige« kun sjældent var i tilnærmelsesvis samme format som købmandsgælden. I et enkelt tilfælde måtte der ligefrem indføres en art »frivillig akkord«. ⁵¹ Thi efter at de privilegerede fordringer var sikret, »da befandtes den bortskyldige gæld at være så stor«, at kreditorerne måtte nøjes med blot 25% af deres tilgodehavender. ⁵²

Men især var omtale af børnegods og dettes problemer hyppig; en i København afdød storbonde skyldte sin søsters værge en 1000 dlr. i såvel kapital som påløbne renter, ⁵³ en lille drengs morbroder modtager 120 dlr. rentefrit, indtil drengen bliver 13 år gammel, og da barnet derefter må antages at kunne gøre nytte for sine opholdsudgifter, skal denne kapital fremtidigt forrentes efter recessen. ⁵⁴ Her finder vi en sognekirke, der har små 100 dlr. udestående i kapital og renter, ⁵⁵ og i et ganske vist summarisk, men vist yderst velhavende præsteskitte overlader præsteenken godhedsfuldt sine to døtre nogle småbeløb, således at den dem tilkommende arv kan blive nøjagtigt 1300 dlr. En del af denne formue har utvivlsomt bestået af pengebreve, bl.a. omtales et brev på 200 dlr., som egentlig var de fattiges midler i Køge. ⁵⁶ Når en bonde på kirkens vegne, dvs. antagelig i egenskab af kirkeværge, krævede et tilgodehavende på over firs daler samt 6% i rente, har der her næppe været tale om tienderestancer; men hvis afdøde ikke selv havde været kirkeværge, kan han således tænkes at have opnået et lån af kirkekassen. ⁵⁷

⁵¹ Ibid. s. 28.

⁵² Ibid. s. 96, hvor der dog blev 9/16 til kreditorerne.

⁵³ Ibid. s. 28 ff.

⁵⁴ Ibid. s. 37.

⁵⁵ Ibid. s. 38.

⁵⁶ Ibid. s. 148.

⁵⁷ Ibid. s. 50.

Dette gennemførte og vidt udbredte lånesystem har været velkendt for købstædernes vedkommende, selvom man skal lede i den lokalhistoriske litteratur efter spredte vidnesbyrd herom. For Ribe bys vedkommende fastslår Ole Degn kategorisk, at der var tale om en særdeles beskedne likviditet (»likviditeten i den tids samfund har været meget ringe«).⁵⁸ For en nutidsbetragtning bør dette dog ikke nødvendigvis tages som vidnesbyrd om krise, med mindre man ligeledes vil betragte nutidens »penge-løse« samfund på samme måde. I ikke ringe grad ses datidens storkøb-mænd at virke som lokal bank, og idet disse således på engang var kreditorer og debitorer, består datidens skifter i meget høj grad i at konstatere henholdsvis ind- og udgæld samt først derefter at placere et eventuelt overskud blandt arvingerne.

Men også »de offentlige midler« spiller en væsentlig rolle (samme: »På samme måde måtte kirkens, skolens, hospitalers og fattiggassers formuer udlånes til private«). Storkøbmanden Hans Friis var dog næppe karakteristisk for gennemsnittet; således havde han ligefrem lånt St. Katarine kirke hele 750 dlr. Men af fremstillingens tabelbilag fremgår, at ikke helt ubetydelige midler var udlånt, således både af »Gildens« midler (en lokal fattiggasse), hospitalets og domskolens penge.⁵⁹

Blandt talrige andre spredte eksempler kan nævnes Odense stiftsstad, hvor muligvis de offentlige institutioners midler kan have spillet en usædvanlig stor rolle (såvel de fattiges midler, hospitalet, gymnasiet og St. Knuds kirke).⁶⁰ Gråbrødre kloster havde således 1635/36 over 5.600 dlr. udestående, halvt hos adel og halvt hos borgere, og værgerne for St. Knuds kirke omdannede 1606/7 sin gæld til kirken i form af et pantebrev til de gamle 5%.⁶¹

I stigende grad vinder også de højtlærde m.fl. fremtrædende gejstlige frem blandt de formuende stænder,⁶² og ifølge de sjællandske renteskattemandtal fra 1639 svarede 23 gejstlige 390 dlr. i topcentsskat, hvilket burde svare til en samlet formue på små 20.000 dlr.⁶³

Egne og elevs studier i kirkeregnskaber har til nu overvejende været koncentreret om landsbykirker,⁶⁴ og det forekommer umiddelbart sand-

⁵⁸ Ole Degn: *Rig og Fattig i Ribe I-II*, Århus 1981, I s. 228.

⁵⁹ *Ibid.* II s. 123 ff.

⁶⁰ Erling Ladewig Petersen m.fl.: *Odense Bys Historie II*, Odense 1984, s. 281 ff.

⁶¹ Samme (i 1983) s. 296 f. resumerer den betydelige rolle, som gejstligheden og de kirkelige institutioner spillede i den fynske kreditgivning.

⁶² Se Johan Jørgensen i *Kirkehistoriske Samlinger* 7 bd. IV, s. 474 ff.

⁶³ Se *ibid.* 5 IV, s. 411 ff.

⁶⁴ Foruden de trykte (cit. i note 19 og 20) også Eva Grauenkjær: *Administrationen af sognekirker i Viborg stift ca. 1571-1672*, 1973; Chresten Klit: *En redegørelse for kirkead-*

synligt, at købstadskirker i denne overgangsperiode kan have spillet en tidligere og måske mere fremtrædende rolle på lånemarkedet, hvorfor til slut skal anføres et par tilfældigt udvalgte eksempler på disse kirkelige midlers betydning.

Det lille Lemvigs kirke⁶⁵ udviser ikke større finansiel aktivitet, og mange eksempler på kirkedebitorer forekommer rent ud at være restanter, respektive arvinger efter insolvente værger m.fl., idet megen kirkegæld sluttelig må afskrives som uerholdelig. Fra først af synes ej heller Skive⁶⁶ at drive egentlig udlånsvirksomhed. Vi møder her det næsten rituelle »værgerne skylder kirken«, dvs. at de havde en eventuel kassebeholdning uforrentet. Antagelig er det salg af begravelser i kirken, der sidst i 1600-tallet gjorde kirken formuende, og det i den grad, at der sluttelig kunne opstå placeringsproblemer (se flg.).

Tydligere er udviklingen i Hjørring St. Katarine,⁶⁷ hvor vi allerede 1637 hører om en kapital på 100 dl., som (i henhold til »bilag 32) en rådmand har på rente; pågældende år giver den 6%, og her erfarer vi, at det egentlig var penge, som velb. Niels Lange havde givet for sit lejersted. I 1642 hører vi, at en tidligere kirkeværges gæld til kirken skal forrentes med 6% (indtil den i 1645 betales). Også i 1647 modtager kirken et gælds-brev på 40 dl. for et lejersted, og dette bør yde 6¼%; i 1655 får vi en oversigt over de borgere (ofte rådmænd), der har kirkepenge på rente, hvilket med tiden bliver stedse mere hyppigt, og i 1670erne møder vi gerne en 15-20 debitorer, som vist ofte har stillet fast ejendom som sikkerhed for kirkelånet.

I færre, men vist gerne større kapitaler søgtes Skive kirkes midler placeret omkring 1700, men ikke med umiddelbart held, og det skønt man i Viborg Snapslandsting havde et ganske velfungerende lokalt pengemarked.⁶⁸ Når Ålborgbispens Jens Bircherod 1702 noterer i sin dagbog, hvor vanskeligt det da var at få ledig kapital rimeligt placeret (»Nogle 100 rdl. af Kirkers og Fattiges Penge, som jeg samme Tid lod

ministrationen og kirkernes økonomi i Vandfuld herred 1584-1653, 1971; Anemette S.Christensen: Administrationen af sognekirkerne i Thyssyl 1583-1677, 1973; samt Hanne Thorup Møller: De vendsysselske sognekirkers administration 1636-77, 1972. Bl. andre nyttige oversigter skal anføres Niels Jørgen Poulsen: Jyske kirker fra Christian IVs tid, Nationalmuseets Arbejdsmark 1980, og Svend Rask: Lensmand og kirker i Nordsjælland, ibid. 1982.

⁶⁵ Landarkivet for Nørrejylland, Kirkeregnskaber C 626 1-2, Lemvig kirkes regnskab 1584-1625 og 1626-54.

⁶⁶ Ibid. C 609, Skive kirkes regnskab 1593-1722.

⁶⁷ Ibid. C 603 1-2 Hjørring (St. Katarine) kirkes regnskab 1584-1660 og 1661-74.

⁶⁸ Selvom Hugo Matthiessen: Snapstinget, Kbh. 1946, er kulturhistorisk anlagt, er det til nu den bedste indfaldsvinkel til dette lånemarkeds historie.

opbyde, maatte jeg ogsaa tage tilbage, da ingen fandtes, som vilde modtage dem«), var dette et problem, som ogsaa Skive kirke (i Viborg stift) kunne mærke. Af de over 400 dlr., som kirken da (1705) ejede, »stod de 144 dlr. 2 mk. 4 sk. deponeret i bispegården«, og flere år senere nævnes ikke blot obligationer i stiftskisten, men ogsaa, at disse penge »er til næste snapslandsting udlovet«. ⁶⁹

Under Enevælden blødttes de gamle skel mellem adelig jordejendom og borgerlig handelskapital op. Men at der foregik en udvikling »fra feudalisme til kapitalisme«, ses tydeligt ogsaa indenfor godsejerstanden. Hvor højmiddelalderens klostre m.fl. kirkelige institutioner skabtes gennem aristokratiets gavmildhed i form af ofte enorme godsgaver, blev det i senmiddelalderen stedse sjældnere at se højadelen direkte afhænde jord. I stedet valgte man at bortgive en »rente«, dvs. ikke jord, men alene indtægternes deraf, således at godset fortsat var under slægtens kontrol. I hr. Niels Pedersen Gyldenstiernes testamente af 1456⁷⁰ nævnes således flere sjælemesser, som en bestemt arving eller et bestemt gods skal udrede, f.eks. 10 lybske mark til Randers Gråbrødre kloster og 20 mk. til Ribe domkapitel.

Endnu 1500-tallet var en art overgangstid, hvor kongelig majestæt umiddelbart efter reformationen forsøgte at aflønne bisper som professorer med pengeløn. Men det måtte man snart ophøre med, og fra 1558 opnåede bisperne en traditionel »præbendegagering«, ⁷¹ ligesom universitetet efter 1537/38 at have været delvis penge- og delvis godsfinansieret fra 1569/70 blev rent gods- og tiendefunderet. Nok oprettede det barnløse ægtepar Birgitte Gøye og Herluf Trolle (ved fundats af 1565) Herlufsholms skole på basis af det gamle benediktinerkloster Skovklosters centralgods. Men at de fulgte med i den nye udvikling, ses da de allerede 1555 oprettede et ganske betydeligt pengelegat på 2000 gylden til fordel for Helsingør skole. ⁷²

Faktisk er det et spørgsmål, om ikke Hofmans legatværk ⁷³ i alt for høj grad har været overset af forskningen, skønt den omfattende registrering af alle endnu ved midten af 1700-tallet eksisterende legater m.v. udgør en særdeles nyttig indfaldsvinkel til studiet af pengenes socialhistorie.

Allerede i 1570erne modtog Københavns fattige legatkapital, der

⁶⁹ Ibid. s. 58, jfr. C 609 2 (Skive).

⁷⁰ Danske Magazin 3 III s. 298 ff.

⁷¹ Kancelliets Brevbøger s. 217 ff., s. 221 f., s. 225 f. og s. 228.

⁷² Hans de Hofman: Samling af Foundationer og Gavebreve VII s. 66 f.

⁷³ Hans de Hofman: Samling af Foundationer og Gavebreve I-XI, Kbh. 1755-80.

skulle udsættes til 5%, og 1574 skænkede Frederik II hele 1000 dlr.⁷⁴ Også københavnske kirker havde mange rentebærende kapitaler til først 5, men tidligt i 1600-tallet til 6%. Den kapitalistiske udvikling ses især ved omtalen af den Fechtelske Stiftelse, der i 1590erne havde penge stående i Hamburg til 5%.⁷⁵ Også i Helsingør har vi adskillige vidnesbyrd om rentens stigning fra de formelt kun til 5% tilladte, der omkring og kort efter 1600 stille og roligt forvandlede til 6%.⁷⁶

Under den lutherske orthodoxis glanstid i Christian IVs senere år er aristokratiets velgørenhed slående, bl.a. oprettes talrige lokale småhospitaller (evt. på grundlag af gamle tiendelader), og sammen med de stedse mere udbredte landsbyskoler bliver de et kærkomment objekt for vel-dædigheden. Nok syner købstædernes store hospitaler og latinskoler mest i billedet, og antagelig har »tabsprocenten« været størst med hensyn til landsoggenes langt mindre institutioner, hvor den funderede kapital måske sjældent var tilstede; snarere var der reelt tale om, at godsejeren forpligtede sig og sine arvinger til at betale »en evig rente« til formålet (i og for sig næppe væsensforskellig fra de mange mindre godsejergaver, som f.eks. de brændeleverancer, der ind i dette århundrede kunne være af ikke ringe betydning for mange landsbypræster). Men det er evident, at disse mange legater ikke blot vidner om en betydelig omsorg for undervisning og fattigpleje, men også dokumenterer »lånekapitalens« voksende rolle. Som Vallensbæks fattige 1637 havde 30 dlr. på rente, fik Høje Taastrups fattige 5% af 100 dlr.; om det så var degnen i det afsides Aulum nær Holstebro, fik denne (1641) en seks procents rente af 200 dlr., hvis han ville holde skole, og det på samme tid, hvor Fusingøs herskab stiftede et betydeligt legat på en 6%’s rente af 2000 dlr. til de nærliggende sognes skole- og fattigvæsen.⁷⁷

På baggrund af disse, måske ofte små, men til gengæld særdeles talrige kapitaler er det intet under, at kronen søgte at beskatte denne voksende finanskapital, og at der faktisk var ved at opstå et pengemarked, som tilfældet var specielt med hensyn til Viborg Snapslandsting (se ovf.), men hvor også de sjællandske og fynske landsting synes virksomme.⁷⁸

Udviklingen fra godsejer til »kapitalist« kan smukt belægges med hensyn til Viborg Hospital, det gamle Gråbrødrekloster, der i 1690erne

⁷⁴ Ibid. X s. 254f. og s. 258f.

⁷⁵ Ibid. IX s. 254, s. 268 og s. 318, samt X s. 370f. Selv det lille Rødbys skole havde 1611 en kapital stående til 6%, ibid. IX app. s. 15.

⁷⁶ Ibid. VII s. 143 (1565 = 5%) og s. 409 (1620 = 6%).

⁷⁷ Ibid. VII s. 37ff., IV s. 603ff. samt III s. 363f., jfr. hertil Amtsavisen (Randers) 1/6 1990.

⁷⁸ Fenger-Ladewig op.cit. s. 204f.

afhændede den ene halvdel af stiftelsens gamle jordegods og op imod 1730 det resterende, hvorefter stiftelsen fra nu af baserede sit virke på udlån og forrentning af en kapital på ca. 11.500 rdl.⁷⁹

Skønt Danske Lov (3-17-12f.) fastholdt de snart klassiske 6% (vedr. smålån antagelig forstået som 6¼%) som lovlig rentefod, kunne denne allerede 1695 igen nedsættes til blot 5%, en sats, der i det følgende århundrede yderligere faldt. De problemer, vi umiddelbart efter 1700 fandt på Viborg Snapslandsting (se ovf.), var betegnende nok ikke egentlig kapitalmangel, snarere var det eventuelle lånsøgeres soliditet, det var galt med.

Den dag i dag virker det næsten mirakuløst, i hvilken grad bondefrigørelsen sidst i 1700-tallet kunne finansieres, selvom såvel en statslig lånekasse som de allerede dengang uundværlige pensionskassemedler blev taget i brug. Men ikke alene bybefolkningen, også bønderne var i ikke ringe grad vant til at operere med lånt kapital.⁸⁰ Og hvor de kirkelige midler takket være omhyggelig forvaltning endnu var tilstede, kunne også disse finde anvendelse her, hvor endnu 1809 Hjørring St. Katarinæ kirke havde mindst seks udlån på ca. 3000 dlr. vedrørende selvejkøb.⁸¹

⁷⁹ Paul G. Ørberg: Når nøden er størst, Viborg 1986, s. 122f., og 137f.

⁸⁰ Vedr. administrationen af »offentlige midler« i købstæderne og disses betydning i det lokale lånemarked se Helle Linde: Magistrat og borger, Århus 1978, s. 73-95. Om den sandsynligvis under Stavnsbåndstiden fremherskende »grå« økonomi se bl.a. Karen Schousbo: Kistefæ, Folk og Kultur 1981, s. 24-42. Hertil forbereder dr. Bjørn Poulsen et arbejde om slesvigske bonderegnskaber i tidlig nyere tid.

⁸¹ Sigurd Jensen: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi, Kbh. 1950, s. 65.

Jordværdi og kreditmarked i Danmark 1630-1730

AF

E. LADEWIG PETERSEN

I maj 1685 indberettede den svenske resident, V.J. Coyet – formentlig ifølge instruks – at der ikke havde fundet »någon reduction med gods« sted i Danmark; hans danske majestæt foretrak, at »jordegodsens blifwa i privatorum händer« som beskatningsgrundlag, fordi dette var mere profitabelt end at inddrage dem og lade dem forvalte af kongelige betjente. Men Coyet understreger i samme åndedræt, at kontributionerne var ulidelige og ødelæggende; mange vil gerne sælge, »om da man köpmän dertil kunde finna«, hvilket var svært eller næsten umuligt. Resultatet var, at man villigt udbød jordegods til 25 rd. pr. td. htk., eller endda mindre, som en enke i nærheden af København, der havde solgt 300 td. htk. for 2.000 rd. Rentekammeret har derfor 'demonstreret' overfor kongen, der nu har nedsat hartkornskatten og afskaffet kopskatten.¹ En del år senere beklagede en ny svensk gesandt, A. Leijonkloo, at man nu – 1699 – havde genindført kopskatten efter syv gyldne år under Chr. S. von Plessens finansstyre, som havde bragt godsdriften på fode efter mange års skattetrængsler.²

Lignende toner anslår den bestemt ikke elskværdige, engelske diplomat Robert Molesworth, hvis førstehåndsindtryk nok indskrænkede sig til Sjælland, i 1692. Den gamle adel er – med alle sine klassiske dyder – bragt i miskredit, og den del af adelen (de fleste), som ikke var begunstiget ved embeder, måtte friste en kummerlig tilværelse; den kunde i givet fald ikke understøtte godsdriften økonomisk, men var

¹ Coyets dep. 1685 11/5 og 19/5; Danske Samlinger for Historie, Topographie, Personal- og Litteraturhistorie 2.r.V. Kjbh. 1876-77, s. 139f. – Coyet synes at have kendt rentekammerets betænkninger 11. og 15/4; jf. ndfr. s.

² Leijonkloos dep. 1699 6/2; sst. 2.r.VI. Kjbh. 1877-79, s. 62f.

henvist til at udnytte bønderne hårdere for at kunne slå sig igennem på standsmæssig vis, og skatteudsugningen var så ubarmhertig og ødelæggende, at mange foretrak at tilbyde kronen sit gods. Ingen med sin sunde, økonomiske sans i behold vilde lade sig forlede til at købe fast ejendom, men foretrak at anbringe sin formue i bankerne i Amsterdam og Hamburg.³

Således tog det danske – eller snarest sjællandske – storlandbrugs vilkår sig altså ud i naboers øjne. Det er overflødigt her at foretage kontrol, fordi det er de tre diplomaters vurdering, som har interesse. Og mest iøjnefaldende er det da, at de eller deres informationskilder har været enige om skattebelastningens økonomisk ødelæggende konsekvenser; fast ejendom er blevet urentabel eller værdiløs og udbuddet af gods var stort, men købevilligheden ringe. Selvom Coyets undersøgelse af, om der havde fundet godsreduktioner sted under enevælden er meningsløs – og snarest kun belyser Karl XI's tankebaner – er det dog ejendommeligt, at både Coyet og Molesworth (eller igen deres informanter) er inde på tanken om betrængte godsejeres villighed til at afstå deres gods til kronen. Påstanden lader sig ikke verificere, men kunde tyde på, at det svensk *indelingsverk* alligevel kan have spøgt som en drastisk mulighed.

På den anden side er det også indlysende, at den fiskale belastning kun kan have været én blandt flere faktorer, som bestemte jordværdien, så vigtig den end kunne være. Jordværdien må som alle andre priser, omend på mere kompliceret vis, opfattes som symptom på samspillet af en række økonomiske og sociale faktorer, samspillet mellem udbud og efterspørgsel – begge variabler – der ukrystalliseres i en værdifastsættelse.⁴ Helt elementært må man naturligvis også kalkulere med materielle faktorer som økonomiske konjunkturer, kredit- eller hypotekforhold, men utvivlsomt tillige mere irrationelle momenter som den prestige og status, som kunde være forbundet med privilegeret godsbesiddelse, og som formentlig også har måttet udmøntes i klingende mønt. Selvom ingen af de tre diplomater nævner dette, må dette hensyn med rimelighed tænkes at have haft en vis aktualitet for de 'nye' samfundseliter under enevælden. Endelig bør vi vel også i denne forbindelse være opmærksom på de

³ Rob. Molesworth, *An Account of Denmark as it was in the Year 1692*. London 1694, kap. 8. – Det vilde være interessant – men næppe muligt – om meddelelsen om bankkonti lod sig verificere (V. Barbour, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*. Baltimore 1950, s. 46f. med note 18); ikke mindst fordi *reduktionen* i Sverige fra 1680 også synes at have tilskyndet til kapitalflugt; jf. ndrf. med note 53.

⁴ Dertil må føjes, at jordprisstatistik nødvendigvis må bygges på kasuistik og ikke som varepriser kan hentes fra homogene serier; jfr. Landbohist. tidsskr. 2.r.IV. Kbh. 1982, s. 60f.

problemer, som opstår, når embedsindtægter eller handelskapital – som vitterligt var – investeres i fast ejendom, så imaginær 'kapitalflugten' fra produktive erhverv til godsbesiddelser end under visse synsvinkler kan være.

Adelsvældets godsmarked kan i høj grad karakteriseres som monopol-præget, retligt isoleret som det var overfor kronen og de øvrige stænder og værnet af godsprivilegier, som gjorde udnyttelsen til et rent økonomisk anliggende. Borgerlige besiddere forekommer næsten ikke, offentlig kontrol fik ingen praktisk betydning, særdannelser som stamhuse kunde ikke finde fodfæste, og markedet bestemtes helt overvejende af konkurrencen om det attraktive gode, godsbesiddelsen kunde være.⁵ Alt taget i betragtning synes jordværdiniveaulet at have været overordentligt stabilt i den sidste generation inden enevælden, 52.2-56.9 rd.pr.td. privilegeret hartkorn; privilegeringen må have været tilstrækkelig til at opretholde dette ganske høje niveau, og hverken konjunkturvendepunktet omkring 1645 eller den ikke helt uvæsentlige hartkornsbeskatning fra ca. 1630 synes at have øvet nogen påviselig indflydelse.⁶ Sandsynligvis har håbet om bedre tider og skatternes midlertidighed stadig været lysegrønt.

Enevælden fjernede jo ingenlunde alle privilegierestriktioner; den »privatiserede« godsdriften ved at fjerne hovedparten af beskatningsbeholdelserne, og den åbnede omend med begrænsninger mulighederne for at give godsbesiddelsen en bredere – og forventeligt, økonomisk solidere – social basis. Og netop dermed måtte man forudse, at en række af de sociale og økonomiske mekanismer, der er nævnt, bør være trådt i funktion, kapitaltilførsel til godsdriften, forretningsmæssige – om man vil, 'kapitalistiske' – driftsmetoder, et økonomisk bestemt godsmarked, honnøtte ambitioner osv. Betydningen af alle disse mange komponenter blev ikke mindre ved den fundamentale omlægning af statsmagtens finansielle grundlag, som enevælden straks gennemførte. Det er temmelig givet, at ingredienser af denne art må være indgået i det nye regimes overvejelser, men resultaterne stod blot ikke mål med forventningerne.

Om den gamle adels stemninger ved vi endnu meget lidt; enevælden satte sig omgående i respekt ved sin – på det nærmeste – terrorjustits mod en række prominente adelige, Corfitz Ulfeld, Kay Lykke og Gunde Rosenkrans; men udenlandske iagttagere – især de svenske gesandter – vidste at berette om murren i adelige rækker over de tabte privilegier, over kontributionerne, som tvang dem til at sælge deres godser til halv værdi og til at bosætte sig i købstæderne, og over enevældens uhyrlige

⁵ Sst., s. 31-39.

⁶ Sst., s. 50, 57f.

soldateske. Således allerede den svenske resident, Gustav Lilliencrona i 1666;⁷ reelt ved vi endnu meget lidt om mulig adelig opposition. Blot har stemningerne ikke være udelte.

I de gamle rigsråders kreds repræsenterede Jørgen Seefeld en ejendommelig blanding af yderst traditionelle, funktionelle standsforestillinger og rationel snusfornuft. Som medlem af den lovkommission, der blev nedsat i januar 1661, betonedede han stændernes indbyrdes, økonomiske afhængighed; han foretrak ægteskaber på tværs af stænderskellene, fremfor at lade hele familier uddø »med strenge mandater, som ingen billighed eller grund har i guds, naturens eller folkelovene«; han antog, at uadelig godsbesiddelse vilde være til gavn for adelen, fordi købmænd forstod at gøre produktionen salgbar, og at begrænsninger snarest vilde komme godset til skade; og restriktioner på retten til øksneopdræt og -salg var økonomisk uhensigtsmæssige, fordi »alle monopolia vides at være skadelige«.⁸

Jørgen Seefeld har altså, trods sin traditionelle forankring, som godsejer ikke været blind for betimeligheden af økonomisk og social rationalitet. Går vi til modparten, argumenterer et anonymt memorandum fra 1660 – muligvis med skatmester Hannibal Sehesteds pen – slet og ret for krongodsudlæg for at afskaffe den »overflødig store« gæld og skaffe basis for at underholde hoffet, flåden og hæren (hans hensyn er klare). »Rige og erfarne købmænd« kunde med »adskillig flid og vindskibelighed« bringe godset på fode, blive assimileret – deres kapitaler ligeså – og de vil være i stand til at komme hans majestæt til undsætning, svare de fornødne skatter, især om »tiderne blev bedre« igen.⁹

Hvadenten den anonyme forfatter var Sehested eller ej, er forhåbningerne til krongodsudlæggene blevet grundigt beskæmmet. 1666-69 besværede Henrik Müller sig overfor statskollegiet over, at den kapital, som var blevet bundet i krongodsudlæggene, og som han delvis havde lånt selv, ikke var rentabel fra almindelige kommercielle synspunkter. Kronens betingelser havde været for ublu, investeringen, der under normale forhold skulde have indbragt ham 258.700 rd. 1661-69, havde kun givet 74.200 rd. og altså påført ham et nominelt tab på 184.500 rd. Müller lagde absolut ikke fingrene imellem; hans mål havde været at opnå en profitabel investering på linie med og socialt niveau med, hvad

⁷ O.Fenger og E.Ladewig Petersen, *Adel forpligter. Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede*. Kbh. 1983, s.323f.

⁸ Nyt HT VI. Kjbh. 1856, s.210-14.

⁹ Joh.Jørgensen, Rentemester Henrik Müller. *En studie over enevældens etablering i Danmark*. Kbh. 1966, s.79f.

andre forretninger havde kunnet indbringe ham; i stedet måtte han nu betale sine kreditorer 14-15% »jøderente og vekselpenge«.¹⁰ Her møder vi med andre ord uden omsvøb de nye 'kapitalisters' økonomiske og sociale forhåbninger, som ifølge Müller – og næppe uden ret – var bristet.

Müller gjorde ingen røverkule af sit hjerte, men bekendte åbenhjertigt sine beskæmmede »kapitalistiske« forhåbninger, som i »den yderste nød« havde tvunget ham til »nødtigt og ugerne« at molestere hans majestæt. Han påpegede temmelig utilsløret og med rette kronens ublu udlægningsvilkår, sammenhængen med det nationale og internationale pengemarkeds barske vilkår og den simple kendsgerning, at han af sin faste ejendom »ikke over 1½ pct. kan nyde«; selv den mere realistiske taksation af ejendommen til 40 rd. pr. td. htk. – mod kronens tvangskurs af 50 rd. – vilde ikke kunne rette op på forholdene, og han gjorde til overflod opmærksom på, at han på de givne vilkår ikke kunde opnå lån på rimelige betingelser. Müller hæfter sig altså ved de forretningsmæssige sider af sagen – kronens ufordelagtige vilkår – men man bør nok også mærke sig, at han klogeligt helt undlader at beskæftige sig med årsagerne til de forretningsmæssige misforhold, som han opregner og udførligt dokumenterer.¹¹

Spændingerne mellem sociale ambitioner – Müller blev adlet 1668 – kapitalinteresser og almindelig forretningssans fremtræder her usædvanlig klart. Men konfrontationerne afslører også en række af de væsentlige elementer i situationen efter enevældens indførelse, og allerede de kan dårligt stå mål med de tanker, enevældens fædre åbenbart selv har gjort sig. At den gamle adel omgav de nye opkomlinger med inderlig foragt vidner »Grevens og friherrens komedie«, sandsynligvis skrevet af Mogens Skeel i 1670'erne, tilstrækkeligt om. Den spiddede de nyankomnes honnête ambitioner, dårlige manerer og tvivlsomme forretningsmetoder. Intet under, at én af hovedpersonerne lød navnet baron von Klingensbeutel, snublende nært ved navnet på én af disse *upstarts*, generalpostmester Poul Klingenberg.¹²

Godsbesiddelsen blev altså underkastet radikalt ændrede, ydre vilkår efter enevældens indførelse og reagerede også overfor de nye impulser, men alligevel fungerede det fremdeles som hovedgrundlaget for det danske resourcesystem. Det havde fra ganske langt tilbage i tiden været

¹⁰ J. Lindbæk, udg., Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660-1676 I. Kbh. 1903-04, s. 346-55, 362-70; jf. Joh. Jørgensen, *anf.arb.*, s. 125-29 og HT 89. Kbh. 1989, s. 391 f.

¹¹ Jf. ndfr.

¹² John T. Lauridsen, *Adelsreaktion og politisk satire under den tidlige enevælde. Danske studier* 1987 (Kbh.), s. 9-25.

et særkende for det privilegerede godsmarked, at det befriedes fra middelalderens retlige eller slægtsbestemte restriktioner og fra den offentlige skødningsprocedure, og at de fri markeds kræfter fik lov til at udfolde sig uhindret af alt andet end netop den adelige privilegering. Markedet fik på det nærmeste monopolkarakter ved forbud mod kongelige eller »vanbyrdige« godserhvervelser, og det er karakteristisk, at særinstitutioner som fideikommissarisk substitution – feudale træk – aldrig fandt fodfæste, og den næsten febrilske godsspekulation, der kan konstateres i årtierne omkring 1600, fik lov at udarte til noget nært kaos, inden regeringen 1621-23 måtte bekvemme sig til at gribe ind.¹³

Udviklingen fra personlige til personligt-territorielle adelsfriheder fandt altså sted meget tidligt, og selv ønskede den godsejende adel aldeles ingen restriktioner indenfor de fastlåste rammer. Senest 1487 bortfaldt den offentlige retsprocedure, skødningen på tinge (som landskabslovene foreskrev) for adelens vedkommende, og recessen 1547 fjernede tillige middelalderens regler om lovbydning af gods til arveberettigede frænder inden frit salg.¹⁴ Gennem middelalderen havde jordværdien kunnet følge det fleksible *justum-pretium*-princip, afhængigt af markedsrenten, men allerede ved midten af 1500-tallet frigjordes jordværdifastsættelsen fra middelalderens kapitaliseringsnormer til fordel for en »proto-kapitalistisk« fastsættelse af prisen med den faste afkastning – hartkornet – som basis og altså alene bestemt af frie markeds kræfter og aktuelle forventninger til investeringens forretning.¹⁵

Det er på dette punkt vanskeligt at drage rimelige paralleller til udenlandske forhold, dels på grund af manglende forskning, dels fordi godsmarkederne – som f.eks. det engelske – var strukturelt så forskellige fra det danske, at en sammenligning ikke giver mening; derfor kun nogle få kommentarer for at fremhæve det danske godsmarkeds ganske avancerede særpræg. For det første turde det være indlysende, at den traditionsbundne anvendelse af kapitalisering ikke kan have været nogen hindring for opbygningen af et jordmarked, som bestemtes af økonomiske kræfter. Det meste indlysende eksempel er netop det engelske godsmarked, som ved tilpasning af *entry fines*, *rents* og kapitaliseringsnorm demonstrerer det modsatte.¹⁶

¹³ Landbohist. tidsskr. 2.r.IV, s.31-39, 84.

¹⁴ H.Matzen, Forelæsninger over den danske Retshistorie. Privatret I. Kjbh. 1895, s. 101 f.; II 1896, s. 74-79.

¹⁵ Landbohist. tidsskr. 2.r.IV, s. 39-49.

¹⁶ J.D.Youings i The Agrarian History of England and Wales IV; ed. J.Thirsk. Cambr. 1967, s.338 ff.; H.J.Habakkuk, The Price of Land in England 1500-1700. Wirtschaft,

For det andet synes kontrasten på dette punkt netop at have været Sverige, hvor de middelalderlige restriktioner – *bördsrätt* (svarende til lovbydelse), offentlig skødning, *justum-pretium*-princippet – først blev afviklet meget sent, og hvor Vasatidens re-feudalisering ved greve- og friherreprivilegierne 1561 og kronens omfattende godsafhændelser sikkert lagde sig hindrende i vejen for udviklingen af et frit og markedsbestemt godsmarked.¹⁷ På den anden side prægedes 1600-tallets og det tidlige 1700-tals juridiske og politiske diskussion af brydninger af socialt og økonomisk tilsnit om de gamle restriktioners hensigtsmæssighed, deres beskyttelsesfunktion for velforståede, aristokratiske godsbesidderinteresser, for økonomisk betrængte jordejere eller som hindring for assimilering af nye samfundsgrupper; en diskussion, som blev fulgt til dørs af de fra adelssynspunkter fatale reduktionsforanstaltninger under den karolinske enevælde.

For det påfaldende fri og markedsbestemte, privilegerede jordmarked i Danmark blev flere faktorer da af afgørende betydning. For det første givetvis de udefra kommende, autonomt-økonomiske faktorer, som – omend langt fra ubrudt – begunstigede adelens og kronens overskudsproduktion, uden at reinvesteringer eller driftsomlægninger blev nødvendige. For det andet må det fornuftigvis antages, at den adelige godsprivilegering har kunnet yde jordmarkedet en endda særdeles effektiv beskyttelse, som – bortset fra de økonomiske konjunkturer – gjorde det adelige udbud og efterspørgsel til de udslaggivende komponenter. Og for det tredje medfører begge disse faktorer, at stabiliteten i godsbesiddelsen – ved arv eller tidlige køb – blev af grundlæggende betydning.¹⁸ Stabilitet vilde kunne medføre jordværdistigning i forventning om, at højkonjunkturen vilde skaffe den afkastning, som kompenserede for en dyr investering ved køb, medens ustabilitet – som i perioden 1580-1620 – kunde begunstige kapitalstærke godsejeres spekulation og eliminere de svageste grupper.

Uden at gå i enkeltheder tyder det foreliggende – omend ret sparsomme – jordprismateriale på en seksdobling af værdien af privilegeret gods mellem 1540 og 1620'erne, hvorefter priserne stabiliserede sig på et

Geschichte und Wirtschaftsgeschichte. Festschr. z. 65. Geburtstag von Fr. Lütge, hrsg. v. W. Abel. Stuttgart. 1966, s. 119-28.

¹⁷ For dette og det flg. C. Winberg, Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier. Sthlm. 1985.

¹⁸ K. J. V. Jespersen, red., Adel, rigsråd og administration 1570-1648. Odense 1980, s. 132-34, 162.

niveau af 50-55 rd. pr. htk.¹⁹ I forhold til de noget mere beherskede vareprisstigninger vidner jordværdiens himmelflugt om stor økonomisk optimisme, i hvert fald i de højaristokratiske kredse, som løstede udbyttet af de foregående generationers godskoncentrationsproces. Og selvom pristendensen var svagt vigende op mod 1660, er den for ubetydelig til at tale om et fald, selv den hastigt voksende skattebelastning taget i betragtning. Som helhed må vi antage, at en kombination af faktorer har været i stand til at opretholde niveauet, mest konstant privilegiebeskyttelsen, men utvivlsomt også mellemkrigstidens (1629-43) krigskonjunkturer på kontinentet og den adgang, som forordninger 1632 og 1641 om underpant og uadeliges årlige opbydelsespligt gav til investering af (risiko)villig adelig og borgerlig kapital i fast ejendom.

Først enevældens indførelse ændrede betingelserne radikalt, uden at vi endnu bør hæfte os ved en enkelt årsag. De første par år af 1660'erne synes det – med det spredte materiale, som foreligger – endnu at have været muligt at sælge privilegeret hartkorn til førkrigspriser, trods krigsødelæggelser, katastrofale misvækstår og beskatningen, formentlig et symptom på forventninger om snarlig genopretning. Selv likvidationen af forgældede adelsboer kunde åbenbart opnå tålelige vilkår. Det gælder således vist f.eks. Eiler Høeg til Dallund (Fyn), hvis pante- og obligationsgæld på 35.-40.000 rd. snarest har oversteget aktivernes værdi; og selvom en del af kreditorerne var nøjeregnende, fremhævede andre »den store afslag, han (Niels Krabbe)... villigen gjort haver«, medens atter andre kunde tage udlæg i hovedgårdsjord og fæstegods på ikke mindre end 75-70 rd. pr. td. htk., senere dog noget mere beskedne satser.²⁰

Men allerede 1664 vendte tendensen tydeligt. Endnu frem til 1663 kunde f.eks. fru Maria Ulfeld til Basnæs (Sjælland) – enke efter rentemester Aksel Arenfeld og vitterligt i økonomisk nød langt forinden – afhænde gods til priser af 40-55 rd. pr. td. htk., men derefter nåede den ned på 35-40 rd., bl.a. ved salget til forvalteren på Basnæs.²¹ En anden af gældsstiftelsens veteraner, landsdommer Stygge Høeg til Gjorslev (Sjælland) nåede 1663 at afvikle sit fallitbo til priser af 50-55 rd., for hovedgårdsjord dog 60-65 rd.; her var der tale om familiesalg og familieinteresser, men selv fogeden og diverse borgere i København,

¹⁹ Landbohist. tidsskr. 2.r.IV, s. 50-60.

²⁰ H. Land Hansen, Ejler Høeg. En undersøgelse over dansk adelig økonomi i det 17. århundrede. Fy. årb. X. Odense 1970, s. 427-29.

²¹ LA. Sjæll. Skøde- og panteprotokol II, fol. 84r-85r, 105v-06r, 196v-97r, 198r-v. 202v-03r, 203v-04r, 219v-21r; jf. Fenger og Ladewig Petersen, anfangsarb., s. 280f.

Odense og Store Heddinge måtte bekvemme sig til at tage gods på disse vilkår, utvivlsomt overpriser.²²

Endnu samme år – 1664 – fandt regeringen det betimeligt at gribe ind første gang med minimalprisregler. Forordningen foreskrev, at da »disse besværlige tider forårsager, at mange må jordegods i betaling søge (såvelsom) give, ... skulle en tønde hartkorn, hvor godset var ved magt og vel besat i hovedgårde, såvel som i bøndergods takseres for 40 rd., og hvor godset var øde og ubesat for 25 rd.«; interessant nok sattes prisen for hoveridrevet hovedgårdsjord dog til 45 rd.²³ Statskollegiets forestilling, som er ført i pennen af kansler Peder Reedtz, viser, at man først og fremmest havde udlæg og indførsler i tankerne, og at forordningen bl.a. skulde tjene til beskyttelse af gældsbundne godsejere; den beskæftiger sig ikke med den fri markedsprisdannelse, hvor der jo kunde komme til at opstå modstridende interesser. Derimod ansatte en ny forordning 1691 – den sidste – minimalpriser for »komplet« (dvs. skattebegünstiget) hovedgårdshartkorn til 50 rd., ellers til 40 rd., samme pris som for fæstegods ved magt. Fæstegods, som døjede med landgilderestancer og skatter kunde gå for 30 rd., medens ubesat gods efter jordens kvalitet kunde beregnes til 10-20 rd.²⁴

Jordværdimaterialet under enevælden er langt vanskeligere og mere kompliceret end forud for 1660. Meget passende havde regeringen få dage inden forordningen 1664 sørget for – også efter indgående 'deliberation' – at knæsatte tvangskursen ved krongodsudlæggene til 50 rd. pr. td. htk. (og noget mindre for skov- og mølleskyld og tiender), og 1683 gik kronen en periode tilbage til kapitalisering af godsets afkast på basis af 5% p.a.²⁵ Fiskale hensyn spillede altså en overordnet rolle; i begge tilfælde var der utvivlsomt tale om overpriser (trods det store udbud), og dette prismateriale egner sig altså på ingen måde til markedsprisundersøgelser, så meget mere som afhændelserne ofte var forbundet med 'relutions'-klausuler, som kunde (og gjorde) besiddelsen mindre sikker.

²² L.A. Sjæll. Skøde- og panteprotokol II, fol. 165r-v, 180r-81r, 183v-84r, 189v, 218v-19r; jf. C. O. Bøggild-Andersen i DBL (2) XI. Kbh. 1937, s. 106f. og 102f.

²³ H. Giøde, Forordninger 1643-64, s. 154 ff.; J. Lindbæk, anf. udg. I, s. 182f. I visse egne tillod forordningen dog lavere priser.

²⁴ Wieland, Forordninger (4°), s. 671 ff.

²⁵ C. S. Christiansen, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I. Kbh. 1908, s. 451f.; II. 1922, s. 804-06; HT 89, s. 391. For kronens transaktioner medførte den nye matrikulering tilsyneladende ingen virkninger, fordi landgilden vist også blev reguleret (Edv. Holm, Danmark-Norges indre Historie fra 1660 til 1720 II. Kbh. 1886, s. 309 og ndfr.). Endelig greb man også til auktionsprocedure i forsøg på at opnå det optimale provenu.

For det private jordmarked spillede udbud og efterspørgsel naturligvis fremdeles en afgørende rolle, kapitalressourcer, det abnormt store udbud, godsets økonomiske tilstand osv. Dertil kom under enevælden også en række andre, formelle og reelle forhold, blandt hvilke beskatningsbegunstigelserne af »komplette« hovedgårde fra 1682, beskatningsbelastningen af hartkornet i almindelighed, adgangen til rationelt tilrettelagt hoveri osv. må have været af væsentlig betydning. Og endelig er det sandsynligt, at også prioritetsgæld og servitutter – som f.eks. netop den kongelige relutionsret, som vist især Frederik IV benyttede – kan have øvet en indflydelse på prisdannelsen. Materialet bliver altså nu mere disparat og iøvrigt også endnu mere sparsomt end før 1660.

Det er allerede nævnt, at minimalprisordningen 1664 anviste en pris for hovedgårdshartkorn med udbygget avlingshoveri på ca. 17% mere end herregårde uden de nødvendige arbejdsressourcer, og vel at mærke i en periode uden skattebegunstigelse. Forordningen 1691 om »komplette« hovedgårde forøgede denne margen til ca. 25%, et forhold, der åbenbart stadig havde gyldighed i 1720'erne. Symptomatisk er også gradueringen af fæstegods efter dets fysiske og fiskale tilstand; og iøjnefaldende er det endelig også, at rentekammeret i 1680'erne – trods megen vaklen med hensyn til sædegårdens ældre eller yngre skattestatus – begyndte at sjakre med betaling for hovedgårds- og sædegårdsfriheder ved krongodsudlæg eller særbevillinger. Hovedgårdsfrihed beregnedes normalt til 30 rd. pr. td. htk., undtagelsesvis dog 50 rd.,²⁶ det bød altså en teoretisk fordel på 1,5-1,8 rd. årligt eller anskuet på en anden måde, at skattefrihed og hoveriressourcer tilsammen betingede et tillæg til den rene hovedgårds-værdi på ca. 60%.

Statistikerens V.A. Falbe-Hansen mente i 1888 at kunne beregne gennemsnitsprisen i 1730-erne til 30 rd. pr. td. htk., inden den vedvarende prisstigning påny satte ind i det følgende årti.²⁷ I forhold til 1600-tallets midte blev der således tale om et fald på angiveligt 40-45%, men tallene er blot altfor summariske ved ikke at tage hensyn til hartkornets art, hovedgårdsjord, fæstegods, tiende osv. Meget lave priser – 10-15 rd. pr. td. htk. – forekommer visseligt, men både Edv. Holm og senere Sv. Aa. Hansen har dog påpeget, at storlandbrugets kår kan have bedret sig noget i 1690'erne, både på grund af krigskonjunkturerne og

²⁶ C.S. Christiansen, Statshusholdning II, s. 802f. – Allerede 1621-60 kan værdien af hovedgårdsjord beregnes til at have ligget 20-25% højere end fæstegods; Landbohist. tidskr. 2.r.IV, s. 50, 71.75.

²⁷ V.A. Falbe-Hansen, Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne I. Kjbh. 1889/1975, s. 2f., 98-101.

nogen skattelindring.²⁸ Det er rigtigt, at krigsårene 1709-20 og 1730'ernes depression skabte hårde trængsler, men selv i 1720'erne kunde hovedgårdsjord sælges for 50-60 rd. pr. td. htk. og bøndergods for 30-45 rd., når alt var ved magt og restancefrit; ellers var det nærmest usælgeligt, selv ved offentlig auktion.

Kildematerialet er altså både heterogent og mangelfuldt og desuden indeholder det kvalitative og kvantitative forskelle i forhold til tidligere. Det er altså vanskeligt at fastlægge et nuanceret forløb, men begrænser vi foreløbig undersøgelsen til de to større øer, Sjælland og Fyn (tabel 1), bemærker man naturligvis et fald i forhold til gennemsnitsprisen for adelsvældets sidste generation (54,5 rd.) på 10-30% i 1680'erne og begyndelsen af 1690'erne, men også at værdien rettede sig noget op eller stabiliseredes lidt indtil landbrugskriserne. Dernæst kunde materialet – uden at man bør lægge altfor meget i det – tyde på, at forholdene på Fyn har været gunstigere end på Sjælland.

Tab 1. Jordværdi (og panteprijs) på Fyn og Sjælland 1661-1743 (rd.).

	Sjælland jordværdi	Sjælland panteprijs	Fyn-Langeland jordværdi
1661-70	47,4	22.8 ~ 48.0%	50.5
71-80	41.4	18.2 44.0%	40.2
1684-93	36.4	16.2 44.5%	36.5
94-03	41.1	17.5 42.6%	47.7
1704-13	52.4	22.4 42.7%	56.8
14-23	47.3	15.8 33.4%	60.6
24-33	45.9	21.2 46.2%	54.6
1734-43	37.3	19.2 51.5%	58.1

Den mest kritiske periode falder da snarest i enevældens første generation og i hvert fald for Sjællands vedkommende under 1730-ernes landbrugsdepression. Mest akut har situationen måske endda været i den første fase, fordi jordværdifaldet formede sig mest elementært og åbenbart mod samtidens egne forventninger, og fordi det uden videre er indlysende, at et fald af sådan størrelsesorden, da det slog igennem, måtte forøge den relative vægt af gældsbyrder eller hæftelser, som gældsbundne adelige godsbesiddere måtte drages med. Ødelæggelsen, kapitalknaphed, beskatningen, privilegiebeskæringen, kronens vældige godsudbud osv. kan heller ikke have gjort luften mildere for de klippede får.

²⁸ Edv. Holm, anf. arb. II, s. 309-11; Sv. Aa. Hansen, Adelsvældens grundlag. Kbh. 1964, s. 159f. – Om hartkornsbeskatningen E. Ladewig Petersen, Godsdrift og magtstat: Det danske ressourcensystem 1630-1730. Foreløbig udg. Odense 1987, kap. 6-7.

På den anden side synes materialet på noget længere sigt også at indeholde et vist *memento* mod at dramatisere forløbet alt for voldsomt, således som Falbe-Hansen var tilbøjelig til; markedet synes i forhold til adelsvældets massive privilegiebeskyttelse først og fremmest at være blevet både mere fleksibelt og mere følsomt. På den anden side er det nok muligt, at jordværdifaldet var større end produktionsvilkårene betingede og kraftigere end i nabolandene.²⁹ Men i så fald bør man nok slutte, at andre faktorer end landbrugspriser hørte med til de prisbestemmende komponenter, den utålsomme beskatning, afgiftsforhold, ændringer af belånings- og finansieringsmuligheder, kapitalknaphed osv. Men også, at sammenlignelige naboområder – f.eks. ved driftsændringer – lettere overvandt krisetilstanden.

Ved en noget usikker (og uoverskuelig) opgørelse mente Carl S. Christiansen at kunne opgøre den rørlige formue i Danmark til ca. 4,3 mill. rd. forud for svenskekrigene mod 3.2 mill. ved århundredskiftet, men med en absolut bølgedal i slutningen af 1670'erne, efter den skånske krig.³⁰ Hertil kom den faste ejendom, som i landdistrikterne kan anslås til en værdi af 25.4 mill. rd. (adelsgodset 11.4 mill.) ved 1660, når vi godtager en hartkornspris på 50 rd.³¹ Med et jordværdifald til ca. 40 rd., vil værdien i 1670'erne og 1680'erne være faldet til 19.5 mill. rd. eller – når matrikuleringsens reduktioner indregnes – nominelt 14.3 mill. rd., heraf den adelige godsmasse 6.4 mill. rd.

Af væsentlig betydning var det som nævnt tillige, at krongodsudlæggene overførte meget store værdier, atter nominelt, fordi prisen var for høj til den »private sektor«, men ligeså afgørende, at den hastige mobilitet – salg og gensalg – på godsmarkedet og prioriteringen også må have krævet endog meget store kapitaltilførsler. Anslår man med forsigtighed den årlige omsætning til 3% af landets private gods, må transaktionerne i 1660'erne og 1670'erne have krævet ressourcer af 0.2-0.3 mill. rd. Spørgsmålet bliver da, om et lidet, fattigt land kunde magte en så omfattende aktivitet, når det som det fremgår kendetegnes af armod og kapitalknaphed.

²⁹ Således Sv. Aa. Hansen, anf. arb., s. 160.

³⁰ C. S. Christiansen, Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger 1660-1700. Kbh. 1941, s. 357-60. Beløbet fordeltes således (mill. rd.):

	1657	1700
København	ca. 2.0	1.8
Købstæderne	1.3	0.4
Landdistrikterne	ca. 1.0	0.9

³¹ C. S. Christiansen, Statshusholdning I, s. 288f.

For at ride nogle hastige linier op til denne situation, havde kronens finansielle aktivitet – leverancer, kredit osv. – siden omkring 1630 i høj grad begunstiget det kapitalstærke, københavnske købmands-aristokrati og forbindelserne til nordvesteuropæisk, amsterdamsk og hamburgsk erhvervsliv; og betalingen foregik i stigende omfang ved anvisninger i leverancer fra lenene. Konsekvensen synes – f.eks. på Fyn, hvorfra der foreligger moderne undersøgelser – at have været, at man derved underbandt statsmagtens tidligere så livlige forretningsforbindelse med provinsbyernes købmandshuse; de synes i stigende grad at være blevet henvist til at fungere som aftagere, leverandører og kreditorer for den lokale adel.³²

Københavns økonomiske vækst er velkendt; men denne vending betød ikke, at provinsbyernes velstand med ét slag forsvandt. Tværtimod vidner købmandsskifter endnu i 1640'erne om solid velbjergethed og udstrakt kredit til herregårdene. Det er i provinsbyerne – af hvilke Odense og Ribe er bedst belyst – socialt set de samme kredse, der optræder som kreditorer og långivere, købmands- og akademikeraristokratiet og institutioner (skoler og fattiggasser med kontant kapital); men udviklingen synes dog, i hvertfald på Fyn, at have båret i retning af større tilbageholdenhed overfor adelige debitorer, medens den ikke overraskende forløb den modsatte vej på Sjælland, hvor Københavns nærhed var af afgørende betydning, og i mindre udpræget grad i Jylland, hvor fortrængningen af de holstenske pengematadorer også kan have spillet en rolle.

Udviklingen af den konsoliderede låntagning kan vi i grove omrids følge i landstingenes skøde- og panteprotokoller, i Jylland fra 1624, på Sjælland fra 1632 og på Fyn fra 1646 (tabel 2).³³

Uadelige kreditorer nåede aldrig inden enevælden at blive dominerende, selvom deres investeringer steg. Den adelige kapital og ikke mindst »konsortier« af nærtbeslægtede og velstående højadelsfamilier spillede fremdeles den afgørende rolle. Udviklingen vidner blot om vilje og villighed også i stæderne til at investere kapital i storlandbruget, omgærdet af den grundlæggende lovgivning og med sikker markedsrente.³⁴ Meget teoretisk svarer beløbene til en årlig prioritering af adelsgodsets værdi på 0.7-0.8% 1645-57/58; i virkeligheden svarer de

³² K. J. V. Jespersen o.a., *De fede år. 1559-1660. Odense bys historie II*. Odense 1984, s. 265 f., 273 f., 279 ff., 426-31 jf. *Dansk socialhistorie III*. Kbh. 1980, s. 301 f., 333 f.

³³ Fra Skåne og Lolland-Falster foreligger ikke tilsvarende materiale. Om Fyn jf. H. Land Hansen, *anf. arb.*, s. 387 ff., 446. – Tallene i tabel 2 er afrundet til nærmeste hundrede.

³⁴ Fenger og Ladewig Petersen, *anf. arb.*, s. 275-78, 283 og kap. 8.

Tab 2. Udlån på landstingene mod (under)pant (rd. og pct.).

	Jylland		Sjælland		Fyn
1624-27	281.200		—		
30-33	204.500		1632-35	37.100	—
34-37	82.900		36-40	56.900	—
	—		41-45	31.300	—
1645-48	260.300		46-50	95.300	72.300
49-52	148.500		51-55	53.000	51.500
53-57	237.600		56-60	92.200	71.800

	holst. kap.	uadel. kap.		uadel. kap.	uadel. kap.
1624-27	63.0	3.3		—	
30-33	39.0	2.6	1632-35	27.8	—
34-37	34.2	9.7	36-40	13.7	—
	—	—	41-45	76.0	—
1645-48	11.8	16.4	46-50	33.0	34.0
49-52	4.7	18.2	51-55	25.1	33.4
53-57	2.1	15.5	56-60	45.9	12.9

Kilder: Fenger og Ladewig Petersen, an.f. arb., s. 275 f.; P. Rasmussen, Viborg landstings skøde- og pantebøger 1653-1657. Kbh. 1978.

81.-82.000 rd., som årligt rejstes gennemsnitligt på de tre landsting til ganske imponerende kapitaler. De aristokratiske samfundslag – adelige som borgerlige – dominerede; betegnende nok forordnede man da også 1643 et pengemarked – omslag – i København til »mærkelig bekvemmelighed« for Sjælland og Skåne, parallelt med de jyske og fynske terminer, der havde godtgjort deres »gavnlig brug«. De to årlige terminer – Fandens fødselsdage – fandt derefter ved forordninger 1654-56 deres regelmæssige og blivende plads.³⁵ Så fast indarbejdet, at Holberg 1723 kunde tage 'den elvte juni' som en given sag.

Endnu et par træk kan tjene til at underbygge argumentationen. For det første medførte det stigende omfang af adelig gældsstiftelse efter 1570, at domstolene mistede grebet om skyldnernes forpligtelser. Specielt bidrog de kaotiske forhold i 1620'erne til, at lovgivningsmagten 1632-41 måtte omforme den personlige, æresforpligtende gæld til hæftelse med

³⁵ Corpus constitutionum Daniae, ed. V. A. Secher, V. Kbh. 1903, nr. 142 (= Rec. 1643 15.15.1-2) (sst., s. 311)); VI. 1918, nr. 151, 245 og 255; jf. Danske lov V.14.1-4; Kr. Hvidt, Fandens fødselsdag. Juristen 1966 (Kbh.), s. 174-76; Fenger og Ladewig Petersen, an.f. arb., s. 45-47, 264, 266, 287f.

sikkerhed i fast ejendom. Det er tydeligt, at underpant fik en hastigt stigende – og i europæisk sammenhæng meget tidlig – udbredelse og betydning, medens den rolle, salg og opbydelse havde spillet, mindskedes både i Jylland og på Sjælland. Lovgivningen skabte basis for et (omend nok så uorganiseret) kapitalmarked og protohypoteklån, og denne tendens vil vi fortsat kunne iagttage efter svenskekrigene. Tydeligst fremtræder dette forhold i Jylland, hvor skødningerne 1624-27 androg 79% af alle transaktioner, pantsættelser 17%, mod henholdsvis 49% og 29% i perioden 1645-57, men lignende forskydninger kendes også fra øerne.³⁶ Kapitalmarkedet fik ingen ydre rammer, men det blev konsolideret, og moderne 'prioritetsgæld' blev i stigende grad foretrukket fremfor afhændelse, likvidation eller brugeligt pant.

For det andet er det måske nok lidt forhastet at operere med 'prioritering' i mere end embryoniske former. Det er blevet pointeret, at nuancering af renter efter sikkerhedsgraden og den niveauforskel, vi i vore dage er fortrolige med i renten for første og senere prioriteter, var ukendt. Begrebet andenprioritet dukker først op sporadisk på Sjælland og Bornholm 1673-82, og bliver næppe almindeligt før i 1700-tallet.³⁷ På den anden side er det dog ikke helt korrekt, at samtiden ikke forstod at gå den modsatte vej, at regulere lånegrænsen, men ofte ukritisk indlod sig på så »utilladeligt« høj behæftelse som 77-122% (ganske vist hyppigt mellem slægtninge).

Det er rigtigt, at gælds- og pantebreve undertiden udtrykkeligt stipulerer, hvor stor en del af pantet debitor skal afstå i tilfælde af, at forpligtelsen ikke indfries eller misligholdes, ofte halvdelen, stundom andre procentdele. En systematisk gennemregning af det sjællandske pantebrevsmateriale 1634-57 røber ikke uventet en ret stor spredning, men normen synes atter her at have været en belåningsgrænse på ca. 50% (tabel 3).³⁸ Filosofien bag dette forhold har snarest været den, at den faste afkastning af en tønne hartkorn til en værdi af 50-55 rd. sædvanevis har været ansat til 1.50 rd.; forretningen ved en lånegrænse på 50% bliver da netop markedsrenten på 6% p.a. Hvorvidt samtiden selv har bedømt dette som tyngende, kan vi ikke afgøre, men principper af denne art kendes også fra 1600-tallets England.

³⁶ Sst., s. 64 ff., 224-60; HT 75. Kbh. 1975, s. 149 f. – Brugeligt pant forekommer nu fortrinvis i kriseperioder; A. Rubow, Renteforhold i Danmark i Tidsrummet fra Reformationen til Chr. V's Danske Lov. Kbh. 1914, s. 142-47.

³⁷ Sst., s. 68 f.; jf. s. 63-65. – Der foreligger ingen studier over kredit- og hypotekinstitutioner under den ældre enevælde.

³⁸ Fenger og Ladewig Petersen, anf. arb., s. 269 f.; jf. HT 75, s. 148 f.; om England H. J. Habakkuk, The long-term Rate of Interest and the Price of Land in the Seventeenth Century. ECHR 2. ser. V. Cambr. 1952-53, s. 26-45, især s. 37 ff.

Tab 3. Jordværdi og lånegrænse for fæstegods 1634-57 (rd. og pct.).

	jordværdi	panteprijs	
1634-37	52.7	29.6	~ 56%
38-42	52.9	26.9	51%
43-47	55.0	29.3	53%
48-52	52.4	27.8	53%
1653-57	53.2	34.5	65%

Kilde: Som anført i note 38.

Svenskekrigene 1657-60 afbrød naturligvis omtrent helt landstingenes terminsforretninger. Men da virksomheden 1660-61 blev genoptaget, prægedes den både på Sjælland og Fyn, hvorfra materialet foreligger let tilgængeligt, indlysende nok af en mangedobling i sammenligning med de seneste fredsår i 1650'erne. Forklaringen ligger ikke blot i opsamling af gæld og ødelæggelserne i krigsårene, men også og især i, at der nu forelå bedre muligheder for likvidering eller konsolidering af ældre gæld, ofte vel bitter nødvendighed. Opbud og udlæg på Sjælland kan endnu ikke gøres op på samme måde som på Fyn, men det er på baggrund af førkrigsårenes forhold sandsynligt, at det ligesom behæftelsen har været mere omfattende (jfr. tabel 4).

Alligevel møder vi her påny træk, som fortsætter den udvikling, der havde været igang før 1660. For det første indeholder tallene et *memento* mod at overvurdere dimensionerne af den gamle adels katastrofe. På Fyn, hvor opgøret med fortiden vel stort set afsluttes i 1660'erne, udgjorde adelens umiddelbare tab højst ca. 10% af dens godsværdier, på Sjælland

Tab 4. Behæftelse af og udlæg i fast ejendom 1660-69 (rd.).

	udlån	pct.	udlæg	pct.
Fyn				
1660-64	222.600	11.3	113.000	5.7
1665-69	245.200	12.4	59.700	3.0
Sjælland				
1660-64	540.900	30.7	—	—
1665-69	452.000	25.7	—	—

Kilder: Aa. F. Blomberg, anf.arb., s. 562f.; Andr. Jørgensen, Sjællands landstings panteprotokoller.

Note: Procenterne angiver behæftelsernes og udlånenes størrelse i forhold til adelgodsets værdi, på Fyn og Sjælland, henholdsvis 39.500 td. htk. og 34.000 td. htk.; jf. J.A. Fridericia i HT 6.r. II. 1889-90, s. 502f., 508f.

efter al sandsynlighed noget mere. For det andet spores atter den samme tendens, som vi har kunnet iagttage før 1660, til i hvert fald i første instans at konsolidere gældsstiftelsen ved behæftelse af fast ejendom fremfor afhændelse.

En fordeling af kreditorernes status og bopæl lader sig ikke foretage på Sjælland.³⁹ På Fyn er en sådan opdeling derimod mulig (tabel 5), og den røber fremdeles adelens dominerende position som kreditorer, efterhånden i mindre grad som modtagere af udlæg. Endvidere, at det fynske bourgeoisie allerede i første halvdel af 1660'erne har gjort sig færdig med sine adelige debitorer, og at det i stigende grad trak sig bort fra lånemarkedet, en tendens der jo allerede synes at være indledt før 1660. Til gengæld blev Fyn – lidt senere end Sjælland – fra slutningen af 1660'erne invaderet af »københavnske kapitalister«, købmand Cordt Henrik Mercker, brødrene Peder og Cornelius Lerche (egentlig af fynsk oprindelse) og deres slægtninge af familierne Fuiren.⁴⁰

Tab 5. Udlån og udlæg på Fyn 1660-69 (beløb i rd.).

	lån ade- lige	uadel. Fyn	uadel. Kbh.	udlæg ade- lige	uadel. Fyn	adel. Kbh.
1660-64	98.000	60.300	40.000	45.900	25.500	11.200
1665-69	125.900	20.100	39.900	13.600	1.700	32.700
1660-64	44.0%	27.1%	18.0%	40.6%	22.6%	9.9%
1665-69	55.4%	8.3%	16.3%	22.8%	2.8%	54.7%

Kilde: Aa. F. Blomberg, anf.arb., s. 562f.

Note: Procenterne er udregnet i forhold til de samlede udlåns- og udlægsbeløb; jf. tabel 4.

Forfølger vi da i de omrids, som endnu er mulige, udlånsvirksomheden på det sjællandske landsting 1661-1762 (fig 1) er det – trods meget store forskelle fra år til år – klart, at tendensen efter de første hektiske år er markant faldende indtil slutningen af 1680'erne og påny i det første halvandet årti af 1700-tallet. Fra 1715-16 spores atter en kraftig stigning, som fortsætter nogenlunde uafbrudt indtil 1760. Vendingen 1715-16

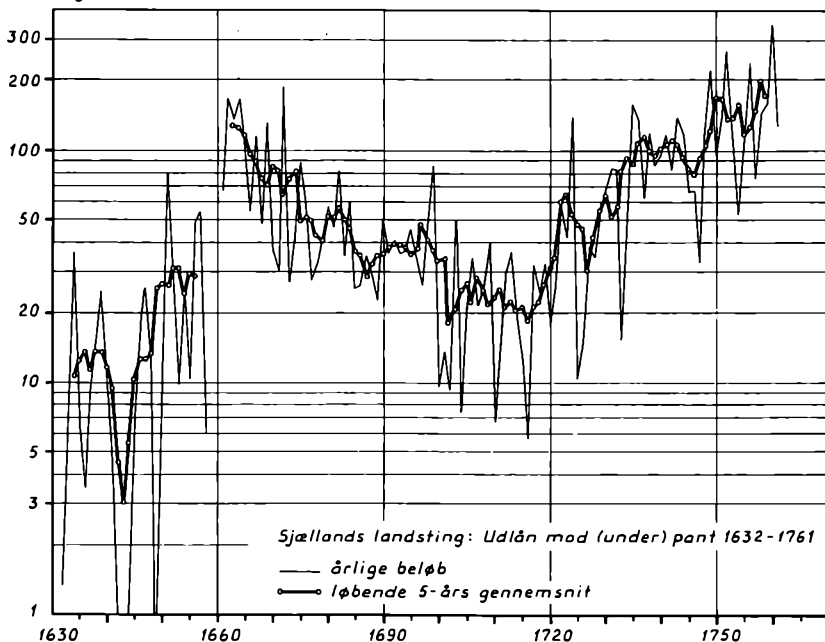
³⁹ Edb-udgaven af panteprotokollen (v. Andr. Jørgensen, Kbh. 1974) mangler oplysninger om kreditorernes bopæl i altfor stort omfang, 1663-69 i 17% af tilfældene, 1719-34 41%, svarende til henholdsvis 13% og 46% af lånemassen. Og mange navne lader sig ikke uden videre identificere.

⁴⁰ Aa. F. Blomberg, Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660. Odense 1973, s. 537-39, 562f.; jf. Sv. Larsen, Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede I. Odense 1965, s. 217ff., 234ff. og kap. X-XI.

hænger formentlig bl.a. sammen med den akutte krigstidsbelastning; og selvom stigningen afbrydes nogle år efter krigen, tager den snart påny fat, nu vel bl.a. betinget af landbrugsdepressionernes kulmination og kvægepidemierne i 1740'erne. Om den senere stigning kan skyldes reinvestering eller rationalisering af storlandbruget under den fornyede højkonjunktur får her stå hen.⁴¹

Figur 1

1.000 rigsdaler

Medens forløbet i 1700-tallet således med en vis rimelighed kan indkredses, er fortolkningen af de faldende udlån fra 1660'ernes slutning til begyndelsen af 1700-tallet ikke uden videre givet; flere muligheder foreligger nemlig. Først naturligvis, at det mest akutte kapitalbehov efter adelsvældens opbrud var blevet dækket i de første åringer efter statsomvæltningen, og at det latente behov er blevet reduceret til førkrigsniveau. Det andet alternativ er, at kapitalknaphed eller bristende investeringslyst på baggrund af godsdriftens kummerlige vilkår har begrænset udbud og lånevillighed. I det sidste tilfælde måtte vi forvente, at udviklingen afspejles enten i rentestigning, i forringede udlånsvilkår

⁴¹ Jf. Th. Kjærgaard, Konjunkturer og afgifter. C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet. Khb. 1980, s. 50.

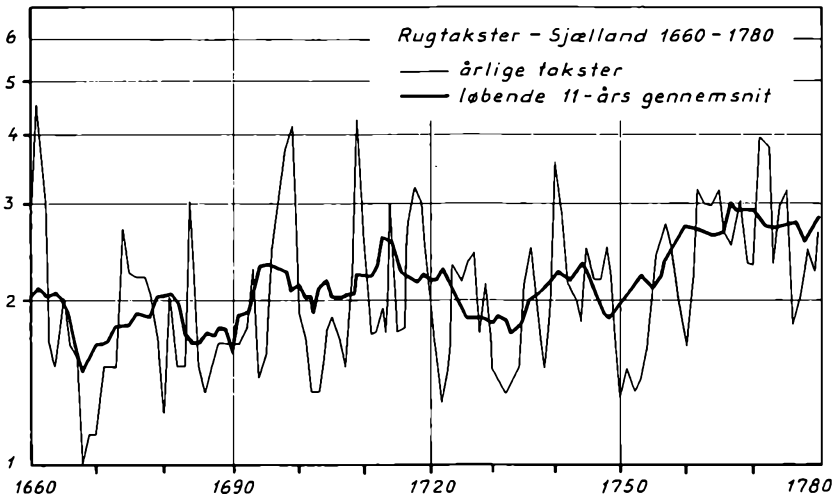
(lavere lånegrænser f.eks.) eller i en kombination af begge forhold, i hvert fald indtil 1690'erne.

Verifikationen af disse alternativer er ikke umiddelbart indlysende, selvom loddet i sidste ende falder ud til fordel for det sidste. Som vi har konstateret tyder nemlig intet på, at mobiliteten på godsmarkedet ændredes mærkbart i perioden som helhed; målt med den uheldige målestok pr. gods som enhed lå den omtrent uforanderligt på ca. 3% om året, og de meget få efterretninger, vi har om adelsgodsets forrentning, tyder snarest på et væsentligt mere beskedent niveau end forud for 1660.

Det vilde være nærliggende at tænke sig en sammenhæng mellem gældsoptagelse og de løbende konjunkturer. Man må i så fald gøre sig klart, at en sådan ikke nødvendigvis har været ensidig eller positiv. Det er meget vel tænkeligt, at lave priser kan have tvunget til optagelse af lån for at klare skærene, subsidiært, at høje priser ikke har kunnet opveje den formindskede produktion ved misvækst. Men omvendt kan man heller ikke udelukke, at kapitalkrævende reinvesteringer eller driftsrationaliseringer kunde have animeret til optagelse af lån, mest indlysende – men vel ikke udelukkende – i opgangstider.

Figur 2

rigsdaler pr. td.

Den sjællandske kapitelstakst for rug (fig. 2) kan vælges som målestok (uafhængig variabel) ud fra den betragtning, at det sjællandske storlandbrug overvejende var kornproducerende. En elementær korrelationsberegning for perioden 1661-1760 afslører imidlertid absolut ingen statistisk sammenhæng. 1661-1740 andrager korrelationskoefficienten på tyveårs-

basis 0.02-0.14, og først omkring 1700-tallets midte opnås en korrelation på $\div 0.50$, måske et varsko om begyndende investeringslyst.

Det udelukker naturligvis ikke, at kornpriser og konjunkturer kan have været en medvirkende faktor, i det mindste på langt sigt; kun at de sandsynligvis har været én af flere – eller mange – elementer, som kan have øvet indflydelse. Tilfældigheder kan spille en rolle, andre produktionsforhold (kvægepidemier f.eks.), likvidation af ophobet gæld, arveskifter eller skattestatens luner. De unddrager sig blot en statistisk bestemmelse.

Havde regeringen i 1660 ventet, at »rige og erfarne« danske og udenlandske købmænd med kapital og erhvervs erfaring vilde kappes om at investere i det forjættede land, har den forregnet sig. 1669 lagde rentemester – og nybagt adelig – Henrik Müller i sin omfattende besværing som nævnt ikke skjul på sit hjertes mening. Han betragtede sin kapitalbinding i fast ejendom som et rent og skært forretningsanliggende på linie med andre, men han dokumenterede sort på hvidt, at slette konjunkturer og skatterne gjorde investeringen absolut urentabel.⁴²

At Robert Molesworth 1692 delte disse synspunkter og især pointerede embedsbesiddelsens økonomiske betydning også til støtte for godsdriften har vi set. Molesworths antiautoritære holdning gør ham blot ikke til noget ubetinget sandhedsvidne. Men ironisk nok anslog den meget kyndige, sjællandske godsejer, geheimeråd Otto Krabbe til Egholm ganske tilsvarende toner 1701-01 i diskussionen om vornedskabets op-hævelse. Man kunde i hans øjne ikke klandre proprietærene for deres hårdhed mod fæsterne, for kun de mest velstående og de, som monarken havde givet embede (men måske ikke altid forstand?) havde ressourcer nok til i nødsfald at kunne stå bønderne bi med penge eller udsæd, eller til at modstå restancer.⁴³ Otto Krabbe lagde ikke skjul på, at han hørte til de velbjergerede og heldige.

I overensstemmelse hermed optræder i 1670'erne og 1680'erne besværinger over vanskeligheder ved at sælge fast ejendom eller ved at opnå lån *legio*; men var der tale om kapitalknaphed eller låneuvillighed? Her kun nogle eksempler. 1669 pantsatte Niels Banner til Frederiksgave (Fyn) Rynkebygård til en borger, som tre år senere måtte affinde sig med skøde på gården til 40 rd. pr. td. htk., »da penge ikke kan skaffes« til indløsning.⁴⁴ 1685 klagede Henrik Friis til Staarupgård (Jylland), som havde ondt ved at magte sine terminer, over at der »her har været sådan

⁴² Jf. ndfr.

⁴³ Edv. Holm, *anf. arb.* II, s. 298.

⁴⁴ J. P. Trap, *Danmark* (5) V:2. Kbh. 1957, s. 826.

elendighed (ved) denne snapsting for penge og tro og love at holde vedlige, at det ikke er at beskrive«. ⁴⁵ Noget senere hedder det, at Just Juel til Lindbjerg (Jylland) ikke kunde opdrive 1.800 rd. til låns imod pant i sit gods (314 td. htk.), dvs. en belåningsgrænse på 5.7 rd. pr. td. htk. (13-14% af værdien). ⁴⁶

Reflekserne i regeringens og rentekammerets overvejelser er derimod sporadiske. 1685 konstaterede rentekammeret endelig, at mange proprietærer var så uformuende eller mistrøstige, at de frasiger sig deres godser på grund af skatterestancer til kronen, et forhold som lader sig verificere. Jordegods var kommet i sådan miskredit, »at i den sted, det var den bedste forretning, nogen kunde et stund få for sine penge, som indlåntes, har kreditor største afsky dertil som det, der sætter ham i idelig bekostning og urolighed«. ⁴⁷ Kapitalknaphed og låneuvillighed forenedes her, formentlig ikke urealistisk.

En kendsgerning er det, at ikke så få godsejere måtte opgive at komplettere deres gods, da regeringen 1682 begrænsede hovedgårdsfriheden til herregårde med mindst 200 td.htk. indenfor en radius af to mil. De gav følgelig afkald på deres godsfriheder. Virkningen af opbruddet blev snarest, at de danske godser efter 1682 antog en langt større homogenitet – standardstørrelser omkring 200 td. htk. – end forud, og at den lavættede eller godsfattige adel forsvandt for bestandigt. Skattebeholdninger har jo altid virket dragende, men i dette tilfælde også strukturelt omformende.

Selvom netop 1670'erne og 1680'erne vitterligt var den fattigste og mest kapitalknappe tid under den ældre enevælde, tyder disse citater også på uvillighed til at investere i fast ejendom på urentable vilkår. Om så Molesworth har ret i, at de som havde formueressourcer, foretrak bankrente i Amsterdam og Hamburg, lader sig ikke afgøre. Men der kan på den anden side også have været tale om en akut krisefase, som lettede noget i 1690'erne med visse skattelettelser, noget bedre priser og måske også krigskonjunkturerne under de pfalziske og spanske arvefølgekrigene. I hvert fald noterede den som regel meget velunderrettede biskop Jens Bircherod 1702, at »folk, som kom tilbage fra snapsting (i Viborg) kunne ikke fuldsige, hvor vanskeligt det nu var for rentenerer at få penge udsat, såsom ganske få eller ingen havde indfundet sig for at låne ind, men

⁴⁵ Saml. til Fyens Historie og Topographie VI. Odense 1873, s. 232f. – Om nøden på de midtjydske herregårde, se C.S. Christiansen i Saml. til jydsk Topografi og Historie 4.r.VI. Kbh. 1928-30, s. 34-83, især s. 76f., 95, 121f., 132.

⁴⁶ C. Christensen (Hørsholm), Agrarhistoriske Studier II. Kjbh. 1891, s. 235 med note 2.

⁴⁷ Edv. Holm, anf. arb. II, s. 296f. med noterne.

mange til at låne ud. Nogle hundrede rigsdaler af kirkers og fattiges penge, som jeg samme tid lod opbyde, måtte jeg også tage tilbage, da ingen fandtes, som ville modtage dem«. ⁴⁸

Selvom dette vist er den eneste gang Bircherod klager, synes situationen at have været den stik modsatte af, hvad den havde været før 1690. Om vi kan fæste lid til disse vidnesbyrd, er moralen snarest, at kapitalmarkedet ikke har været noget stabilt fænomen, men – uden institutionelle rammer – underkastet vekslende vilkår. Vender vi os nemlig sluttelig til betingelserne for behæftelse (underpant, i krisetider brugeligt pant og i 1700-tallet sandsynligvis i stigende omfang prioritering) synes teknikken ikke at være blevet forandret, men nok de vilkår, hvortil man kunne opnå lån (tabel 1). ⁴⁹

Selvom jordværdifaldets dimensioner næppe bør dramatiseres, forekommer katastrofesituationer eller udnyttelse af forgældede sælgeres nød naturligvis som altid. Men undertiden foreligger der også eksempler på, at velorganiserede og veldrevne godser har kunnet betinge højere priser. På den anden side kompliceres forholdene ved, at også private – ligesom kronen – fra omkring 1700 i stigende omfang benyttede sig af offentlige auktioner ved salg for at opnå den optimale pris, et håb som åbenbart stundom beskæmmedes. Men materialet tyder på, at belåningsgrænsen allerede tidligt i enevældens tid faldt til 16-20 rd. pr. td. htk., dvs. til mellem 40% og 45% af godsets salgsværdi.

Undersøgelser af renteforholdene har godtgjort, at den lånerentefod på 6% p.a., som underpantsforordningen 1632 havde legaliseret, fremdeles er blevet respekteret; 5%-rente forekommer sjældent ved denne type forretninger. ⁵⁰ Danske lov 1683 kodificerede 6%-reglen, men allerede 1695 blev den nedsat til 5% også på denne type lån på grund af kronens behov for lavtforrentede lån i Plessens regeringsperiode, og først 1767 presses den lovlige maksimalrente ned til 4%. ⁵¹ Hvorvidt denne sats er blevet respekteret ved vi endnu ikke, men 5%-lån synes at være blevet almindelige i 1700-tallet, selv om denne sats stadig var høj i sammenligning med f.eks. Sverige og lånerenten i den hamburgske bank.

⁴⁸ Uddrag af biskop Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger for Aarene 1658-1709, udg. af Chr. Molbech. Kjbh. 1846, s. 400. Jf. iøv. H. Matthiessen, Snapstinget. Jydsk Termin, Marked og Mennesker. Kbh. 1946, kap. 2.

⁴⁹ Både prismaterialet og belåningsgrænserne røber stadig stor spredning. Det er sandsynligt, at prisfastsættelsen nu påvirkes af ydre forhold som sædegårdenes skattefrihed/ufrihed, kongelige relutionsrettigheder ved fordums krongods, behæftelser osv.

⁵⁰ A. Rubow, anf. arb., s. 137-53, 192.

⁵¹ Sig. Jensen i P. Nyboe Andersen, red. Laanerenten. Kbh. 1947, s. 89-92; jf. K. E. Svendsen i sammes o.a., Dansk pengehistorie I. Kbh. 1968, s. 20-22, 26-31 om kreditforhold og pengecirkulation.

Tager man – ligesom før 1660 – sit udgangspunkt i den lovlige 6%-rente og de anførte lånegrænser, må det da indebære, at den faste forrentning af det privilegerede hartkorn nu er blevet vurderet til ca. 1.0 rd. pr. td. htk., dvs. en forretning på ca. 2.5% årligt af godsets potentielle kapitalværdi. På tilsvarende vis forudsætter en normativ rentesats på 5% et afkast på 0.8-0.9 rd. pr. td. htk. eller en forretning på 2.0-2.2%. Sammenlignet med perioden 1620-60, da man som nævnt synes at have forventet et gennemsnitligt afkast på ca. 1.50 rd. – eller 3% – er der altså tilsyneladende tale om en klar tilbagegang, som formentlig kun kan bero på slettere økonomiske vilkår, på privilegiebegrænsningerne og på skattebelastningen, men efterspørgelssiden må have været udslagsgivende.

Den ældre enevældes kreditmarked er blevet karakteriseret som uorganiseret⁵² og med rette forsåvidt som faste kreditinstitutioner som banker (trods mangfoldige projekter) eller hypotekanstalter savnedes, når man ser bort fra Assistenshuset eller andre fonde (fattigmidler, skolemidler, kirkemidler). Disse fonde kunde og skulde netop betjene sådanne formål, indtil der 1688 blev indført visse restriktioner med det formål at lede kapitalen ind i industriel erhvervsvirksomhed. Regeringens merkantilistiske erhvervspolitik sigtede fremfor noget mod at afhjælpe landets kapitalknaphed og at skabe økonomisk vækst for byerhvervene, medens støtten til godsejerne endnu i 1730'ernes trængselstider indskrænkede sig til indførelsen af stavnsbåndet 1733 og lettelsen af landmilitorsordningen 1731.

Fraværet af institutionelle rammer indebar blot næppe, at kreditmarkedet var vilkårligt; opbygningen af de landsdelsvise terminsmarkeder bør ikke undervurderes. Udviklingen af privat formidlet underpant – hypoteklån i embryoniske former – foregreb forløbet andre steder i Europa; terminsmarkederne synes meget hurtigt at have fundet fastere og sædvanebestemte, omend ikke institutionaliserede rammer, som tilsyneladende har været i stand til forholdsvis smidigt at tilpasse sig de aktuelle økonomiske betingelser. Der blev tale om et markedsbestemt forhold mellem kapitalefterspørgsel og -udbud, hvor debitorer og kreditorer uformelt kunne finde hinanden og træffe aftaler, som registreredes på de årlige terminsmarkeder landsdelsvis.

På dette felt formede udviklingen i Sverige sig af strukturelle grunde anderledes. Ejendomsmarkedet blev først gradvis og under mange brydninger løst fra sine middelalderlige former og restriktioner, og den

⁵² Erik Rasmussen i HT 11.r.III. Kbh. 1950-52, s. 142-45; K. E. Svendsen, anf. arb. I, s. 20f.; jf. K. Glamann og E. Oxenbøll, Studier i dansk merkantilisme. Kbh. 1983, s. 28-35, 144-51.

reduktion, som havde truet siden 1654 og som blev virkeliggjort 1680, vilde man umiddelbart forvente ikke fristede til investeringer i godsbesiddelse. Tværtimod har det kunnet konstateres, at f.eks. rigsmarskal Johan Gabriel Stenbock ved reduktion og godssalg havde mistet ca. 80% af sin godsbesiddelse 1680-1705. Til overflod blev han præsenteret for erstatningskrav for skatter, han havde tilegnet sig, og led kapitaltab også på indenlandske udlån. Lønindtægter blev derfor endnu mere afgørende efter reduktionen, men symptomatisk nok også en omfattende kapitalflugt til bankierhuse i Hamburg og Haag.⁵³

Hvorvidt Stenbocks forhold har været repræsentative for det svenske højaristokrati lader sig ikke fastslå, men drivkræfterne formede sig altså dog væsentligt anderledes end i Danmark. Selv kapitalflugten havde andre – fiskale – motiver end i Danmark, hvor de snarest har været økonomiske, om vi kan fæste lid til Molesworths efterretning; og sammenstillingen kaster endelig også et ganske skarpt lys over forskellen mellem det skattehærgede Danmark og den svenske militærstat.

I modsætning til Danmark havde Sverige videre i Palmstruchska banken (senere Riksbanken) 1656 fået et instrument, som jævnsides med private lån mod pant varetog udlån mod pant i fast ejendom til 6-10% (højest for små lån). 1688 fastsattes renten for alle lån til 6%, 1741 mod god sikkerhed til 5%, og endelig 1756 for alle hypoteklån til 4%. Dette rentefald 1741-56 – som nogenlunde følger det danske – har man anset for en særlig begunstiggelse af landbrug og bjergværksdrift og i begge tilfælde for adelige debitorer, som også her i denne periode fristede svære vilkår.⁵⁴

De strukturelt og økonomisk-politisk betingede kontraster træder klart frem. På den anden side har Eli F. Heckscher bestridt, at denne *fastighetskredit* gav svensk landbrug noget reelt kapitaltilskud, og han hævdede, at målet snarere har været at overflytte kreditten fra jordejendom til långivere, dvs. skabe konsumptionskredit for låntageren.⁵⁵ Argumentationen er – ligesom Heckschers felttog mod stormagtstiden luksusforbrug – næppe tilstrækkeligt underbygget og dokumenteret. Trods væsentlige

⁵³ A. Kullberg, Johan Gabriel Stenbock och reduktionen. Studia historica Upsaliensia 51. Upps. 1973.

⁵⁴ Sig. Jensen, anf. arb., s.90. Det dér citerede værk om svensk *fastighetskredit* af C. B. Cramér og K. A. Frederickson (Sthlm. 1942, s. 11 ff.) har ikke været tilgængeligt.

⁵⁵ E. F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I:2. Sthlm. 1936, s. 349f., 575; jf. nu M. Revera, En barock historia. Tre Karlar, udg. av Livrustkammaren. Sthlm. 1984, 113-35. – Om England, hvor godsejere ligesom i Danmark lod lån i fast ejendom henstå som prioritet eller optog banklån mod pant (til agrarreformer) H. J. Habakkuk, English Landownership 1680-1740. EcHR 10. Cambr. 1940, s. 2-17; H. v.d. Wee i The Cambridge Economic History of Europe V. Cambr. 1977, s. 305, 353.

elementer af statuskonsumption, der ikke heller var så uproduktiv, som han antog, tyder Stenbocks tilfælde på, at både den private og industrielle realrentekredit har spillet en rolle indtil 1680'ernes reduktion og kapitalflugt; under alle omstændigheder er begunstigheden af godsdrift og bjergværksdrift i 1740'ernes fattige år værd at mærke sig i sammenligning med forholdene i Danmark. Og denne udvikling svarer meget vel til oprettelsen af offentlige og private hypotekinstitutioner i Preussen ved midten af 1700-tallet.⁵⁶

Også i forhold til hertugdømmerne Slesvig og Holsten kan der iagttages strukturelle ligheder og forskelle. Selvom den adelige godsbesiddelse her var mindre omfattende end i kongeriget,⁵⁷ prægedes udviklingen langt mere markant af storgodsdrift (*Gutswirtschaft*), men fra slutningen af 1500-tallet som i Danmark af en meget høj grad af polarisation og koncentration til gunst for de store holstenske ætter.⁵⁸ Selvom der allerede 1628 klages over borgerlige besiddere, og selvom ridderskabet 1641 udtrykkeligt udsondrede tilvandrede adelsslægter fra deres politiske korporation, blev borgerlige ejere først talrigere og almindeligere fra slutningen af 1600-tallet og navnlig fra 1730'erne; men allerede fra omkring 1700 betragtedes det som en »von alten Zeiten her bestätigte Usance«, at uadelige godsbesiddere bevarede godsets adelige friheder og dets byrder, specielt skatterne, der også her ansås for en offentlig prioritet, fordi både rettigheder og byrder i hvert fald fra 1600-tallets begyndelse var knyttet til ejendomsbesiddelsen.

Ligesom i kongeriget decimeredes de gamle adelsslægters antal uafvendeligt – men stærkest 1630-80 – fra ca. 73 slægter i 1564 til 10 ved år 1800, da 26% af alle slesvigske godser og dog 48% i Holsten stadig befandt sig i de gamle slægters eje, en udvikling, som for Holstens vedkommende snarest var mindre markant end i Slesvig og kongeriget. Og trods sejt modstand udgjorde tre fjerdedele af ridderskabets 40 familier nyreciperede slægter.⁵⁹ Den kendsgerning, at halvdelen af hertugdømmernes godser 1650 og 1700 var erhvervet ved køb (mod 22% og

⁵⁶ W.v.Altröck i *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* IV. 4. udg. v. I. Elster. Jena 1925, s. 148f., 189f.

⁵⁷ L. Bobé, *Slægten Ahlefeldts Historie* I. Kjbh. 1897, s. XCIII f. med note 29.

⁵⁸ Placeret i et Lorenz-diagram kan den maksimale udjævningskoefficient 1626 udregnes til 34% (Seestern-Pauly, *Beiträge zur Kunde des Herzogtums Holstein* II. Slesvig 1822, s. 99) mod 45% i kongeriget 1625; i hertugdømmerne medregnedes dog de meget store hovedgårde ikke i godsernes plovta. K. J. V. Jespersen, *Rostjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelens godsfordeling 1540-1650*. Odense 1977, s. 218f. – Godskoncentrationen var endnu den samme ved enevældens indførelse (udregnet på grundlag af jordebøgerne 1660-65 i RA.Rtk. 311.1-66).

⁵⁹ L. Bobé, *anf. arb.* I, s. LXIX-LXXII, XCI-XCIV, XCIX f.

42% i kongeriget) kan naturligvis bero på, at de økonomiske konjunkturer og krigsødelæggelserne her fik særligt kraftige virkninger,⁶⁰ men en medvirkende grund kan have været, at kreditinstitutionerne ikke udvikledes helt på linie med de danske.

Selvom der kan iagttages begrænsede tilløb til hypoteklignende lån, og selvom lån i Hamburg allerede fra 1500-tallets midte fik stigende betydning, bevarede lån i hertugdømmerne i langt højere grad end i kongeriget sin karakter af personalkredit, med sanktionsmuligheder i form af indlager. Tilsyneladende beroede det bl.a. på ridderskabets modstand mod offentlig registrering i skøde- og pantebøger, som først blev gennemført i 1700-tallet på enkeltgodsbasis. Gæld kunne nok gøres op ved offentlig proklama og blive registreret ved landsretten, men kreditorer havde ikke samme sikkerhed som i Danmark.⁶¹

På den anden side overtog man i hertugdømmerne de danske regler om at forbeholde hovedgårde med samlede godskomplekser som enheder for mandlige arvinger, og fideikommissarisk substitution udviklede sig vist først sent. Og endelig blev de holstenske terminsspekulanter nok fortrængt fra de danske terminsmarkeder efter 1630, men det er sandsynligt, at de kæmpemæssige kongelige og gottorpske, højt forrentede lån på omslaget i Kiel kan have beslaglagt den tilgængelige kapital eller endda have udløst lokal kapitalknaphed. Kongeriget havde vel ikke et kapitalmarked at samme format som Kiels, men kronen konkurrerede ikke som i hertugdømmerne med private lånebehov.

Under alle omstændigheder spores virkningerne af økonomisk depression, krigsødelæggelser og den tyngende beskatning også i hertugdømmerne. Alene i 1660'erne forekommer 23 konkurser, mobiliteten på godsmarkedet steg voldsomt, og jordværdien faldt noget, omend langt fra så mærkbart som i Danmark. På den anden side synes konjunkturerne – her mere udpræget end i kongeriget – atter at være vendt i 1690'erne. Og selvom konkurser og godsspekulation påny blev kritisk i 1730-erne, er det sandsynligt, at forklaringen ligger i den modernisering af godsdrift og produktion, som var vidt fremskredet eller endda fuldbyrdedes i 1600-tallet: indførelsen af kobbeltbrug og omlægningen til mejeridrift, ligesom i

⁶⁰ M. Sering, *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage*. Bln. 1908, s. 348 ff.; jf. Sv. Aa. Hansen, *anf. arb.*, s. 180-82.

⁶¹ M. Sering, *anf. arb.*, s. 166-74; J. Jessen, *Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zu dem Beginn der Agrarreformen*. ZGSHG 51. Kiel 1915, s. 169-84.

Holland virksomme midler til overvindelse af krisen. Endelig kan de tidlige udskiftninger have spillet en rolle for effektiviseringen.⁶²

Komparationerne med hertugdømmerne og Sverige bidrager således til at kaste et vist lys over danske forhold. Flere ting falder i øjnene, først den tidlige og uorganiserede opbygning af et indenlandsk kapitalmarked med nogenlunde faste rammer, men uden offentlig støtte og uden offentlige restriktioner. Der er her tale om en udvikling, som på ejendommelig vis kontrasterer mod det danske storlandbrugs arkaiske former. Godsejere fik ikke som i Sverige direkte eller indirekte stats-subsidiering, og de gjorde endnu kun spæde tilløb til driftsforbedringer som i hertugdømmerne eller – med banklån – som i England. For det andet er det klart, at kronens lånebehov ikke som i hertugdømmerne beslaglagde private lånemidler eller som reduktionerne i Sverige rystede godssystemets grundvold.

⁶² L. Bobé, *anf. arb.* I, s. CXIII ff.; J. Jessen, *anf. arb.*, s. 144-61; J. Skovgaard i *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk III* (Red. af V. la Cour o.a.). Kbh. 1940-42, s. 58-60 og H. Hjelholt, *sst.*, s. 273 f.; V. von Arnim, *Krisen und Konjunktoren in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 18. Jahrhundert.* QFGSH 35. Neumünster 1957, s. 51-70.

Den danske Asienhandel 1616-1807

VÆRDI OG VOLUMEN

AF

OLE FELDBÆK

Asienhandelen under dansk flag har altid været omgivet af en særlig glans. Skibene var handelsflådens største. Farterne var de længste. Og ladningerne var de rigeste.

Hvor mange og store skibene var, og hvor rige ladningerne konkret var, har vi derimod savnet viden om. Formålet med afhandlingen er derfor at forsøge at belyse denne Asienhandels værdi og volumen: forstået som værdien af de ladninger, der blev solgt i København og som antallet og størrelsen af skibene. Hovedemnet er den florissante periode – her regnet fra liberaliseringen af Asienhandelen i 1772 til krigsudbruddet i 1807, hvor Dannebrog blev hjemløst på verdenshavene. For at perspektivere den florissante periode er handelens værdi og volumen fra starten i 1616 til 1772 skitseret på basis af den eksisterende forskning og et umiddelbart tilgængeligt arkivmateriale.

I hovedtrækkene er handelens historie vel belyst.¹

Den første Asienfarer var jagten *Øresund*, der i august 1618 stod Sundet ud. Destinationen var Ceylon, og opgaven var at melde rajahen af Kandy, at Christian 4.s og Ostindisk Kompagnis flåde på fire store skibe snart ville følge efter.

Ostindisk Kompagni var blevet oprettet i 1616, men hverken hovedaktionæren, kong Christian selv, eller de mindre aktionærer kom til at spinde guld på de få ladninger, der hjemkom til København fra kongens

¹ Om den danske aktivitet i Asien, se generelt Johannes Brøndsted (red.): *Vore gamle tropekolonier*, bind 5, 6 og 7. 1967, og Ole Feldbæk og Ole Justesen: *Kolonierne i Asien og Afrika*. 1980. Citerede værker er – hvor intet andet anføres – trykt i København.

indiske koloni Tranquebar. Først to år efter den gamle konges død blev kompagniet ophævet. Men Tranquebar forblev på danske hænder, til trods for at der i 29 år ikke blev udsendt skib til kolonien.² I 1670 oprettedes et nyt Ostindisk Kompagni. Det kom til at lukrere af Danmarks neutralitet under stormagtskrigene i slutningen af 1600-tallet, men den genoptagne internationale konkurrence og betydelige tab under Store nordiske Krig førte til dets likvidation i 1729. Farten på Tranquebar blev imidlertid videreført af et interimskompagni af københavnske investorer, som i 1730 yderligere udsendte den første danske kinafarer.

Asiatisk Kompagni, der blev oprettet i 1732, kom til at opleve den økonomiske succes, som dets forgængere forgæves havde stræbt efter. I sin første oktrojperiode havde kompagniet monopol på al handel hinsides Kap Det gode Håb. Ved oktrojfornyelsen i 1772 mistede aktionærerne imidlertid dette monopol, men beholdt dog eneretten til handel på Kina og med kinesiske varer. Strukturelt blev den florissante periodes Asienhandel derfor karakteristisk ved, at kompagniskibe og private skibe sammen udnyttede højkonjunkturerne. Økonomisk oplevede denne handel en voldsom stigning i værdi og volumen. Og geografisk blev operationsområdet i Asien i den sidste del af perioden udvidet til også at omfatte Batavia, Mauritius og Manila.

Denne blomstrende handel blev brat afbrudt i 1807 med det britiske overfald på Danmark. Farten på Asien blev genoptaget efter 1814, men da under konjunkturer, der gjorde den væsensforskellig fra handelen i den florissante periode.

Den danske Asienhandel har ikke kunnet klage på manglende be-
vågenhed fra forskningens side. Ikke fordi dens værdi og volumen er blevet anset for at være større end periodens andre handelsgrene. Den største aktivitet – målt i skibe, tonnager, varemængder og ladningsværdier – var i de nære operationsområder: i Østersøen, i vesteuropæiske farvande og i Middelhavet, og den vestindiske handels værdi og volumen var ligeledes større end den asiatiske. Når forskningen i så høj grad har interesseret sig for Asienhandelen, skyldes det derfor især to forhold. Dels at det eksotiske ganske enkelt har virket dragende. Dels at studiet af store handelskompagnier med en klar organisation og regelmæssig handel erfaringsmæssigt er et mere overkommeligt forskningsemne end et kaleidoskopisk mylder af mindre skibe, der opererer gennem et uoverskueligt

² Ole Feldbæk: *No Ship for Tranquebar for Twenty-Nine Years. Or: the Art of Survival of a Mid-Seventeenth Century European Settlement in India.* Beiträge zur Südasiensforschung. Ed. D. Rothermund und R. Ptak. Stuttgart 1990.

antal havne langs handelens hovedruter. Medvirkende til interessen for Asienhandel er dog også den inspiration, der er kommet gennem de seneste 35 år fra det internationale forskningsmiljø, der har arbejdet med europæisk ekspansionshistorie og med de oversøiske områders historie i denne periode. Den har bidraget til, at studiet af den danske Asienhandel er blevet løftet op over et snævert danmarkshistorisk sigte og sat ind i et bredere og mere meningsfuldt verdenshistorisk perspektiv.

Kildesituationen har dog også sat sit præg på forskningen. Når Asienhandelen frem til 1732 forskningsmæssigt udgør en lakune, hænger det sammen med, at arkiverne fra de to første Ostindiske Kompagnier er gået tabt. Derimod må Asiatisk Kompagnis arkiv i den første oktrojperiode karakteriseres som velbevaret, og i de følgende oktrojperioder som endda særdeles velbevaret.

Asiatisk Kompagni tegnede sig imidlertid kun for godt halvdelen af den florissante periodes Asienhandel. Den anden part: de københavnske handelshuse, har ikke efterladt sig et eneste arkiv. Vi ved, at de har haft store og velordnede arkiver. Men et efter et er disse handelshuse gået i likvidation, og ved realiseringen af værdierne i boet indgik deres regnskaber og breve, som altid kunne indbringe et par skilling per sæk, når de blev kørt til papirmøllen. Hvilket skete for det store de Coninck-arkiv så sent som i 1890'erne.

Den private Asienhandel har derfor måttet rekonstrueres ved hjælp af et kildemateriale, der ikke er blevet til med dette formål for øje. De to hovedgrupper er det danske statslige materiale og udenlandsk kildemateriale.

Den danske stat var konkret interesseret i told, afgifter og matroser, samt i informationer, der kunne sætte den i stand til at føre en aktiv økonomisk politik. Takket være arkivalier fra den civile og militære administration – dog ikke fra det københavnske toldvæsen, hvis arkiver har været udsat for hårdhændede og effektive kassationer – er det imidlertid muligt at sammenstykke et billede af skibene og deres tonnage og af ladningernes sammensætning og værdi.

Det københavnske kildemateriale fortæller derimod kun lidt om, hvor og hvordan de private skibe under dansk flag opererede i det vældige område hinsides Kap Det gode Håb. Og koloniarkiverne fra Tranquebar og Serampore fortæller i bedste fald kun om de skibe, der handlede på Indien. Det ofte velbevarede arkivmateriale fra den engelske, franske og hollandske koloniadministration i Asien og fra disse landes ostindiske kompagnier tillader os imidlertid at få indblik i, hvor og hvordan de danske skibe opererede i området fra Manila til Mocha. En speciel kildegruppe, der især kaster lys over den stærkt spekulative neutralitets-

udnyttelse under dansk flag, er regnskaber og breve fra de danske skibe, der blev opbragt og kom for franske eller britiske prisedomstole.³

Materialet er således disparat, men det gør det dog muligt at oplyse værdi og volumen for langt de fleste af de 350 ladninger, der i årene fra 1772 til 1807 blev losset og solgt i København.

Tallet på totalværdien af de solgte asiatiske ladninger, som det har været målet for denne afhandling at nå frem til, må imidlertid lide den skæbne, der er de fleste forskningsresultaters: at blive reduceret fra at have været et mål til at blive et middel. I dette tilfælde bliver det afslutningsvis et middel til at søge at forstå, hvad det betød for den tids Danmark og den tids danskere, at så vældige værdier blev sat i omløb henover så kort en periode.

Start og stabilisering. 1616-1772

Det første Ostindiske Kompagnis handel på Asien – det vil i realiteten sige Tranquebar – blev en kæde af fejlslagne investeringer, forlis og opbringelser af dets skibe. I årene fra 1618 til 1639 blev der ialt udsendt 18 skibe fra København. Nogle var ganske vist fra starten bestemt til at blive i Asien og indgå i den interasiatiske søhandel. Men kun syv skibe hjemkom i årene fra 1622 til 1637, med ladninger, hvis værdi vi ikke kender, men som synes at have bestået af peber og nelliker.⁴ Med så stor en usikkerhed og uregelmæssighed havde København ingen muligheder for at udvikle sig til et europæisk marked for asiatiske varer. Kun den gamle konges uvilje mod at ophæve et foretagende, som han som ung havde næret så store forventninger til, forlængede kompagniets liv. Det blev derfor sønnen Frederik 3., der på rigsrådets opfordring i 1650 ophævede sin fars kompagni.

Men Tranquebar var kongens koloni, ikke kompagniets. Og den fåtallige besætning holdt ud i næsten en menneskealder, i tillid til kongens løfter om undsætning og i nådig uvidenhed om, at man hjemme gjorde, hvad man kunne, for at sælge kolonien. Asienhandelens genoptagelse fik derfor karakter af en undsætningsekspedition. I 1668 afsejlede den kongelige fregat *Færø* med mandskab, forsyninger og penge, mens den handelsmæssige side af ekspeditionen var overladt en gruppe private investorer, der lejede fragtrum i fregatten. I 1669 blev Tranquebar

³ Papirer fra danske skibe 1794-1798 fra High Court of Admiralty-arkivet. Public Record Office. London foreligger i Danica-film i Rigsarkivet.

⁴ Gunnar Olsen: Dansk Ostindien 1616-1732, i Johannes Brøndsted (red.): Vore gamle tropekolonier. Bind 5, 1967, s. 89-94.

undsat, og i september 1670 vendte *Færø* hjem til København med en ladning peber og fine krydderier fra Bantam.

Den vellykkede rejse kaldte på optimismen i den københavnske handelsverden og hos den unge enevoldsmonark, og den 28. november samme år satte Christian 5. sit navn under oktrojen for det andet Ostindiske Kompagni.

Det nye kompagni fik et bedre og længere liv end sin forgænger. Ganske vist blev danskerne lige som det engelske Ostindiske Kompagni trængt ud af Indonesien, i takt med at hollænderne befæstede deres magt dér, og tvunget tilbage til Indien. Kompagniets Asienhandel blev derfor som forgængerens en Tranquebar-handel. Men aktionærerne kom til at lukrere af neutraliteten under de store sømagters krige i slutningen af 1600-tallet, og til at opleve en række overskudsgivende auktioner i København over ladninger, der endnu var domineret af peber, men som også omfattede de indiske produkter, der skulle komme til at dominere 1700-tallets handel: salpeter, sukker og frem for alt indiske bomuldstøjer.

Forlis og forsinkelse undgik kompagniet ikke, men dets vanskeligheder startede først i 1709, med udbruddet af Den store nordiske Krig. Staten optog tvangslån hos kompagniet, og frygten for at blive opbragt af svenske kapere i Nordsøen medførte stærkt fordyrende ophold i engelske havne. Da freden i 1720 blev sluttet, var kompagniets økonomi og internationale konkurrenceevne derfor undergravet. Frederik 4. afviste i den situation at træde hjælpende til med lån, og i 1729 valgte kompagniet at levere oktrojen og Tranquebar tilbage til kronen og træde i likvidation.

Den kommission, der var blevet nedsat for at vurdere kompagniets kreditværdighed, nåede frem til, at det fra 1671 til 1727 havde udsendt sølv og varer til Tranquebar for et samlet beløb af 2.926.258 rdl., og at det havde solgt hjemkomne varer for en samlet auktionspris på 5.701.444 rdl., hvoraf godt 78 procent var blevet reeksporteret.⁵ Endnu savnes der en pålidelig statistik over den danske søfart på Asien under det andet Ostindiske Kompagni. Efter alt at dømme hjemkom der dog i dette tidsrum 45 ladninger, hvilket ud fra en grov gennemsnitsberegning skulle give en auktionsværdi på omkring 120.000 rdl. per skib.⁶

De interimskompagnier, der videreførte handelen, afsendte i 1730 to skibe til Tranquebar samt den første danske kinafarer direkte til Canton,

⁵ Kommissionsberetning 12. juli 1727 til Frederik 4. Rigsarkivet. Danske Kancelli. D55. Bilag til ostindiske missiver af 1729 21. oktober. Opstillingen er gengivet i Gunnar Olsen: a.a. s. 243.

⁶ Jeg takker arkivar Erik Gøbel, Rigsarkivet, for informationer fra hans igangværende undersøgelse af den danske søfart på Asien, og cand.mag. Hans Kryger Larsen, Institut for Økonomisk Historie, for bistand med diagrammerne.

og året efter afsejlede ligeledes to skibe til Tranquebar. På det tidspunkt havde den københavnske handelsverden og kronen imidlertid allerede forhandlet sig frem til et bæredygtigt grundlag for den fremtidige Asienhandel, og arbejdet blev formelt afsluttet den 12. april 1732, da Christian 6. satte sit navn under oktrojen for det nye Asiatisk Kompagni.

Det nye kompagni – der også i valget af navn bevidst distancerede sig fra forgængeren og dets gæld i Europa og Asien – fik 40 års monopol på handelen på Asien. Baggrunden for dette og for de mange begunstigelser iøvrigt fremgik klart af oktrojens indledning. Kongens mål var »Commerciens og Skibsfahrtens befordring og opkomst i Vores Riger og Lande til det deraf dependerende Almindelige bestes fremtarv«. ⁷ Og både kongen og kompagniet vidste, hvorfor de to første kompagnier havde måttet give op. Uden regelmæssige auktioner kunne kompagniet ikke give København en position som et europæisk marked for asiatiske varer. Fortidens store problem havde heddet kontinuitet, og derfor var enevældens og kompagniets fælles mål i 1732 »at sette denne Asiatiske Handel i Vores Riger og Lande for den tilstundende tid paa en meer bestandig fod«.

Asiatisk Kompagni kom til at handle i en periode på 75 år, hvor Danmark holdt sig uden for krige og stormagtskonflikter, og hvor asiatiske varer, der endnu i 1732 havde været luksusvarer for de få, udviklede sig til at blive almindelige forbrugsvarer for store og stadigt voksende befolkningsgrupper. Og samtidig kunne kompagniet høste, hvor dets forgænger havde sået. Det overtog en Indienhandel med et net af handelsforbindelser og en Kinahandel, hvor kontakten mellem København og Canton allerede var etableret.

Hovedtrækkene i Asienhandelen i kompagniets første oktrojperiode træder umiddelbart frem. ⁸ Salget af 94 ladninger til et samlet auktionsløb på 41.101.829 rdl. demonstrerer utvetydigt, at forventningerne i 1732

⁷ Ole Feldbæk: Danske handelskompagnier 1616-1843. Oktrojer og interne ledelsesregler. 1986, s.91-92.

⁸ Tabel 1 er baseret på Fortegnelse på alle til Kina og Ostindien udgående skibe, værende det Asiatiske Kompagnis gamle oktroj fra 1732-72 og i den nye oktrojs tid indtil 1783, ligesom og beregning over de udgående og hjemkomne ladingers værdi. Kgl. Bibliotek. Ny kgl. 793 quarto. Enkelte evidente fejl er korrigeret. Klarhed over de hjemkomne indiefarere 1734 og 1735 er søgt tilvejebragt ved hjælp af direktionens breve 17. november 1734 og 17. oktober 1735 til Tranquebar. Rigsarkivet. Asiatisk Kompagnis arkiv. 1232 g-h. Europæiske dokumenter 1731-45. *Prinsesse Wilhelmine Caroline* 1753 er overflyttet fra kinafarere til indiefarere, og ladingerne 1770 i *Sophie Magdalene* og *Grevinde Moltke* er blevet opdelt i en kinesisk og en indisk ladning.

Om Asiatisk Kompagnis handel i den første oktrojperiode, se Kristof Glamann: Studie i Asiatisk Kompagnis økonomiske historie 1732-1772. Historisk Tidsskrift 11.r.II, 1949. Engelsk udgave: The Danish Asiatic Company, 1732-1772. Scandinavian Economic History Review 8, 1960.

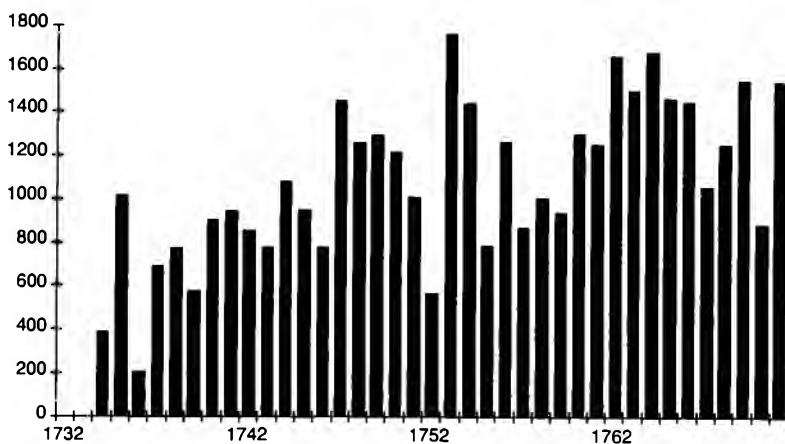

Diagram 1. Asiatick Kompagnis ladninger fra Indien og Kina 1732-1771.
(i tusind rdl.).

Tabel 1. Hjemkomne ladninger (i rdl.) fra Indien og Kina 1732-1771.

År	Indien	Kina	År	Indien	Kina
1732			1752		1 573.618
1733			1753	1 340.643	2 1.430.829
1734	} 5 785.595		1754	3 710.910	2 736.211
1735		1 633.589	1755	1 314.171	1 479.835
1736		1 212.911	1756	3 769.853	1 501.940
1737		1 196.732	1757	1 175.833	1 696.226
1738		1 194.123	1 538.629	1758	1 301.626
1739		1 586.082	1759	2 373.981	1 574.856
1740	1 343.067	1 567.488	1760		3 1.306.293
1741	1 259.242	1 690.603	1761	1 237.094	2 1.020.040
1742	1 292.333	1 572.793	1762	1 474.795	1 692.028
1743	1 286.353	1 460.933	1763		2 1.508.138
1744	1 287.918	1 800.355	1764		3 1.687.698
1745	1 282.240	1 677.261	1765	1 196.843	2 1.277.015
1746	1 269.542	1 515.789	1766	1 238.530	2 1.218.812
1747	1 349.754	2 1.113.164	1767	1 365.107	1 702.257
1748	1 361.857	2 903.199	1768		2 1.257.872
1749	1 353.415	2 945.912	1769		2 1.559.786
1750	1 324.169	2 902.063	1770	1 217.983	1 676.596
1751		2 1.019.978	1771	2 351.053	2 1.201.576
			44	10.462.588	54 31.233.155

var blevet indfriet i 1772. Også nuancerne i kompagniets Asienhandel er dog talende. Handelen på Canton, hvor kompagniet ikke skulle betale for en kostbar koloniadministration, tegnede sig for tre fjerdedele af det samlede auktionsbeløb. I Indien derimod, hvor kompagniets budget blev tynget af udgifterne til Tranquebar og til den nye loge, Serampore, i Bengalen, var handelen uregelmæssig. Vanskelighederne skyldtes dels krigene i Sydindien, dels forlis og havarier. Efter en række startvanskeligheder i 1730'erne synes Asienhandelen at være stabiliseret, og i de følgende år hjemkom indiefarerne med ladninger til en gennemsnitlig auktionsværdi på godt 237.000 rdl., mens de væsentligt større kinafareres auktionsbeløb lå på godt 578.000 rdl. Grundlaget for Kinahandelen var teen, mens bomuldstøjerne fra Coromandelkysten og Bengalen nu dominerede ladningerne fra Indien.

Derimod tegner der sig ikke et specielt skarpt konjunkturbillede. Det er muligt – med den tidsmæssige forskydning, som skyldes, at tallene henviser til salg af ladninger hjembragt med skibe, der var afsendt op til to år før – at fornemme en effekt af Den østrigske Arvefølgekrig, efter at England og Frankrig i 1746 var gået direkte ind i krigen mod hinanden. Omkring 1759 synes højkonjunktoren under Kolonikrigen at sætte ind. Nok så interessant er det imidlertid at se, at freden i 1763 ikke synes at udløse et tilbageslag for kompagniets handel, som stort set var i stand til at fastholde niveauet fra krigsårene. Det mest bemærkelsesværdige er dog Kinahandelens kontinuitet og omfang. Handelen var virkelig kommet på »en meer bestandig fod«, og København havde omsider udviklet sig til et betydningsfuldt marked, hvor køberne fra udlandet kunne fastholdes år efter år.

Asiatisk Kompagni havde meget at takke kongen for. Og kompagniets præses, overhofmarskal Adam Gottlob Moltke, lod ikke aktionærerne glemme det. I foråret 1754 fik han på en generalforsamling deres tilslutning til, at kompagniet bekostede en rytterstatue af Frederik 5. på Amalienborg Plads midt i den nyanlagte Frederiksstad. Kompagniets navn står stadig at læse på plinten til et af de ædleste skulpturmonumenter fra l'ancien régime. Men arbejdet med Salys rytterstatue blev både langvarigt og dyrt. Først den 1. august 1771 fandt den officielle afsløring sted. Det skete midt under Struensees diktatur, hvor meget var forandret, og hvor mere stod for at skulle ændres. Og blandt det, der stod for at skulle ændres, var også den danske Asienhandel.

Den florissante handelsperiode

Allerede i 1769 havde Asiatisk Kompagni søgt om en uændret forlængelse af oktrojen for en ny fyrreårs periode.⁹ Kampen om oktrojen kom til at udspille sig under Struensees diktatur og i de kaotiske måneder efter hans fald. Udfaldet forelå med den oktroj, som Christian 7. undertegnede den 23. juli 1772. Ifølge denne skulle oktrojen nu kun løbe i 20 år, og af sit monopol bevarede kompagniet kun eneretten til at handle på Kina og med kinesiske varer. Handelen på det øvrige Asien stod herefter åben for samtlige kongens undersåtter. København forblev dog stabelstad for både udsendelsen af skibene og salget af deres ladninger fra Østen, og kompagniet fortsatte med at administrere kolonierne i Indien.

Asienhandelens struktur i den florissante periode blev således lagt fast i 1772, og senere ændringer fik karakter af justeringer. Den væsentligste var, at kronen i 1777 overtog administrationen af kolonierne i Indien. Eneretten til handel på Kina og med kinesiske varer bevarede kompagniet derimod, da det i 1792 fik sin oktroj fornyet for endnu en tyveårs periode.

Den florissante periodes Asienhandel udviklede sig inden for rammerne af en verdensøkonomi. De enkelte europæiske staters afhængighed af import og eksport og af forbindelsen med de oversøiske områder betød, at økonomisk krigsførelse fik voksende betydning, og at den blev ført med stigende intensitet, ligesom udvidelsen af krigshandlingerne til de oversøiske områder var et fænomen, der var kommet for at blive. Allerede under Kolonikrigen havde økonomisk krigsførelse spillet en vigtig rolle. Og under Den amerikanske Frihedskrig og revolutions- og Napoleonskrigene eskalerede den, for foreløbig at kulminere med Napoleons fastlandsspærring i 1806 og Englands modtræk: blokaden af kontinentet.

De europæiske staters afhængighed af import og eksport og af forbindelse med deres oversøiske kolonier betød imidlertid, at handelen og søfarten fortsatte, men blot under neutrale flag og gennem neutrale havne. Den konsekvente danske neutralitetspolitik blev følgelig en afgørende vigtig forudsætning for den florissante periodes højkonjunktur.¹⁰

⁹ Aage Rasch og P.P.Sveistrup: Asiatisk Kompagni i den florissante periode 1772-1792. 1948, s. 16-22, samt Sune Dalgårds anmeldelse heraf i *Historisk Tidsskrift* 11.r.II, 1949, s. 506-14.

¹⁰ Ole Feldbæk: Eighteenth Century Danish Neutrality: Its Diplomacy, Economics and Law. *Scandinavian Journal of History* 8-1, 1983.

Også specielle oversøiske konjunkturer spillede ind. I Indien fik mogulstyrets sammenbrud en særlig betydning. Den britiske ekspansion på Coromandelkysten og i Bengalen – især efter sejren ved Plassey i 1757 – skabte helt specielle forudsætninger, ikke blot for den danske handel på Indien, men også for handelen på Kina, på Java og på Mauritius. I en periode på henved 40 år efter Plassey samlede britiske kompagniembedsmænd og officerer sig meget betydelige private formuer, som havde det tilfælles, at de i realiteten var blevet til på det engelske kompagnis bekostning. Kompagniet og den britiske regering forsøgte derfor med alle midler at forhindre disse formuers overførsel til England ombord på det engelske kompagnis skibe. Følgen blev, at denne britisk-indiske kapital blev stillet til rådighed for det engelske kompagnis franske, hollandske og danske konkurrenter, som forpligtede sig til at overføre de lånte beløb eller pengene for de solgte britisk-indiske varer fra l’Orient, Amsterdam og København til London gennem diskrete internationale bankhuse. Dette store udbud af britisk-indisk kapital skulle i 1770’erne, 1780’erne og 1790’erne få stor betydning for den danske Asienhandel, primært for den indiske handel, men også for den kinesiske handel, idet en del af denne kapital blev overført til Europa via Canton ombord på franske, hollandske og danske kinafarere. Og de britisk-indiske handelshuse i Calcutta, Madras og Bombay, der opererede med denne kapital, engagerede sig også i handelen under det neutrale danske flag på Java og Mauritius under revolutions- og Napoleonskrigene, uanset at de dermed ydede en direkte hjælp til deres lands fjender.

Plantageøkonomien, der var udviklet på Java og Mauritius og Réunion, fik ligeledes stor betydning for Asienhandelen under dansk flag. Når Holland og Frankrig kom i krig med England, hobede vældige lagre af navnlig kaffe og sukker – og i Batavia også krydderier fra Molukkerne – sig op i pakhusene, og den eneste mulighed for at få overført disse varer og penge til Europa var at gøre brug af skibe under neutrale flag. Også denne handel fandt sted inden for rammerne af en verdensøkonomi. Efterspørgslen i Europa kunne stige pludseligt og kraftigt som følge af begivenheder i Vestindien, som var hovedleverandøren til dette marked: for eksempel orkanødelæggelser eller slaveoprør som det, der fandt sted på Haïti.

Den florissante handel under dansk flag strakte sig over en menneskealder, og den var underkastet voldsomme konjunktursvingninger. På den baggrund er det nødvendigt at spørge, om den rigsdaler, der gennem hele perioden bruges som måleenhed for de solgte ladninger i København, havde den samme værdi gennem de 35 år, eventyret varede? Umiddelbart må svaret være nej. Rigsdalerens værdi i forhold til udenlandsk

valuta var yderst konjunkturfølsom, og den danske finansstyrelses muligheder for at stabilisere kursudviklingen var meget begrænset.¹¹ Men om en indenlandsk inflation synes der ikke at have været tale. I årene efter 1800 har der formentlig været tale om en begyndende udhuling af rigsdalerens købekraft, men den inflation, der kulminerede med statsbankerotten i 1813, satte først ind efter det engelske overfald på Danmark i 1807.¹²

Auktionsbeløbene for de solgte ladninger omfatter også besætningens private handelsvarer, den såkaldte føring. Det krævede loven, men at alle skulle have rettet sig fuldstændigt efter loven, er på den anden side illusorisk at forvente.

Et nok så væsentligt problem er, om auktionsbeløbene også afspejler et faktisk salg af den hjembragte ladning, eller om ejeren lod sig tilslå sine egne varer i forventning om en senere prisstigning. For den private handels vedkommende er det usandsynligt at forvente, at ejerne skulle have haft råd til at udskyde salget, og vi har da også flere udsagn om, at de lejlighedsvis var nødt til at sælge med tab for at kunne honorere indgåede finansielle forpligtelser. Et stort foretagende som Asiatisk Kompagni med en høj kreditværdighed på det indenlandske og udenlandske lånemarked havde derimod mulighed for at gøre det – og gjorde det faktisk. Da priserne på dets to centrale varer: te og bomuldstøjer begyndte at vige i mellemkrigsperioden og også i årene efter 1800, greb direktionen til denne udvej. Dens håb om en senere prisstigning gik imidlertid ikke i opfyldelse, og ved krigsudbruddet i 1807 lå der i Eigtveds Pakhus usolgte varer for halvanden million rigsdaler.¹³

I årene op mod 1807 giver tallene for Asiatisk Kompagnis vedkommende derfor et for optimistisk billede af handelen. For perioden som helhed giver auktionsbeløbene dog et rimeligt virkelighedstro indtryk af handelens værdi.

Kina

Asiatisk Kompagnis Kinahandel er klassisk for merkantilismen. Kompagniet havde helt tilbage i 1732 fået monopol på denne handel og havde fået dette monopol fornyet i 1772. Og da oktrojen påny skulle fornys i 1792, havde det beholdt eneretten til handel på Kina og med kinesiske

¹¹ Vekselkurserne er publiceret i Astrid Friis and Kristof Glamann: *A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800*, vol. 1, 1958, s. 78-103.

¹² Knud Erik Svendsen m.fl.: *Dansk pengehistorie*, 1, 1968, s. 84-89.

¹³ J.H. Deuntzer: *Af det Asiatiske Kompagnis historie*. 1908, s. 34.

varer, til trods for at alle på det tidspunkt var enige om, at de store monopoliserede handelskompagnier havde udspillet deres rolle. Men regeringen og det københavnske erhvervsliv var i 1792 også enige om, at private købmænd endnu ikke kunne magte denne meget kapitalkrævende handel, ihvertfald ikke i dårlige år. Og både regering og erhvervsliv havde en helt konkret interesse i at opretholde København som et europæisk marked for kinesiske varer.¹⁴

I 1772 havde Asiatisk Kompagni en solid tradition at bygge på. Med et urværks præcision afsejlede dets kinafarere fra København med ladninger, der reelt bestod af sølv samt den for sejladsen nødvendige ballast af bly. I Canton lejede kompagniet ligesom de øvrige europæiske kompagnier et faktori af en af de *hong-købmænd*, der af lokalstyret havde fået til opgave at varetage handelen og tilsynet med barbarerne. Her blev sølvet og blyet afhændet; i bunden af skibet stuedes kasser med porcelæn, der ikke tog skade af vand; og over dem stabledes tusindvis af blyforede kasser med den te, der var den eneste anledning til europærnes tilstedeværelse. Og med samme regelmæssighed og forudsigelighed returnerede kinafarerne til København, hvor ladningerne blev solgt i auktions-salen i kompagniets statelige hovedsæde på Christianshavn, og hvor hened 90 procent blev reeksporteret.

I årene fra 1772 til 1807 bogførte Asiatisk Kompagni salg af kinesiske ladninger til et samlet beløb på knap 40 millioner rigsdaler.¹⁵ Dette meget store totalbeløb dækker imidlertid – jvfr. også Diagram 4 – over markante fluktuationer.

I de første år efter 1772 fastholdt kompagniet salgsniveauet fra de foregående år på omkring en million rigsdaler årligt. Den kraftige aktivitetsstigning fra 1780 – i tonnage og navnlig i værdi – står umiddelbart i forbindelse med Den amerikanske Frihedskrig, der bragte konkurrenternes Kinahandel til standsning: i 1778 Frankrig, i 1779 Spanien og endelig i 1780 Holland. Forklaringen på højkonjunkturen er den danske neutralitetspolitik. Tilstedeværelsen af den britisk-indiske lånekapital, som i disse år blev remitteret til Europa via Canton, og som de danske supercargoer kunne låne til lav rente, har uden tvivl lettet kompagniet finansieringen af ekspansionen. Men der er ingen grund til at

¹⁴ Asiatisk Kompagnis Kinahandel: se Rasch og Sveistrup: a.a., Deutzer: a.a. samt Ole Feldbæk: Danish East India Trade 1772-1807. Statistics and Structure. Scandinavian Economic History Review 26-2, 1978. Her og i det følgende er der foretaget enkelte korrektioner til denne artikels bilag I og II, som følge af senere tilkomne informationer.

¹⁵ Tabel 2 er baseret på de citerede arbejder af Rasch og Sveistrup og af Deutzer. Deutzer har nedrundet tallene til hele tusinder. For skibe og tonnage, se Feldbæk: Danish East India Trade, s. 15. En kommercelæst er 2,6 tons.

Tabel 2. Asiatisk Kompagnis skibe, tonnage (i kommercelæster) og ladninger (i rdl.) fra Kina 1772-1808.

År	Tal	Kl.	Ladning i rdl	År	Tal	Kl.	Ladning i rdl
1772	2	575	902.337	1790	1	480	775.560
1773	2	680	1.034.041	1791	1	350	523.310
1774	2	680	905.699	1792			
1775	2	800	760.026	1793	1	450	727.700
1776	2	680	1.058.490	1794			
1777	2	700	1.072.302	1795	1	330	464.570
1778	2	680	1.310.567	1796			
1779	1	350	853.629	1797	1	480	883.660
1780	3	1150	2.100.000	1798	2	780	1.520.010
1781	2	650	2.164.501	1799			
1782	2	800	2.001.758	1800	1	480	813.290
1783	5	1910	3.327.595	1801	2	780	1.271.620
1784	2	950	1.256.470	1802	1	372	701.800
1785	3	980	2.020.651	1803	2	748	1.379.150
1786	2	880	1.526.845	1804	1	330	708.070
1787	2	810	1.413.790	1805	2	640	1.055.790
1788	3	1300	2.440.430	1806	3	802	1.111.350
1789	2	910	1.595.220	1807	1	372	175.480
					61	22879	39.856.711

antage, at denne kapital var en forudsætning for ekspansionen, lige så lidt som den var det for kompagniets ekspanderende indiske handel i mellemkrigsperioden.¹⁶

Krig og fred var imidlertid ikke de eneste konjunkturfaktorer. Kina-handelens økonomi stod og faldt med efterspørgslen på det europæiske marked. England var Europas uden sammenligning største tekonsument, og i virkeligheden var det den ekstremt høje engelske importtold på te på 114 procent, der var sikkerhedsnettet for auktionerne i København. Denne told gav nemlig professionelle britiske smuglere en rigelig gevinstmargin, og den britiske gesandt i København kunne i disse år regelmæssigt rapportere til sin regering om de britiske smuglerfartøjer, der reeksporterede det danske kompagnis te: deres navne, udseende og armering. Det var derfor mindre freden i Versailles i 1783 end den

¹⁶ Der foreligger ikke publiceret forskning om britisk-indisk kapitalremittering via Canton og København. Jvfr. dog Holden Furber: *John Company at Work. A Study of European Expansion in India in the Late Eighteenth Century*. London 1951, s. 123, og Ole Feldbæk: *India Trade under the Danish Flag 1772-1808. European Enterprise and Anglo-Indian Remittance and Trade*. Lund 1969, s. 54.

engelske *Commutation Act* i 1784, der indvarslede tilbagegangen for Kinahandelen for det danske kompagni og dets kontinentale konkurrenter. Med en drastisk nedsættelse af den engelske tetold til 12,5 procent lykkedes det i 1784 William Pitt på én gang at forøge det engelske kompagnis og den engelske stats indtægter, at gøre smugleriet urentabelt og at styrke det engelske kompagnis position i Canton på dets konkurrenters bekostning.¹⁷

Asiatisk Kompagnis auktioner over kinesiske ladninger i slutningen af 1780'erne blev derfor utilfredsstillende. Og det var i et forsøg på at nedbringe Kinahandelens i forvejen beskedne omkostninger, at direktionen i 1791 opgav det faste faktori i Canton og vendte tilbage til praksis fra Christian 6.s tid: at lade supercargoerne følge med skibet ud og hjem.

To år efter var England og Frankrig påny i krig med hinanden, og i 1795 blev Holland tvunget ind i krigen på Frankrigs side. På det tidspunkt var en krig mellem de store sømagter imidlertid ikke længere nok til at skabe højkonjunktur for det danske kompagnis Kinahandel. Og fra regeringen kunne kompagniet ikke forvente støtte. Efter Hollands indtræden i krigen tillod den tværtimod den københavnske storkøbmand og krigsspekulant Frédéric de Coninck at videreføre en del af det hollandske kompagnis Kinahandel under dække af dansk flag og dermed forsyne det kontinentale marked, som det danske kompagni skulle leve af.¹⁸ Asiatisk Kompagni måtte under krigen lade sig nøje med beskedne auktioner på niveau med salgene i slutningen af 1760'erne, og det var i et sent forsøg på at finde nye og mere lukrative operationsområder, at det i de sidste år før krigsudbruddet i 1807 sendte et skib til Mauritius og tre til Batavia.

Indien

Den florissante periodes Indienhandel falder i to skarpt adskilte dele: Asiatisk Kompagni og de private købmænd og redere.¹⁹ De opererede i

¹⁷ Vincent T. Harlow: *The Founding of the Second British Empire*, II. London 1964, index: *Commutation Act*.

¹⁸ Ole Feldbæk: *Dutch Batavia Trade via Copenhagen 1795-1807. A Study of Colonial Trade and Neutrality*. *Scandinavian Economic History Review* 21-1, 1973, s. 55-56; samme: *Danish East India Trade*, s. 9; og E. S. van Eyck van Heslinga: *Van compagnie naar koopvaardij. De scheepvaartverbinding van de Bataafsche Republiek met de koloniën in Azië 1795-1806*. Amsterdam 1988, s. 149-62.

¹⁹ Hvor intet andet anføres, bygger fremstillingen af Indienhandelen samt tabel 3 og 4 på Feldbæk: *India Trade under the Danish Flag*.

det samme område og under de samme konjunkturer, men deres organisation, økonomi og aktivitet var vidt forskellige.

I 1772 kunne Asiatisk Kompagni bygge på mere end hundrede års ubrudt kontinuitet, både hvad angik koloniadministration og handel. Dets administration af Tranquebar, Serampore og mindre loger i Bengalen og på Malabarkysten blev i 1777 overtaget af kronen. Det betød en mærkbar besparelse på kompagniets budget, men ikke ændrede vilkår for dets indiske handel.

Oprindelig havde kompagniets indiske handel været koncentreret i Tranquebar, hvortil varer fra det øvrige Indien og fra Sydøstasien var blevet transporteret med mindre skibe. Men allerede i midten af 1770'erne var dets aktiviteter på Coromandelkysten vigende i forhold til opkøbene i Bengalen. Under Den amerikanske Frihedskrig overflyttedes handelens tyngdepunkt definitivt til faktoriet i Serampore. Krigene i Sydindien i 1780'erne vanskeliggjorde yderligere handelen, og i 1796 drog direktionen konsekvensen af udviklingen og nedlagde faktoriet i Tranquebar.

Ligesom en enkelt vare som te helt dominerede kompagniets kinesiske handel, var dets indiske handel helt baseret på indiske bomuldstøjer. Opkøbet af disse tøjer var tidligere blevet finansieret ved udsendelsen af sølv samt ved salg af ballastvarer som kobber og jern. I en periode kom den britisk-indiske remitteringskapital til at udgøre et meget væsentligt grundlag for indkøbet af de indiske returladninger: for ballasten af salpeter og rødtræ, for stuvningsvarer som peber og bambus og for de store baller med tekstiler. Under Den amerikanske Frihedskrig var kompagniet endog i stand til fuldstændigt at indstille udsendelsen af sølv, for i stedet at rejse kapitalen i Indien med vekslere på direktionen i København. Kompagniet blev på den anden side aldrig afhængig af denne specielle finansieringsform. Det brugte den britisk-indiske kapital, så længe udbudet var tilstrækkeligt stort og renten tilstrækkelig lav, men i takt med at udbudet faldt og renten steg, gik kompagniet ubesværet tilbage til den traditionelle udsendelse af sølv fra Europa.

Tallene i Tabel 3 samt Diagram 2 viser en kontinuerlig sejlads og handel fra 1772 til 1807. Kun i 1806 hjemkom der intet skib, men året før var der til gengæld kommet hele fire. Denne kontinuitet siger noget væsentligt om kompagniets indiske handel, men det samme gør fluktuationerne i auktionsbeløbene.

Fluktuationerne viser det bemærkelsesværdige, at Den amerikanske Frihedskrig, som medførte så markant en aktivitetsstigning i kompagniets Kinahandel og i den private Indienhandel, næsten ikke aftegner sig i tallene for kompagniets indiske handel. Til gengæld møder vi en tydeligt

Tabel 3. *Asiatisk Kompagnis skibe, tonnage (i kommercelæster) og ladninger (i rdl.) fra Indien 1772-1807.*

År	Tal	Kl.	Ladning i rdl	År	Tal	Kl.	Ladning i rdl
1772	1	150	278.075	1790	1	222	713.200
1773	1	170	274.069	1791	2	502	2.039.520
1774	1	150	251.195	1792	3	710	2.195.550
1775	1	170	317.225	1793	3	684	1.655.010
1776	1	180	364.810	1794	2	500	1.514.610
1777	2	320	594.321	1795	2	482	833.540
1778	2	280	577.974	1796	2	402	986.290
1779	1	150	247.375	1797	1	330	808.970
1780	2	350	673.803	1798	1	202	713.900
1781	2	250	800.133	1799	3	813	2.151.030
1782	2	350	864.120	1800	2	502	1.557.080
1783	1	100	356.148	1801	2	503	1.753.370
1784	3	480	1.472.654	1802	1	283	748.380
1785	2	270	642.289	1803	3	562	1.971.840
1786	1	222	538.698	1804	1	202	489.510
1787	2	400	1.421.690	1805	4	796	2.086.760
1788	2	424	1.214.760	1806			
1789	2	510	1.534.020	1807	1	162	630.310
					63	12.783	35.272.229

øget aktivitet i mellemkrigsårene – en ekspansion, der muligt skal ses i sammenhæng med en tilsvarende dalende tilførsel af indiske tekstiler med private skibe til de københavnske auktioner i disse år. Den private Indienhandels kortvarige højkonjunktur i de første krigsår efter 1793 modsvares af et fald i kompagniets aktivitet til et mere moderat niveau. Og endelig ser vi en kraftig stigning i kompagniets indiske handel, i takt med at den private Indienhandel går stærkt tilbage.

Denne tilsyneladende komplementaritet mellem kompagniets og de privates indiske handel kalder på en forklaring. Problemet er imidlertid kompliceret. Hvor går grænsen mellem overreaktion på forbigående vanskeligheder og en rigid fastholden ved en bestemt vare eller et bestemt operationsområde over for et definitivt efterspørgselssvigt?

I ældre forskning af liberalistisk observans er handelskompagnerne ofte blevet betragtet som organisationer, der tyngedes af en kostbar overadministration og hæmmedes af tidskrævende beslutningsprocedurer. Heroverfor har nyere forskning understreget kompagniernes akkumulerede indsigter, høje informationsniveau og velstrukturerede for-

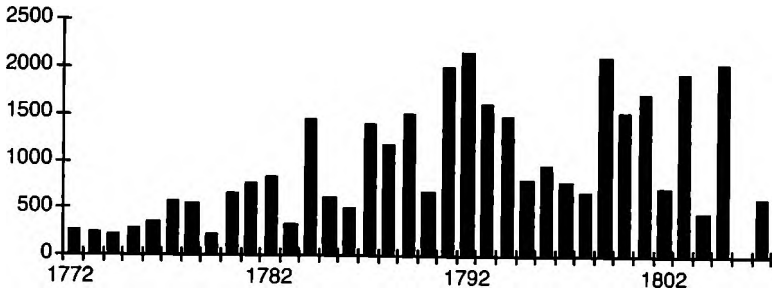

Diagram 2. Asiatic Kompagnis ladninger fra Indien 1772-1807.
(i tusind rdl.).

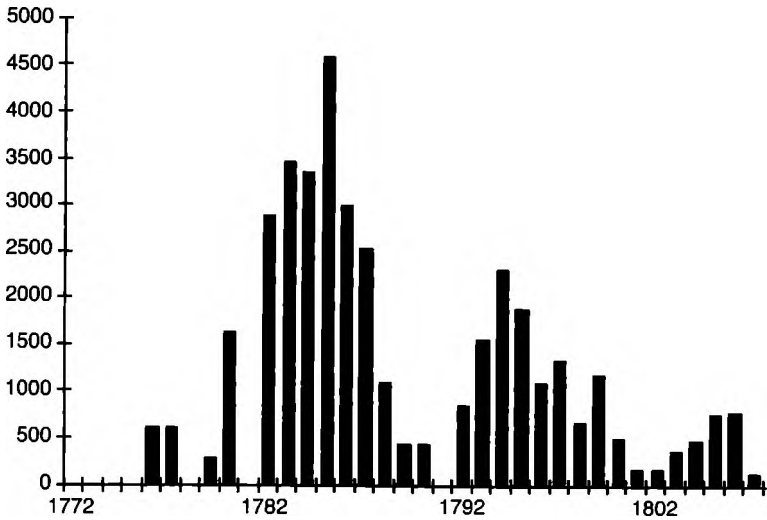

Diagram 3. Private ladninger fra Indien 1772-1807.
(i tusind rdl.).

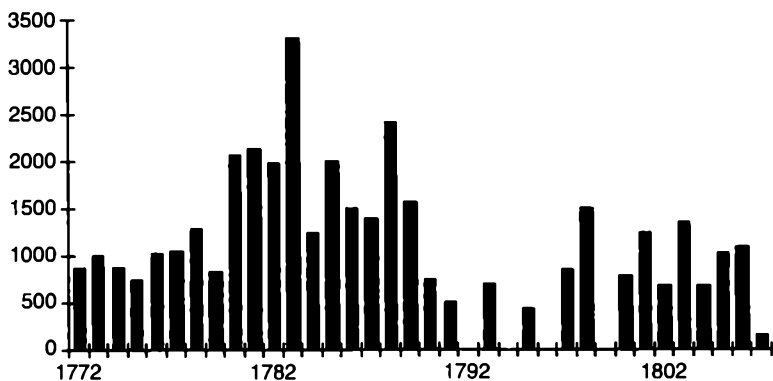

Diagram 4. Asiatic Kompagnis ladninger fra Kina 1772-1807.
(i tusind rdl.).

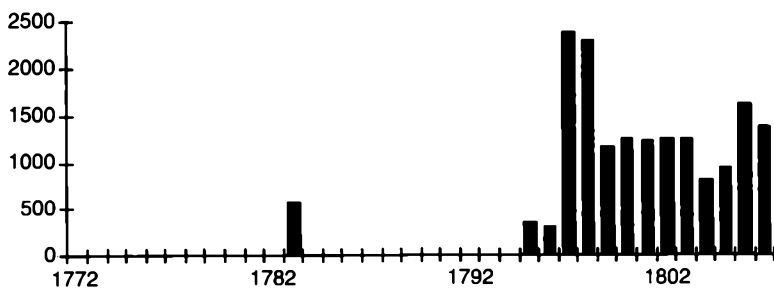

Diagram 5. Ladninger fra andre dele af Asien 1772-1807.
(i tusind rdl.).

retningsgang.²⁰ Hvortil bør føjes deres større økonomiske modstandskraft, sammenlignet med den private handel.

Det er en kendsgerning, at kompagniet i mellemkrigsårene kæmpede med faldende priser og svigtende efterspørgsel efter de indiske tekstiler.²¹ Og kompagniets problemer var kendt i offentligheden, hvis dalende tillid afspejlede sig i kraftigt faldende kurser på kompagniets aktier.²² Og det samme billede møder vi påny i årene efter 1800, hvor lagrene af usolgte indiske tøjler hobede sig op i kompagniets pakhuse, i 1807 til et beløb på en million rigsdaler.²³

Det er på den baggrund vanskeligt at frigøre sig fra indtrykket af, at kompagniet faktisk var for sent til at reagere på konjunkturudviklingen. Det var utilbøjeligt til at reducere eller ligefrem opgive faktoriet i Serampore med dets akkumulerede erfaring inden for en meget ekspertisekrævende handelsgren og dets gennem årtier udbyggede net af indiske og britiske leverandører. Og med den lette adgang for det velfunderede kompagni til at rejse lån i København til at komme over vanskeligheder, det opfattede som forbigående, var incitamentet til hurtige reaktioner på konjunkturskift tilsvarende begrænset.

Det er under alle omstændigheder en kendsgerning, at direktionen reagerede meget sent på konjunkturtilbageslaget for den indiske handel. Den private handel havde forlængst forladt Indien eller orienteret sig mod andre indiske varer, da faktoriet i Serampore i 1806 modtog direktionens ordre om en drastisk nedskæring i de indiske tekstilers andel af returladningerne. Og før faktoriet kunne reagere på denne dramatiske ordre om at omlægge handelen, var Danmark i krig og den florissante handelsperiode historie.

Den private Indienhandel under dansk flag var væsensforskellig fra Asiatisk Kompagnis handel. Den havde ikke nogen kontinuitet at bygge på. Den var gennem hele perioden så godt som fuldstændig afhængig af britisk-indisk kapital og fragt. Og den fremviser hurtige og stærke konjunkturreaktioner.

Indienhandelen blev givet fri for samtlige den danske konges undersætter i 1772. Men friheden blev ikke brugt med det samme. Først i det tidlige forår 1775 afsejlede det første skib fra København. Det var den tidligere britiske indiefarer *Horsenden*, der havde fået det demonstrativt

²⁰ Se for eksempel Kristof Glamann: *Dutch-Asiatic Trade 1620-1740*. 1958, og K.N.Chaudhuri: *The Trading World of Asia and the English East India Company 1660-1760*. Cambridge 1978.

²¹ Rasch og Sveistrup: a.a. s. 194-205.

²² Bent Stancke: *The Danish Stock Market 1750-1840*. 1971, s. 41.

²³ Deuntzer: a.a. s. 34.

danske navn *Grev Bernstorff*, og kaptajnen, Arthur Bishop, var britisk. Denne første returekspedition – tidens navn for ekspeditioner, der udgik fra og returnerede til København – lå på Tranquebars red i september 1775, da Asiatisk Kompagnis guvernør udstedte danske skibspapirer til et britisk-indisk skib, der fik det tilsvarende gode danske navn *Prins Frederik*. Ejeren var den britisk-indiske købmand i Tranquebar Edward Stevenson, der selv fulgte med skibet som supercargo. Og kaptajn John Clemens på denne direkte ekspedition – tidens navn for ekspeditioner, der udrustedes direkte fra Indien – var ligeledes britisk.

I den florissante periode lossede private skibe ialt 121 indiske ladninger i København til en værdi af næsten 40 millioner rigsdaler. Denne handel var overordentlig sammensat. 85 var egentlige returekspeditioner, og i dette tal indgik syv, der var blevet udsendt af de tre stærkt spekulative handelskompagnier, som blev oprettet under Den amerikanske Frihedskrig, og som ikke formåede at overleve overgangen fra krig til fred. 31 var direkte ekspeditioner, der lossede deres indiske ladninger i København. Og til disse 116 ladninger kom yderligere fem, der hjemkom med de kongelige ostindiske paketter. For at fastholde forbindelsen med kolonierne, efter at den private handel næsten helt havde forladt Indien, oprettede staten Den kongelige ostindiske Paketfart. Den udsendte i årene fra 1803 til 1806 syv paketter, af hvilke de fem nåede at returnere til København med fragt, før den engelske flåde i august 1807 indledte blokaden af Sjælland.

Den private Indienhandels volumen målt i skibe og tonnage og dens værdi målt i auktionsbeløb over de solgte ladninger giver – jvfr. også Diagram 3 – et instruktivt billede af konjunkturudviklingen og konjunkturfafhængigheden.²⁴

Med den tidsforskydning, der følger af statistik baseret på de indiske ladningers salg, bekræfter tallene umiddelbart, at de private købmænd og redere var sene til at udnytte krigsårenes højkonjunktur. Salgene i København fandt sted efter krigens ophør, hvor de faldende priser på de indiske tekstiler udløste en ødelæggende fredskrise. Særlig alvorlige var årene 1785 og 1786, hvor henholdsvis fjorten og syv ladninger måtte udbydes til salg af handelshuse, der ikke havde råd til at vente. I Asiatisk Kompagnis direktion har man formentlig draget et lettelsens suk over, at

²⁴ I en række tilfælde, hvor der savnes oplysninger om auktionsbeløbene for private skibe fra Indien, er dette blevet skønsmæssigt anslået ud fra trykte auktionskataloger, skibets tonnage, tendensen i de samme års kendte auktionsbeløb samt generelt informationer om reder og skipper. I 1798 og i 1800 har der måttet skønnes for to ud af tre skibe; de enlige skibe i 1801 og i 1802; begge skibe i 1803; et ud af to i 1804; et ud af fem i 1805; og et ud af fire i 1806. År, hvor det har været nødvendigt at skønne, er markeret med asterisk.

Tabel 4. Private skibe, tonnage (i kommercelæster) og ladninger (i rdl.) fra Indien 1772-1807.

År	Tal	Kl.	Ladning i rdl	År	Tal	Kl.	Ladning i rdl
1772				1790	2	349	458.383
1773				1791			
1774				1792	4	589	877.901
1775				1793	5	927	1.596.202
1776	2	244	625.731	1794	9	1579	2.340.014
1777	2	289	629.843	1795	7	1245	1.906.776
1778				1796	4	692	1.130.498
1779	1	137	300.047	1797	4	603	1.357.947
1780	4	637	1.644.848	1798	3	435	700.000*
1781				1799	6	999	1.212.044
1782	5	827	2.913.872	1800	3	465	520.000*
1783	5	849	3.482.091	1801	1	182	200.000*
1784	5	1205	3.383.642	1802	1	173	200.000*
1785	14	2531	4.610.138	1803	2	300	400.000*
1786	7	1824	3.034.870	1804	2	309	500.000*
1787	6	1118	2.555.269	1805	5	679	780.000*
1788	5	729	1.114.234	1806	4	521	820.000*
1789	2	340	456.154	1807	1	144	140.172
					121	20.381	39.890.676*

man under krigen havde forbudt faktoriet i Serampore at gøre brug af den billige britisk-indiske remitteringskapital til at købe og hjemsende direkte ekspeditioner med indiske ladninger for kompagniets regning. Når fredskrisen blev så hård for de københavnske handelshuse, var det, fordi de havde købt ladningerne i Indien for lånt kapital, og ikke indskrænket sig til at lade skibene returnere med fragt for britisk-indisk regning. Og fredskrisen forværredes yderligere af, at britisk-indiske investorer umiddelbart efter meddelelsen om freden afsendte britiskejede skibe med store og velassorterede indiske ladninger til København under dansk flag og under dække af danske stråmænds navne.

Fredskrisen efter Den amerikanske Frihedskrig kom til at medføre en næsten fuldstændig afbrydelse af den private Indienhandel for egentlig dansk regning. I året 1791 kom der ingen private indiefarere overhovedet til den danske hovedstad. Kun to skibe med erfarne indiekaptajner – *Norge* og *Johanne og Maria* – fastholdt en spinkel dansk kontinuitet ved at sejle i fragt for britisk-indisk regning. De øvrige private skibe i mellemkrigsperioden var reelt britisk-indiske skibe, der i kraft af gode kontakter i Madras og Calcutta var i stand til at opretholde en rentabel handel mellem Indien og Europa via København.

Krigsudbruddet i 1793 medførte en ny højkonjunktur for den private Indienhandel under dansk flag. Men grundlaget var et andet, end det havde været under den forrige krig. Nu blev krigskonjunkturerne udnyttet øjeblikkeligt, og allerede i 1793 blev de første ladninger udbudt til salg i København. De britiske handelshuse i Calcutta havde kalkuleret med, at det engelske Ostindiske Kompagni, som i 1793 skulle have sin oktroj fornyet, ville miste sit monopol på handelen på Indien. De havde derfor opkøbt skibe og ladninger, som skulle sendes til England, så snart meddelelsen om handelens liberalisering nåede ud. Men i en situation, hvor England befandt sig i krig med Frankrig, havde den engelske regering ikke ovovet at eksperimentere, og havde forlænget kompagniets monopol for yderligere tyve år. De britisk-indiske handelshuses reaktion havde været straks at sende deres skibe og varer til København under dansk flag og med danske undersætter som pro forma-ejere.

Også de københavnske handelshuse reagerede denne gang hurtigt, og i årene frem til århundredskiftet hjembragte private danske indiefarere ladninger for betydelige beløb. Nu var det imidlertid ikke længere kun handel for lånt britisk-indisk kapital. Det var omsider lykkedes den engelske regering og det engelske kompagni at komme korrupsionen blandt englænderne i Indien til livs. Flere af skibene fra København udbragte nu betydelige beløb i sølv, og supplerede returladningen med britisk fragt under danske dæksnavne. De stigende priser på indiske bomuldstøjer på det europæiske marked medførte imidlertid, at de private danske købmænd enten orienterede sig mod andre indiske varer eller simpelthen søgte andre operationsområder i Asien.

Efter 1800 var den private Indienhandel under dansk flag næsten forsvundet. I 1801 og 1802 hjemkom der kun en enkelt indiefarer til København, og i 1803 og i 1804 kun to skibe per år. Og af de ti skibe, der hjemkom fra Indien i de sidste tre fredsår, tegnede Den kongelige ostindiske Paketfart sig for de fem. Indstillingen af den private Indienhandel skyldtes derfor ikke krigsudbruddet. Det gjorde blot indstillingen definitiv.

Øvrige Asien

De øvrige operationsområder i Asien, som de københavnske købmænd og redere havde orienteret sig mod allerede i en tidlig fase af revolutionskrigene, var de europæiske besiddelser, som det engelske søherredømme afskar fra forbindelse med moderlandet: det hollandske Java, det franske Mauritius og det spanske Manila. Der var tale om en elementær dansk neutralitetsudnyttelse, hvad der med smertelig tydelighed blev demon-

streret under den kortvarige Amiens-fred 1802-1803. Danske skibe, der på det tidspunkt befandt sig i asiatiske farvande, ser vi nu flakke rundt fra havn til havn i et håbløst forsøg på at skaffe sig returladning til København.

Allerede under Den amerikanske Frihedskrig havde danske skibe besejlet Java og Mauritius. I de sidste krigsår havde tre skibe – mod eller med deres vilje – anløbet Batavia og Port Louis, hvorfra de havde returneret til København.²⁵ Men de havde været undtagelserne, der bekræftede reglen om, at farten på Java og Mauritius under dansk flag var et fænomen, der var snævert knyttet til revolutions- og Napoleonskrigene. Fra Batavia hjemkom der i årene fra 1796 til 1807 48 ladninger til en samlet auktionsværdi af 9.470.701 rigsdaler, og fra Mauritius fra 1795 til krigsudbruddet 49 ladninger til en tilsvarende værdi af 5.854.337 rigsdaler.²⁶

Som det fremgår af tallene – jvfr. også diagram 5 – var Batavialadningerne næsten dobbelt så værdifulde som ladningerne fra Isle de France, som var tidens betegnelse for Mauritius. Hvad der ikke umiddelbart fremgår af tallene er, at Bataviahandelen også var den mest spekulationsprægede af de to handelsgrene. De første år efter Hollands indtræden i krigen på Frankrigs side i 1795 blev præget af en intensiv og pågående neutralitetsudnyttelse. I de første krigsår afsejlede der fra det hollandske hovedsæde i Asien et betydeligt antal direkte ekspeditioner, der formelt var danske, men som reelt tilhørte hollænderne og britiske handelshuse i Indien, og det er i denne tidlige fase, vi møder den københavnske krigsspekulant Frédéric de Coninck og hans store Batavia-spekulation.²⁷

²⁵ Feldbæk: *India Trade under the Danish Flag*, index: *Grev Schimmelmann* (1781-83), *Constantia* (1781-83) og *Maria Aletta* (1780-83).

²⁶ Skibe og tonnage: Se Feldbæk: *Danish East India Trade*, især afsnit II samt tables I og II. Kildematerialet for auktionsbeløbene er det samme som for de private ladninger fra Indien. Hovedkilderne er Rigsarkivet. Asiatisk Kompagnis arkiv. 416a – 420h. Auktionsregnskaber over indkomne ostindiske og kinesiske varer; og Kommercekollegiets arkiv. 2051-53. Fortegnelser over ostindiske ladninger I-II, 1796-1808. (Tidligere kaldet Toldskriverens lister over hjemkomne ladninger.)

For den senere del af perioden begynder materialet at svigte. Skøn efter de i note 24 angivne retningslinier har derfor i en række tilfælde måttet anlægges. For Batavia-handelen gælder det et ud af fire skibe i 1797 og i 1803, det enlige skib i 1804, alle tre skibe i 1805, tre ud af fire i 1806 og samtlige otte skibe i 1807. For Mauritius-handelen gælder det det enlige skib i 1803, et ud af seks i 1804, seks ud af syv i 1805, syv ud af otte i 1806 og de to skibe i 1807. Af de fem skibe fra Øvrige Asien har det været nødvendigt at skønne over Penang-ladningen i 1804.

²⁷ Batavia-handelen: Se Feldbæk: *Dutch Batavia Trade via Copenhagen*; sa.: *Danish East India Trade*; og E. S. van Eyck van Heslinga: a. a.

Tabel 5. Skibe, tonnage (i kommercelæster) og ladninger (i rdl.)
fra øvrige Asien 1772-1807.

	Java			Mauritius			Øvrige Asien		
	Tal	Kl.	Ladninger i rdl	Tal	Kl.	Ladninger i rdl	Tal	Kl.	Ladninger i rdl
1783	2	305	471.559	1	157	132.689			
1795				2	299	380.757			
1796	2	263	211.627	2	199	131.247			
1797	4	756	1.110.400*	3	452	810.222	1	309	489.543
1798	5	939	1.411.175	5	696	910.095			
1799	5	607	777.207	2	286	404.792			
1800	4	548	675.958	4	544	604.742			
1801	4	518	561.557	3	654	695.326			
1802	4	493	698.818	4	471	570.756			
1803	4	648	887.300*	1	148	50.000*	2	370	330.704
1804	1	209	200.000*	6	690	238.400*	2	375	400.000*
1805	3	454	600.000*	7	846	361.800*			
1806	4	665	1.047.000*	8	836	596.200*			
1807	8	1092	1.300.000*	2	191	100.000*			
	50	7.497	9.952.601*	50	6.469	5.987.026*	5	1.054	1.220.247*

England reagerede imidlertid energisk imod denne vidtgående brug af Dannebrog som krigs-camouflage. De fleste af skibene blev opbragt på deres lange færd mod København, og skibe og ladninger blev prisedømt ved britiske prisedomstole. De hollandske og britiske bagmænd så sig tvungne til at opgive denne ekstreme form for neutralitetsudnyttelse, og Batavia-handelen under dansk flag faldt derpå til ro i et mere moderat leje.

Af de 48 Batavia-ladninger, der blev losset i København, ankom kun de seks med direkte ekspeditioner under dansk flag: en i 1796, to i 1797 og tre i 1798. De øvrige 42 var returekspeditioner, der hjembragte deres karakteristiske ladninger af kaffe, sukker og peber samt fine krydderier fra Molukkerne. Det var en flåde af forholdsvis små og hurtigt sejlene skibe. To af dem skilte sig dog ud fra resten. Det var to af Asiatisk Kompagnis store indiefarere, der under indtryk af de vigende konjunkturer for handelen med indiske bomuldstøjer forsøgte sig i en ny handelsgren. I 1797 lossede *Prinsesse Louise Augusta* en værdifuld Batavia-ladning i København, og det samme gjorde hendes ægtefælle, *Prinsen af Augustenborg*, i 1806.

Allerede fra starten lå handelen på Mauritius i et roligere leje.²⁸ Kun tre direkte ekspeditioner under dansk flag afsejlede fra Port Louis; og af dem blev den ene – der reelt tilhørte et britisk handelshus i Madras – opbragt og prisedømt af englænderne. Farten foregik med hurtigt sejlene og meget små skibe – enkelte på kun 48 og 49 kommercelæster eller cirka 125 tons – og den helt dominerende ladningsvare var kaffen fra de franske øer, den såkaldte Bourbon-kaffe. Også i denne fart møder vi et eksperimenterende kompagniskib, Asiatisk Kompagnis *Dannebrog*, som i 1806 lossede en stor Mauritius-ladning i København.

Når det gælder Asiatisk Kompagnis Kinahandel og kompagniets og de private købmænds Indienhandel, tyder meget som nævnt på, at disse handelsgrene reelt var undergravet af konjunkturudviklingen på det europæiske marked, endnu før krigen med England gjorde farten umulig. Sådan synes det derimod ikke at forholde sig med handelen på Batavia og Mauritius. Det betydelige antal skibe i de sidste fredstår efterlader indtryk af en blomstrende handel, hvis bratte afbrydelse i 1807 alene skyldtes, at Danmark blev hvirvlet ind i det globale opgør mellem England og Napoleon.

De fem skibe, der i samme periode lossede ladninger fra andre havne i Asien – de fire fra Manila og det femte fra Penang i Malaccastrædet – ved vi endnu ret lidt om. Manila var havnen, hvor den sagnagtige Acapulco-galeon efter sin lange færd tværs over Stillehavet lossede sin rige søvlladning fra Mexico, for derpå at returnere til Amerika med Asiens luksusvarer. Handelen i Manila havde altid øvet en vældig tiltrækning på de øvrige europæere i Asien, men spanierne havde konsekvent holdt de fremmede ude af denne handel. Under krigen kunne de spanske kolonimyndigheder dog fra tid til anden være indstillet på at lukke øjnene for anløb af skibe under neutrale flag, når de bragte eftertragtede europæiske varer og aftog en del af de lagre, der hobede sig op i pakhuse. Hvorfor *Kronprins Frederik* i 1797, *Helsingør* og *København* i 1803 og *Bækkeskov* i 1804 var i stand til at losse Manila-ladninger i København, ved vi ikke. Flere forhold peger dog i retning af, at der er tale om britiske handelshuse i Indien, som under dække af dansk flag har haft held til at trænge ind på dette eftertragtede marked.

²⁸ Mauritius-handelen: Aage Rasch: Dansk handel på Isle de France. Erhvervshistorisk Årbog 5, 1953; og Auguste Toussaint: La route des Iles. Contributions à l'histoire maritime des Mascareignes, Paris 1967. Specielt om forbindelsen mellem Tranquebar og Mauritius, se Ole Feldbæk: Country Trade under Danish Colours. A Study of Economics and Politics around 1800. I Karl Reinhold Haellquist (red.): Asian Trade Routes: Continental and Maritime. 1990.

Værdi, volumen og perspektiv

I 1772 havde den danske Asienhandel lagt en 150-årig periode med en smertefuld start og en langsom stabilisering bag sig, og stod umiddelbart over for en højkonjunktur, der skulle vare frem til krigsudbruddet i 1807.

Højkonjunktoren var konkret. I den florissante periode lossede en flåde af skibe med en samlet tonnage på godt 71.000 kommercelæster eller godt 185.000 tons ialt 350 asiatiske ladninger i København. Disse ladningers auktionsværdi er opgjort til 132.179.490 rigsdaler. For 48 af ladningernes vedkommende har det som nævnt været nødvendigt at operere med skønsmæssige ansættelser, som snarere er for lave end for høje. Endvidere må det antages, at salg af enkelte varepartier ikke altid er blevet registreret. Ud fra et konservativt skøn må auktionsværdien af den danske Asienhandel i den florissante periode derfor anslås til 135 millioner rigsdaler.

Bag dette totalbeløb ser vi – jvfr. tabel 6 og diagram 6 – markante fluktuationer og forskydninger. Ikke uventet ser vi de to krigsperioder – Den amerikanske Frihedskrig og revolutions- og Napoleonskrigene – tegne sig som toppe i forløbet. Derimod må billedet af forskydningerne imellem handelsgrenene og operationsområderne karakteriseres som egentligt nyt. Trods fluktuationer kommer Asiatisk Kompagnis monopoliserede Kinahandel nærmest til at repræsentere kontinuitet og regelmæssighed. Indienhandelen derimod med en samlet auktionsværdi på godt 75 millioner rigsdaler eller næsten 57 procent af den totale Asienhandel, dækker med sit gennemgående stabile niveau over betydningsfulde fluktuationer. Som påvist udviser forholdet mellem Asiatisk Kompagnis og de private købmænds handel en bemærkelsesværdig komplementaritet: forstået på den måde at perioder med store kompagnisalgs modsvares af perioder med små private salg, og vice versa. Ny er også påvisningen af, at fastholdelsen af det generelt høje niveau for den danske Asienhandel som helhed dækker over betydningsfulde forskydninger. I takt med at såvel Kinahandelen som Asiatisk Kompagnis og de private købmænds Indienhandel er vigende – og frem mod 1807 endda meget kraftigt vigende – holdes den samlede omsætning oppe af handelen på de to nye operationsområder: Java og Mauritius.

I og med at tallene for den danske Asienhandels værdi og volumen hermed er fremlagt, mister de imidlertid deres karakter af mål, og bliver i stedet til midler. Midler til at forstå den florissante handelsperiode og se den i et bredere historisk perspektiv.

Hvad kan et beløb på 135 millioner rigsdaler henover en periode på 35

Tabel 6. Hjemkomne ladninger (i rdl.) fra Asien 1772-1807.

År	Kina	Indien	Øvrige Asien	I alt
1772	903.337	278.075		1.181.412
1773	1.034.041	274.069		1.308.110
1774	905.699	251.195		1.156.894
1775	760.026	317.225		1.077.251
1776	1.058.490	990.541		2.049.031
1777	1.072.302	1.224.164		2.296.466
1778	1.310.567	577.974		1.888.541
1779	853.629	547.422		1.401.051
1780	2.100.000	2.318.651		4.418.651
1781	2.164.501	800.133		2.964.634
1782	2.001.758	3.777.992		5.779.750
1783	3.327.595	3.838.239	604.248	7.770.082
1784	1.256.470	4.856.296		6.112.766
1785	2.020.651	5.252.427		7.273.078
1786	1.526.845	3.573.568		5.100.413
1787	1.413.790	3.976.959		5.390.749
1788	2.440.430	2.328.994		4.769.424
1789	1.595.220	1.990.174		3.585.394
1790	775.560	1.171.583		1.947.143
1791	523.310	2.039.520		2.562.830
1792		3.073.451		3.073.451
1793	727.700	3.251.212		3.978.912
1794		3.854.624		3.854.624
1795	464.570	2.740.316	380.757	3.585.643
1796		2.116.788	342.874	2.459.662
1797	883.660	2.166.917	2.410.165	5.360.742
1798	1.520.010	1.413.900	2.321.270	5.255.180*
1799		3.363.074	1.181.999	4.545.073
1800	813.290	2.077.080	1.280.700	4.171.070*
1801	1.271.620	1.953.370	1.256.883	4.481.873*
1802	701.800	948.380	1.269.574	2.919.754*
1803	1.379.150	2.371.840	1.268.004	5.018.994*
1804	708.070	989.510	838.400	2.535.980*
1805	1.055.790	2.866.760	961.800	4.884.350*
1806	1.111.350	820.000	1.643.200	3.574.550*
1807	175.480	770.482	1.400.000	2.345.962*
	39.856.711	75.162.905	17.159.874	132.179.490*

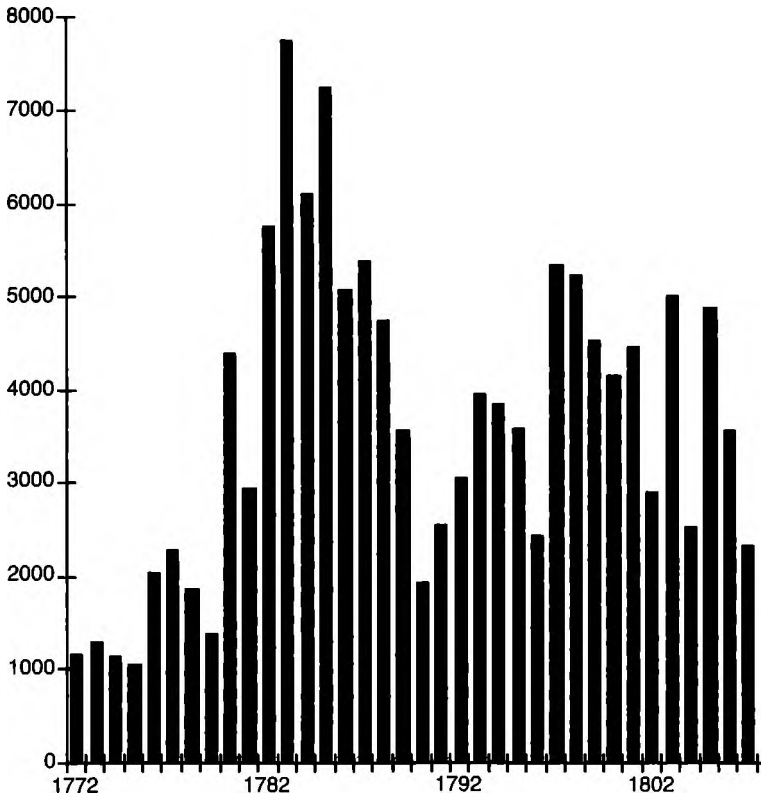

Diagram 6. Ladninger fra Asien 1772-1807. (i tusind rdl.).

år sættes i et meningsfuldt forhold til? Det umiddelbart naturlige ville være at sætte det i relation til andre af højkonjunktorens handelsgrene: for eksempel farten i europæiske farvande, aktiviteterne i Middelhavet eller den vestindiske handel. Men herfra foreligger endnu ikke tilsvarende totalopgørelser, kun spredte opgivelser af uvis repræsentativitet. Og en omregning til for eksempel lønninger, varer eller priser på landbrugsjord forekommer meningsløs. En mulighed ville være at sætte beløbet i forhold til et andet kendt totalbeløb, nemlig kongeriget Danmarks statsindtægter. Vi ved, at disse omkring 1772 lå på omkring tre millioner rigsdaler årligt, og at de omkring 1800 var steget til mellem fire og fem millioner. Naturligvis giver det et indtryk af størrelsesforholdet at påvise, at værdien af de asiatiske ladninger fra 1772 til 1807 nogenlunde svarede til de danske statsindtægter i samme periode. Men meget klogere gør det os ikke, så meget mere som selve udtrykket *statsindtægter* kan virke vild-

ledende, hvis man ikke samtidig gør sig klart, at det drejer sig om et samfund med en i forhold til i dag meget begrænset offentlig sektor.

Vejen til at gøre totaltallet meningsfuldt går måske over indledningsvis at understrege, hvad det *ikke* siger noget om.

Tallet siger således ikke noget om overskud og fortjeneste. For Asiatisk Kompagnis vedkommende vil det formentlig være muligt at rekonstruere et regnskab, der viser, hvorvidt kompagniet vandt eller tabte på sin handel. Men en sådan regnskabsteknisk beregning vil være mindre interessant for historikeren end det enkle faktum, at kompagniet under alle omstændigheder vedblev at handle, og at det på sine auktioner solgte ladninger til en samlet værdi af godt 76 millioner rigsdaler, svarende til næsten 58 procent af den danske Asienhandels værdi. For den private Indienhandel vil det i en vis udstrækning være muligt på basis af vor viden om de indiske ladningers indkøbs- og salgspriser at beregne et bruttoresultat. Men det vil være fiktivt, så længe vi ikke har indsigt i denne handels økonomi, herunder investeringernes omfang og vilkår. Og for den private handel på Java og Mauritius er selv sådanne grove beregninger ikke mulige i den aktuelle forskningssituation.

Totaltallet siger endvidere intet om, hvorvidt der var tale om dansk handel for dansk regning. Vi ved nemlig, at den private Indienhandel under dansk flag i vid udstrækning var britisk og britisk-indisk. De ladninger, som returekspeditionerne fra Indien solgte i København, bestod enten af fragt for britisk-indisk regning eller udgjordes af ladninger, der var finansieret med britisk-indiske lån, der skulle tilbagebetales. De indiske ladninger, der ankom med de direkte ekspeditioner, må antages at have været ren britisk-indisk ejendom under en tynd dansk camouflage. Og om ladningerne fra Java og Mauritius ved vi tilstrækkeligt til at kunne sige, at der i væsentligt – men endnu ikke klarlagt – omfang var tale om varer, der tilhørte de krigsførende, og som under dække af det neutrale danske flag blev sendt til det europæiske marked via København.

De penge, der indkom ved salget af ladningerne fra Asien, var således kun i begrænset omfang danske penge. Et forhold, som for øvrigt sammen med den meget betydelige re-eksport af varerne fra Asien hjælper med til at forklare, hvorfor de vældige beløb, som gennem auktionerne blev sat i omløb i København, ikke udløste en kraftig inflation.

Hermed er vi imidlertid fremme ved det væsentlige. For uanset hvis penge, det var: så blev disse vældige beløb rent faktisk sat i cirkulation. I København. I årene fra 1772 til 1807.

Det er umiddelbart klart, at de mange penge, der blev sat i cirkulation, havde en række direkte og indirekte afledede økonomiske virkninger.

Virkninger, som man kan vælge enten at karakterisere generelt eller forsøge at konkretisere.

En generel karakteristik af de afledede virkninger af auktionerne kan sige noget om, *hvilke* aktiviteter, der er tale om. Auktionerne skabte lønnet beskæftigelse i forbindelse med ilandbringning, salg og videretransport af varerne, hvad enten de skulle transporteres til kunder inden for den dansk-norske stat eller udlandet. Og det offentlige modtog indtægter af den økonomiske aktivitet, salgene udløste, i form af told og afgifter. Men hvor *mange* penge, auktionerne satte i omløb, kan en sådan generel karakteristik i sagens natur ikke oplyse noget om.

Det er imidlertid muligt at konkretisere, hvor store beløb, der gennem auktionerne kunne blive sat i omløb. Papirerne fra Frédéric de Conincks store Batavia-spekulation er bevarede i Algemeen Rijksarchief i Haag. Selve spekulationen gik ud på, at de Coninck dækkede transporten af hollandsk ejendom, imod som agent at blive lønnet med en procentdel af ladningernes værdi. Men i forbindelse med salget af de hollandske ladninger i København aflagde de Coninck regnskab for sine hollandske arbejdsgivere for den told, de afgifter og de faktiske udgifter, der var forbundet med salget af hver enkelt ladning eller ladningsparti. Og syv af disse regnskaber fra årene 1800-1803 er bevaret.²⁹

Den 7. august 1800 solgte de Coninck Batavia-ladningen i *Gehejmeraad Gregers Juels*. Salget indbragte 165.910 rigsdaler. Heraf betalte de Coninck i told 17.458 rigsdaler; i skriverpenge og ekstra dusører til toldbetjentene udbetalte han 949 rigsdaler, i fattigpenge 230, i accise 100 og i auktionsafgift 300 rigsdaler. Men ved siden af disse betalinger til det offentlige kom brandforsikring, løn til de folk, der lossede skibet og bragte varerne op i pakhuset, nye sække til den hjembragte kaffe og peber, leje for auktionslokale, trykning af auktionskatalog, udgifter til annoncer, leje af pakhus og salær til den beskikkede mægler. Ialt løb udgifterne til told, afgifter og konkrete omkostninger op i et samlet beløb på 21.473 rigsdaler.

For *Gehejmeraad Gregers Juels* vedkommende blev dette beløb således sat i cirkulation alene ved selve salget. For dette skibs vedkommende udgjorde det næsten 13 procent af salgsværdien. For de seks andre ladninger udgjorde andelen 7.7, 9.9, 10, 11.3 og 14.9 procent. Hertil må lægges de nævnte udgifter til reeksport, og i mange tilfælde også til viderebearbejdning af varerne fra Asien, der gav arbejde til sukkerraffinaderierne, til silke- og bomuldsspinderierne og til kattuntrykkerne, der

²⁹ Algemeen Rijksarchief, Haag. Raad van Aziatische Bezittingen en Etablissementen 1800-1806. Nr. 403.

udsmykkede de indiske tøjler med rokokkens og klassicismens mønstre og motiver.

Helt er det selvsagt ikke muligt ad denne vej at konkretisere, hvor store beløb auktionerne over ladningerne fra Asien satte i cirkulation i København. Det forekommer imidlertid, at et niveau på mellem 15 og 20 procent af auktionsbeløbene må repræsentere et konservativt skøn.

På den anden side er det vanskeligt at sige, hvor meget og hvordan de beløb, der blev sat i cirkulation, virkede ind på den danske økonomi. I hvor høj grad var økonomien i København integreret, og i hvor høj grad var der tale om en bås-økonomi for de enkelte erhverv? Og hvordan satte de økonomiske aktiviteter i hovedstaden sig spor i købstæderne og på landet? Umiddelbart er det ikke muligt at besvare disse spørgsmål, men det er dog vanskeligt at forestille sig, at der *ikke* var tale om afledede økonomiske effekter.

Den florissante handel havde imidlertid andre afledede virkninger end de rent økonomiske. Virkninger, der formentlig var vigtigere, ikke blot i det længere perspektiv, men også for de danskere, der levede i de år. Den velstand, den florissante handel bragte med sig, var en vigtig forudsætning for de ændringer af social, kulturel og også politisk art, som det sene 1700-tals danske samfund undergik. Ændringer, vi ganske vist også møder i en række andre nordvesteuropæiske lande, men som fik deres særlige præg som følge af højkonjunktoren for handel og søfart under dansk flag.

I løbet af anden halvdel af 1700-tallet opstod der – navnlig i København – et borgerskab med en ny selvforståelse og med normer og idealer, som de krævede respekteret af statsmagten og af det øvrige samfund. Det var embedsmænd, akademikere og udøvere af liberale erhverv, der formulerede de nye borgerlige tanker og følelser. Samtidig var de selv yderst opmærksomme på, at det gamle samfund, hvor succes stadig var forbundet med jordegods og godsejerstatus, satte skranker for deres sociale opstigning. Og helt konkret kunne de i det daglige se, hvorledes en aristokratisk overklasse, der enten var født i udlandet eller havde tillagt sig et fremmed kulturpræg, reelt tiltog sig eneretten til de højeste poster i den administration, der i stigende grad forvaltede enevoldskongens magt.

Da Otto Thott – selv adelig og på en ledende post i det nyoprettede Kommercekollegium – i 1735 forfattede sin store analyse af den danske økonomis tilstand og muligheder, kommenterede han dette problem, således som han så det. Statsmagten og samfundet behøvede erfarne og velstående købmænd. Derfor bekymrede det ham, at aldrig så snart havde disse købmænd tjent 20 til 30.000 rigsdaler, og endda mindre,

»førend de ophøre at handle, og da søger *Characterer* for sig, og Bestillinger for deris Børn«. ³⁰ Og endnu i begyndelsen af 1760'erne finder Jens Schelderup Sneedorff det nødvendigt i sin *Patriotiske Tilskuere* at overbevise en af sine fire fiktive samtalepartnere om, at han som købmand nyder al den anseelse, han har krav på, og at det skader både ham selv og samfundet, hvis han opgiver sin handel og køber sig jordegods og adelskab. Men i den florissante periode var andre holdninger og normer slået igennem. Nu søgte storkøbmændene ikke længere at blive godsejere og adelige. ³¹ De var bevidste om deres eget værd og om den agtelse, de nød, såvel hos de styrende som hos deres medborgere. Nu var det *deres* normer – de samfundsborgerslige og statsborgerslige idealer, borgerlige dyder som flid og dygtighed og det følelsesfulde familie- og privatliv – der var de fremherskende, og som også det gamle samfunds adelige gods-ejerklasse nu langsomt tillagde sig.

De optrådte med den selvfølelse, som den florissante periodes velstand gav dem. Det var deres tanker om borgerlig frihed og lighed og om national identitet, som de politiske magthavere søgte at imødekomme og give plads for i enevælden og i helstaten. Og loven om Indfødsretten i 1776, som opfyldte det nye borgerskabs ønsker om de indfødtes eneret til statens embeder, blev deres sejrsmonument.

16 år senere – i 1792 – lagde kronprinsregenten grundstenen til et borgerligt sejrsmonument i marmor og sten. Frihedsstøtten uden for Københavns Vesterport markerede det nye borgerskabs friheds- og lighedsideal, og den var rejst i et forsøg på at fastholde den danske enevælde på dens landboreformpolitik, som en godsejerreaktion nu forsøgte at bremse. Bidragene til rejsningen af det politiske monument kom hovedsagelig fra hovedstadens borgerlige kredse. Og i spidsen for bidragyderne møder vi hele den florissante Asienhandels patriciat, anført af de Coninck, Cramer, Duntzfelt, Erichsen, van Hemert, Rejersen, Ryberg, Saabye, Selby, Tutein og Zinn. ³²

Grundstensnedlæggelsen fandt sted nøjagtig tre år efter, at meddelelsen om stormen på Bastillen var nået til København. Det køben-

³⁰ Kristof Glamann og Erik Oxenbøll: Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott. 1983, s. 196.

³¹ Det er velkendt, at Niels Ryberg erhvervede godserne Frederiksgave i 1767 og Øbjerggaard i 1774. Det er imidlertid misvisende, når Aage Rasch i sin biografi: Niels Ryberg 1725-1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. Århus 1964, s. 283, giver indtryk af, at gods erhvervelse var almindelig for den florissante periodes storkøbmænd. De tre andre tilfælde, han anfører: Charles Selby, Friedrich Tutein og Constantin Brun afspejler nogle ret specielle og atypiske forhold, og for samtlige fire forblev handelsvirksomheden deres erhverv og hovedbeskæftigelse.

³² Subskriptionslisten er aftrykt s. 165-71 i Karin Kryger: Frihedsstøtten. 1986.

havnske borgerskab fulgte opmærksomt med i, hvad der skete i revolutionens Frankrig. Men den danske enevældes positive respons på deres aspirationer havde gjort dem immune over for revolutionens ideer. Den fremherskende opfattelse i de første revolutionsår var, at man i Danmark nød al den borgerlige frihed og lighed, som franskmændene måtte tilkæmpe sig med vold. Og de følte sig forvissede om, at enevælden også i fremtiden ville lytte til og lade sig lede af en borgerlig opinion, som den politisk ikke kunne tillade sig at ignorere. Og årsagen – det vidste begge parter – var dette handelsborgerskabs økonomiske uundværlighed for stat og samfund.

Aktieselskaber i krise

OM KONKURS I AKTIESELSKABERNES TIDLIGE HISTORIE

AF
INGER DÜBECK

I. Indledning og problemstilling

To problemer bliver væsentlige at undersøge, når virksomheder kommer i krise. Hvilke retlige løsninger tilbyder retssystemet virksomhedernes debitorer og kreditorer? Kan en kollektiv enhed overtage hæftelsen i forhold til kreditorer, eller må de enkelte medlemmer hæfte personligt med egen formue for selskabets gæld?

Aktieselskabet som vi kender det i dag er et resultat af et retligt forløb igennem århundreder fra den spæde begyndelse med Genuas bank fra 1407 via nederlandske og engelske handelskompagnier og tyske bjergværkselskaber, der alle på forskellig måde medvirkede til at udforme den særlige selskabsret.

Tidligt i det 17. og 18. århundrede blev det klart, at tilkomsten af sådanne kapitalselskaber måtte reguleres for at undgå tilsvarende katastrofale svindelaffærer, som den franske »Mississippiboble« og den engelske »Sydhavsbole« fra begyndelsen af det 18. århundrede.¹ I England krævedes herefter privilegium til stiftelse af aktieselskaber med begrænset hæftelse, »koncessionsprincippet«. Private selskaber, iøvrigt uden privilegier, opfattedes som ansvarlige selskaber med solidarisk hæftelse for deltagerne.

I det 19. århundrede forlod man omsider koncessionskravet og søgte garantien imod svindel i et »publicitetsprincip«, hvorefter selskabernes indre økonomiske forhold og ledelsens sammensætning skulle være offentligt kendt, ikke mindst for kreditorerne.

¹ Ernst Andersen, Bankvæsenets oprindelse, 1976, 241 ff.

Selskabsrettens historie er ikke blot et stykke interessant rets- og økonomisk historie, men også et billede på menneskelige svagheder. Ønsker om hurtige og høje gevinster for den mindst mulige indsats og såvidt muligt uden personligt ansvar har været blandt drivkræfterne. Ansvarsløsheden kom i højsædet. Når først retsordenen tillader borgerne at slutte sig sammen i erhvervsdrivende selskaber, for hvis gæld de ikke skal hæfte personlig, må samme retsorden komme den almindelige sociale samvittighed eller samfundsmoral så meget i møde, at den skaber garantier imod en udnyttelse af selskabsformen på kreditorernes bekostning.

I det følgende behandles fremvæksten af den såkaldte »begrænsede hæftelse« og hæftelsesproblematikkens betydning, når en virksomhed bringes til ophør.

Denne erhvervslivets mest succesrige organisationsform, aktieselskabet, har som emne kun inspireret retshistorien i begrænset omfang.² Den første retsvidenskabelige fremstilling af aktieselskabsretten var P.G. Bangs (1797-1861) omfattende afhandling »Udvikling af Læren om Interessentskab og de samme nærmest vedkommende Retsforhold« fra 1829 og 1833 i *Juridisk Tidsskrift*. De tidlige retsvidenskabelige systematikere Laurits Nørregaard (1745-1804) og F.T. Hurtigkarl (1763-1829) beskæftigede sig kun i begrænset omfang med selskabsretsproblematikken, mens A.S. Ørsted (1778-1860) sin vane tro gik mere i dybden i sin »Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed« (1822-35), der i øvrigt i det væsentlige var inspireret af P.G. Bangs fremstilling.

Ingen af de tidlige selskabsretsteoretikere fra slutningen af 1800-tallet interesserede sig for den retshistoriske udvikling af aktieselskabsformen, måske med undtagelse af den norske jurist L.M.B. Aubert, der altid havde blikket åbent for betydningen af de retshistoriske forudsætninger for samtidens retlige problemer. Først med H.O. Jensen og Thøger Niensens artikler fra 1944 og 1954 fremkom der egentlige retshistoriske analyser af aktieselskabsrettens historie.

² H.O. Jensen, Træk af den danske aktierets udvikling i det syttende og attende århundrede, *Ugeskrift for Retsvæsen* 1944, 221; Thøger Nielsen, Træk af dansk aktieselskabsrets historie, *UfR* 1954, 193. En del økonomisk-historiske studier af enkeltvirksomheder har dog i årenes løb, mere i forbifarten, drøftet enkelte aspekter af aktieretlig interesse, f.eks. afstemningsregler for generalforsamlinger. Følgende to arbejder er vigtige til belysning af aktieselskabernes historie: *Industriens historie I-III*, 1943/44 og 1975 under redaktion af Axel Nielsen og Richard Willerslev, *Studier i dansk industrihistorie 1850-1880*, 1952. En vigtig samling af kilder til aktieselskabets historie er *Ole Feldbæk*, *Danske Handelskompagnier 1616-1843. Oktrojer og interne ledelsesregler*, 1986.

Vender man sig til den tidlige konkursrets historie og litteraturen herom, vil man snart opdage, at dette vigtige område til forståelse af erhvervslivets og samfundets trivsel er om muligt endnu mere stedmoderligt behandlet i retshistorien, ikke mindst hvad angår aktieselskabers konkurser.³ Problemet om aktieselskabers konkurs henførtes imidlertid systematisk til den særlige selskabsret, hvorfor man er henvist til denne særdisciplin for en mere detaljeret analyse.⁴ Der er således god plads til ny forskning for den, som ønsker at uddybe spørgsmålet om aktieselskabers konkurs i en retshistorisk sammenhæng.

II. Aktieselskabsrettens ældre historie

Sammenslutninger i form af gilder og laug, partrederier og lignende former for »maskepi« har været kendt ihvertfald i det 13. århundredes danske erhvervsliv, selv om de ikke var organiseret i moderne selskabsformer. Ej heller de store statslige virksomheder, der begyndte at få betydning fra det 17. århundrede, havde andet slægtskab med de nyere virksomheder, end at de blev grundlag for store produktionsopgaver.

Den første danske virksomhed baseret på aktieretlige principper var Det ostindiske, senere Asiatisk kompagni, der fik sin første oktroj den 17. marts 1616, og som i den retlige struktur var inspireret af det nederlandske ostindiske kompagni fra 1602. Asiatisk kompagni bevarede som bekendt sine privilegier på handel i Indien og Kina indtil selskabets opløsning ved plakat af 22. marts 1844, bortset fra en kort periode i selskabets ældre historie.

Handelskompagniernes oktrojer og interne konventioner, der indeholdt en række aktieretlige bestemmelser, blev et vigtigt grundlag for udviklingen af de principper, der skulle blive en del af den moderne aktieselskabsret, som i Danmark i øvrigt først fandt en mere blivende form med aktieselskabslovens af 1917.

De fleste handelskompagnier og mange af de nyopdagede manufakturer og fabrikker var organisatorisk og retligt opbygget efter Asiatisk Kompagnis model. Et vigtigt skridt i den selskabsretlige udvikling blev Asiatisk Kompagnis 1732-oktroj, der gav aktionærerne ret til at vedtage

³ Ved siden af den om al jura skrivende A.S. Ørsted kan fremhæves *I. O. Hansen*; »Systematisk Fremstilling af det Danske Skiftevesen«, 1825, *N. F. Schlegel*; »Skifteretten efter den danske Lovgivning«, 1868, *P. G. Bang* og *I. E. Larsen*; »Systematisk Fremstilling af den danske Procesmåde«, *J. Nellemann*, Bidrag til Fortolkningen af Konkurslovens fjerde Kapitel, 1879; *J. H. Deuntzer*, Den danske Skifteret, 1885; *Hans Munch-Petersen*, Den danske Skifteret i Hovedtræk, 1911 og 1915.

⁴ *Carl Torp*, Om Interessentskab, 1904.

en konvention med samme retskraft og gyldighed, som hvis den havde været kgl. konfirmeret.

Opnåelse af kgl. oktroj eller privilegium betragtedes indtil forordningen af 15. maj 1810 som en nødvendig forudsætning for stiftelsen af selskaber uden personlig hæftelse. Med denne ordning åbnedes døren for en lettere adgang til begrænset hæftelse. Spørgsmålet er kun, hvordan den nyvundne frihed kunne udnyttes. Der måtte dog også efter 1810 erhverves næringstilladelse, efter næringsloven af 1857 § 4, næringsbevis. Senere indførtes med fimaloven af 1862 efter engelsk model krav om en efterfølgende indregistrering af sådanne selskabers særlige hæftelses- og ledelsesforhold i firmaregistret.

Den økonomiske krise efter Napoleonskrigene, der slog mange danske virksomheder ud, gjorde konkursinstituttet vigtigere end tidligere. Netop i samme periode anerkendte højesteret imidlertid, at den i et selskab bundne aktiekapital alene hæftede for selskabets gæld, med den følge at den enkelte deltagers risiko ikke kunne overstige aktieandelen i denne kapital. Hermed indførtes det mest markante særtræk ved aktieselskabet: den begrænsede hæftelse.

III. Den selskabsretlige ansvarsstruktur

1. Afgrænsning mellem ansvarlige interessentskaber og aktieselskaber i teori og administrativ praksis

I en levende virksomhed vil der være en rimelig vekselvirkning imellem den indre, statiske organisationsstruktur og de ydre, dynamiske kontraktfunktioner og relationer til omverdenens netværk, det som i traditionel obligationsretlig terminologi kaldes »forholdet til trediemand«. For trediemand: kreditorer, panthavere, skadelidte, offentlige myndigheder og andre rettighedshavere er det væsentligt, hvilken form for garanti et selskab kan tilbyde: om alle deltagerne på lige fod og med hele deres formue hæfter for hele selskabets gæld (solidarisk), for dele af den (pro rata) eller for ingen del af den og i sidste fald om selskabsformuen hæfter, så vidt den er tilstede (begrænset hæftelse). Det 18. og 19. århundrede, ikke blot i Danmark, foretrak en hæftelse, hvor enhver interessent hæftede personlig og solidarisk for hele selskabsgælden, selvom man under visse betingelser accepterede begrænsninger til pro rata, men stadig med den personlige formue som sikkerhedsnet. Sporene efter de store svindelaffærer skræmte.

En begrænsning kunne bestå i, at selskabskreditorerne principalt måtte nøjes med at indkræve hver enkelt interessent for sin forholds-

mæssige anpart og først subsidiært, når det viste sig, at fordringen ikke kunne dækkes helt, indkræve det fulde restbeløb hos hvem som helst af de solvente deltagere. Det kaldes en principal pro rata og subsidiær solidarisk hæftelse.

I en Landsover- samt Hof- og Stadsretsdom fra 30. oktober 1815 rejstes spørgsmål om et inddæmningsinteressentskab kunne hæfte pro rata, eftersom en af interessenterne ikke var inddraget under sagen. Selskabet havde ved overenskomst forpligtet sig som en »moralisk person«, uden at det var bestemt, hvad hver enkelt skulle betale. Man synes at have en forestilling om, at denne overenskomst måtte medføre ret til begrænset hæftelse under en eller anden form.

Retten pålagde de inddæmnede solidarisk ansvar for det fulde beløb. En ældre aftale om udredning af omkostninger i forhold til enhver lodsejers areal, antoges kun at have intern betydning for en mulig indbyrdes regres, men ikke at have retsvirkning overfor kreditor.⁵

Det 18. og 19. århundrede afspejler en periode, hvor juraen forsøgte at nå til klarhed over de forskellige organisationsformer. Især synes det at have voldt vanskeligheder både i teori og praksis, hvis deltagerne i ansvarlige interessentskaber med eller uden kgl. konfirmation aftalte særlige hæftelsesbegrænsninger. Det kunne være svært helt præcist at fastslå om et selskab med en sådan begrænset hæftelse var ansvarligt eller ej. Ejerforholdet kunne være organiseret med en eller flere personer med ubegrænset solidarisk ansvar for selskabets gæld og almindelige magt til at lede og beslutte om selskabets anliggende, mens andre partnere kun havde begrænset ansvar og begrænset magt ligesom i et aktieselskab. I et normalt ansvarligt selskab skulle alle deltagere være enige om vigtige beslutninger og måtte ved enstemmighed befuldmægtige en bestemt person til at optræde på deres vegne.

Et vigtigt problem for kreditorer var, om et ansvarligt selskabs interessenter kunne aftale en begrænsning af hæftelsen, der var lige så vidtgående som aktieselskabernes, uden at man i øvrigt ændrede selskabet til et aktieselskab eller omvendt, hvor megen beslutningskompetence de ellers passive partnere skulle tilegne sig, før de måtte hæfte personligt i stedet for begrænset.

Forholdet mellem ansvarlige interessentskaber og aktieselskaber modsvarede den romerretlige modsætning mellem »societas« som en kontraktsform og korporationen, »universitas«, som den del af personretten, der kaldtes »juridisk eller moralisk person« eller tilsvarende udtryk for den kollektive enheds særlige retssubjektivitet.

⁵ Nyt juridisk Arkiv, bd. 15, 1816, 100 ff.

I Digesterne 3-4, 1 pr. udtalte Gajus, at ikke alle personer havde frihed til at oprette et selskab eller en forening. Denne ret indskrænkedes ved love eller senatsbeslutninger. Tilladelse blev i Rom givet til toldforpagtere, guld- og sølvgruber og saltværker. Også håndværkerlaug og gilder kunne opnå denne ret, hvortil kom møllere og redere, som i øvrigt også i provinserne dannede korporationer. Gajus tilføjede, at det for sådanne korporationer var karakteristisk efter offentlige myndigheders forbillede at have en foreningskasse (*arcam communem*) og en direktør eller repræsentant (*actorem sive syndicum*), som foretog alt og lod alt udføre som skulle foretages eller udføres for fællesskabet.

Som talerør for den privatretlige romerretsteori i 1800-tallet udtalte Andreas Aagesen (1826-79) om disse »erhvervsinteressentskaber«, at de adskilte sig markant fra det kontraktsmæssige »societas«, og at de i nyere tids retsudvikling »svarer til de selskaber, hvor subjektet for de formuen vedkommende rettigheder og forpligtelser er en juridisk person«. Som et klart eksempel nævnte han »nutidens aktieselskaber«.⁶

Først i begyndelsen af 1800-tallet begyndte man igen at opfatte erhvervselskaber som korporationer eller juridiske personer. Derved blev man imidlertid i stand til teoretisk at begrunde den faste fond som eneste hæftelsesgrundlag og dermed at acceptere den begrænsede hæftelse for de anonyme kapitalselskaber.

Firmaloven af 13. januar 1862 afskaffede ikke retten for deltagerne i et ansvarligt selskab til i interessentskabskontrakten at begrænse ansvarligheden til pro rata-hæftelse blot de gjorde anmeldelse derom til firmaregistret og foranledigede offentliggørelse af bestemmelsen.⁷

Firmaregistreret gav ikke nødvendigvis rigtige oplysninger om indskuddenes størrelse, om de var betalt, eller om de stadig var tilstede i selskabet. Firmaloven krævede blot, at man skulle anmelde til registret »om der måtte være gjort nogen og da hvilken indskrænkning i det samtlige deltagere i almindelighed påhvilende solidariske ansvar«. Praxis kendte ganske mange af denne form for begrænsninger, selv om man kan undre sig over, at nogen kreditor ville givet et sådant selskab kredit.⁸

Et udkast til en interessentskabskontrakt fra tiden omkring det første aktieboom i 1840'erne afspejler den særlige usikkerhed om selskabsform og ansvarsfordeling. Det utrykte udkast for interessenterne i »De forenede Malermestres Farvemølle« fra 1843 afslører tydeligt, at man opgav en »ansvarlig interessentskabsmodel« for en »aktieselskabsmodel«.

⁶ *Andreas Aagesen*, Forelæsninger over den romerske Privatret, I, 1882, 127 ff.

⁷ *Andreas Aagesen*, Bidrag til Læren om Interessentskab, UR 1877, 16 ff.

⁸ *Andreas Aagesen*, 41 ff.

§ 4 bestemte i sin første version, at for de gjorte indskud modtages aktiebrev, som gør interessenterne »delagtige i alt hvad der henføres til etablisementets drift og handel, og efter sin andel erholder hver interessent de fordele, som etablisementet kan afgive, ligesom enhver også... pro quota må deltage i det mulige tab... alt i forhold til det antal aktier enhver har«. Hele denne sidste del er imidlertid overstreget. I margenen er tilføjet: »At al yderligere risiko i uheldige tilfælde, bortfalde for aktionærerne, så at ingen aktionær er udsat for at tabe mere end sit aktieindskud«.⁹

2. Ansvarlige interessentskaber og aktieselskaber i retspraksis

Da Asiatisk Kompagni fik fornyet sin oktroj for 40 år i 1732, fik aktionærerne ret til at vedtage en konvention, som »skulle være lige så kraftig og gyldig, som om den var konfirmeret«. Herved fik generalforsamlingen øget magt, også magt til selv at vælge direktører.¹⁰ Den nye konvention bestemte i § 2, at ingen aktionær havde pligt til at indskyde mere end oprindelig fastsat på aktien, selv om man frivilligt kunne påtage sig det. Herved åbnedes formelt adgang til begrænsning af ansvaret, ihvertfald internt mellem aktionærerne. Det var hensigten, at de således indbetalte midler skulle udgøre en »kontinuerende (fast) fond«, jfr. §§ 2 og 3, ved siden af den særlige driftsfond, til hvilken aktionærerne kunne bidrage med indskud i samme forhold, som de havde aktier i den kontinuerende fond, jfr. § 5.

Direktørerne skulle efter § 35 varetage kompagniets interesser, men de måtte ikke »lades i stikken« eller urimeligt bære ansvar for noget som vedkom hele kompagniet, heller ikke selv om deres forehavende mislykkedes, så længe de ikke handlede imod oktrojen og konventionen.

Ved konventionen af 1772 opgav man sondringen mellem en »continuerende« og en »roullerende« fond og skabte i stedet en fast fond, der skulle bestå af den sande værdi af alle ejendomme, effekter og kapital. En markant ændring ikke blot vedrørende ansvarsgrundlaget, men også dets fordeling indførtes ved kompagniets sidste konvention inden selskabet blev ophævet. 1798-konventionen bestemte i lighed med tidligere konventioner størrelsen af kompagniets grundfond og hver aktie som 1/4800 af denne fond, men tilføjede som noget nyt: »Hvilken fond, tilligemed Compagniets øvrige Effecter alene bliver ansvarlig til Compagniets Gæld«.¹¹

⁹ Provisoriske Love for Interessenterne i de forenede Malermestres Farvemølle antagne i Generalforsamlingen 21. December 1843. RA.

¹⁰ H. O. Jensen, 224 f.

¹¹ Ole Feldbæk, Danske Handelskompagnier 1616-1843, 1986, 148 f. og 283.

Dette er et væsentligt skridt på vejen frem imod den begrænsede hæftelse, ja den kunne formentlig have været lagt til grund for en sådan hæftelse, hvis det var kommet til domstolsprøvelse. Det virker mærkeligt inkonsekvent, at konventionen i øvrigt bibeholdt den gamle forskrift i teksten på selve aktiebrevene. Denne fastslog aktionærernes delagtighed i kapitalen efter pro rata, som om denne delagtighed også vedrørte hæftelsen.

I retspraksis kan man se, at kreditorer med forskellige begrundelser prøvede at fastholde de ofte velsituerede direktører i et solidarisk ansvar i stedet for at lægge sag an mod selskaberne eller de enkelte, ikke altid solvente aktionærer.

Direktørerne for Det vestindiske kompagni appellerede en sag mod en tidligere bogholder, der sammen med en tidligere, nu afdød direktør havde indkøbt et kvantum mel til kompagniet, der var for stort i forhold til kompagniets behov. Problemet var, om selskabet efter modtagelse af et mindre kvantum gyldigt havde kunnet hæve kontrakten og dermed kunne fritages for betaling af restleverancen. Endvidere om den tidligere direktør eller dennes bo, idet han var død i mellemtiden, og bogholderen skulle hæfte for det overskydende kvantum mel.¹²

Under voteringen udtalte professor Peder Kofod Ancher (1710-88), at »een direktørs samtykke forbinder ikke alle, som og konventionen udviser, og er grundet på alle principia juris«. Enevold Falsen (1686-1761) tilføjede, at hvis kreditor troede, at den tidligere direktør »havde à parte mandatum, kunne han have ladet sig det forevise«. Sagen endte med, at bogholderen måtte hæfte alene for det overskydende mel, fordi han ikke kunne bevise, at den tidligere direktør havde haft fuldmagt fra de øvrige direktører til at handle på kompagniets vegne.

Arbejderne i et norsk bjergværk havde et tilgodehavendekrav på direktør Hagerup, som de mente, at han som direktør sammen med de to hovedparticipanter, Herslev og Holmboe, måtte hæfte solidarisk for.¹³ Da alle tre havde været administratorer kunne de ikke efter førstvoterende Johan Poul Bagger (1736-94) blive »in solidum ansvarlige« for tilgodehavendets betaling. Samtlige interessenter burde sagsøges, herunder Herslev og Holmboe, og kun til en pro rata-hæftelse. Hagerup kunne ikke hæfte, fordi han havde handlet som fuldmægtig på værkets vegne. Flertallet fulgte i alt væsentligt Baggers votum.

Direktørerne for Asiatisk Kompagni havde rejst sag imod den tidligere direktør Reinhard Iselin (1714-81), der nu havde sin egen virksomhed,

¹² Højesterets Voteringsprotokol 1753, Nr. 33, fol. 110-119. RA.

¹³ Højesterets Voteringsprotokol 1769 A, fol. 245-48, RA.

fordi han skulle have ladet sig godtgøre to gange af kompagniets kasse for en veksle, han som selvstændig købmand havde betalt. Han slap i første omgang for nærmere tiltale, hvis han aflagde ed på ikke at have oppebåret den omstridte sum to gange.¹⁴

Sagen fik imidlertid et retligt efterspil, der nåede Højesteret i 1779,¹⁵ idet Asiatisk Kompagni ønskede at få fastslået, hvem der da skulle hæfte for det for meget udbetalte beløb, og om der var solidarisk hæftelse. Kompagniet søgte en række tidligere direktører og hovedparticipanter samt bogholder og kasserer eller disses enker.

Iselin blev atter inddraget i sagen, denne gang qua direktør og ikke i sin egenskab af selvstændig købmand. Kompagniet havde haft generalforsamlingens opbakning til at indgå forlig med kassererens enke og hendes nye ægtemand etatsråd Top om et nærmere angivet beløb og dermed lade sagen være afgjort for deres andel.

Førstvoterende Mads Fridsch (1742-1812) kunne ikke godtage, at direktøren havde søgt at »skyde skylden på bogholderen«. Når direktører repræsenterer kompagniet, må de også på dettes vegne »have indseende med bogholderen«. Fridsch mente, at de to tidligere direktører, Iselin og Falch ved dennes enke måtte hæfte solidarisk, således at søgsmålet mod kasserer og bogholder m.fl. måtte falde bort.

J.E. Colbiørnsen (1744-1802) kunne derimod ikke friholde bogholderen efter Danske Lov 3-19-2's undtagelse om fuldmægtige i forhold til principaler. »Bogholderen er kompagniets betjent og har ... konkurreret med Iselin og Falch, thi udgiftsordren er udstedt fra bogholdercontoiret«. De øvrige dommere var enige i dette sidste, således at Iselin og Falchs enke samt den tidligere bogholder mod indbyrdes regres måtte hæfte solidarisk for det omtvistede beløb.

En tidligere direktør, Barth, for et norsk bjergværk, Enighedskobberværket, havde indskudt penge i værket efter anmodning fra de efterfølgende direktører, der ydermere havde lovet at holde ham skadesløs. Da pengene udeblev, ville han kræve dem for hele beløbet som solidarisk hæftelse. De på deres side mente, at de som aktionærer højst kunne pålægges at hæfte pro rata i forhold til deres aktieandel.¹⁶ Underretten havde fundet direktørerne solidarisk ansvarlige imod regres, mens Overbergamtet havde pålagt dem pro rata-hæftelse på lige fod med de andre interessenter.

Højesteret opfattede som tidligere direktørerne som bjergværkets

¹⁴ Højesterets Voteringsprotokol 1775, fol. 792-99, Nr. 226. RA.

¹⁵ Højesterets Voteringsprotokol 1779 A, fol. 605-15.

¹⁶ Højesterets Voteringsprotokol 1776 A, fol. 500-504, Nr. 138, RA.

fuldmægtige. Sålænge de ikke overskred fuldmagtens grænser, kunne de forpligte værket uden selv at skulle stå til ansvar. Direktørerne kunne derfor ikke på det foreliggende grundlag sagsøges, men sagsøger måtte rejse en ny sag mod hele interessentskabet.

Kancelliråd og sorenskriver Barth gik følgelig videre med et nyt sagsanlæg mod alle interessenterne. Denne sag nåede Højesteret i 1782.¹⁷ Også her rejstes spørgsmålet, om hæftelsen skulle være solidarisk som i et ansvarligt interessentskab eller begrænset til pro rata. Som argument for sidstnævnte inddroges kautionsretlige synspunkter under henvisning til, at de to direktørers løfte netop var gået ud på at holde Barth skadesløs. Efter datidens opfattelse forudsatte solidarisk hæftelse i kaution imidlertid en udtrykkelig erklæring om at ville forpligte sig »en for alle og alle for en«, i modsat fald var hæftelsen pro rata.¹⁸

Disse synspunkter blev dog ikke bestemmende for den endelige afgørelse. Trods indbyrdes uoverensstemmelser mellem dommerne, hvoraf flere voterede for en til pro rata begrænset hæftelse, statueredes sluttelig almindelig solidarisk hæftelse. Afgørelsen kan måske opfattes som i nogen grad påvirket af den da fremherskende selskabsretlige teori, hvorefter deltagelse i et »societas«, der måtte anses som en moralsk person, medførte solidarisk hæftelse, medmindre der forelå særlig bevilling til det modsatte.¹⁹

Både fuldmagts- og kautionsretlige synspunkter indgik således i drøftelserne omkring udformningen af de specielle selskabsretlige ansvarsregler.

I takt med den voksende interesse for erhvervsliv og samfundsøkonomi i selskabsdannelser, blev den juridiske teori i højere grad tvunget til at afklare, hvad der specifikt måtte anses som selskabsretlige elementer. Man kan undre sig over, at det blev det kontraktretlige institut »societas« og ikke det personretlige »corporationes« om juridiske personer, der slog igennem i erhvervslivet og tilmed i den besynderligt uklare sammenblanding af »societas«, der opfattedes som en juridisk person, så meget mere som både de store handelskompagnier og bjergværker havde den særlige koncession som hjemmel for deres funktioner efter korporationsmodellen.

Enkelte eksempler fra den yngre domstolspraksis medtages for at belyse spørgsmålet, om synet på de aktieselskabsretlige ansvarsforhold

¹⁷ Højesterets Voteringsprotokol 1782 A, fol. 107-111, prot. B, fol. 100-105, nr. 119, RA jfr. *Thøger Nielsen*, Uddrag af Højesterets Voteringsprotokoller, 1951, 67f.

¹⁸ *Ditlev Tamm og Jens Ulf Jørgensen*, Dansk Retshistorie i hovedpunkter, 1983, 123.

¹⁹ *L. Nørregaard*, Forelæsninger over den danske og norske private Ret IV; 1787, § 734 ff.

ændrede karakter. Højesteret synes i den ældre praksis at have vist tendens til at ville begrænse direktørers ansvar for handlinger foretaget til selskabets nytte. Men en afklaring af aktionærernes ansvarsforhold nåede man ikke frem til i denne periode. Efter århundredskiftet kom spørgsmålet om direktørernes hæftelse stadig med mellemrum for domstolene, men de involverede selskaber var ikke fortrinsvis handelsselskaber eller bjergværker, men forsikrings-, låne- og andre selskaber med mere almennyttige formål.

Direktørerne for »Enkekassen for Borger- og Håndværksstanden« blev sagsøgt af en enke til udbetaling af den lovede pension. Direktørerne havde ved at foretage nogle vedtægtsændringer forsøgt at slippe for udbetalingen. Landsover- samt Hof- og Stadsretten resolverede 23. maj 1803, at et selskab ikke ved således at forandre sine love kunne betage nogen en allerede erhvervet rettighed eller fritage sig selv for de tilsvarende pligter. Selskabets direktører kunne ikke dømmes til at opfylde selskabets forpligtelser i eget navn.²⁰

Direktørerne i »Enkepensions-, Forsørgelses- og Godtgørelsesselskabet« kunne ikke dømmes til sammen med bogholderen at hæfte »en for alle og alle for en«, idet retten også her antog, at direktørerne kun havde handlet som fuldmægtige på selskabets vegne. Sagsøgerne henvistes til at holde sig til selskabsmassen og i anden række til deres medinteressenter, hvis massen ikke dækkede deres fordring.

Redaktøren af tidsskriftet Juridisk Arkiv (formentlig A.S. Ørsted), hvori dommen er trykt, bemærkede i en fodnote: »Hvorvidt den, der er *udenfor* et interessentskab, ved at contrahere med samme, erhverver rettigheder mod *interessentskabsmassen alene* (udhævet her) eller tillige bliver berettiget til at holde sig til interessenternes private formue, er et mere tvivlsomt spørgsmål, hvorom jeg måske ved en anden lejlighed skal meddele min tanke«. Her ventileredes en mulig sammenhæng mellem selskabsformuens hæftelse og interessenternes fritagelse, i modstrid med den traditionelle societetsmodel, hvor hæftelsens begrænsninger alene vedrørte det interne forhold mellem interessenterne.²¹

Et par medlemmer af »Husleje-, Assurance-, Låne- og Livrenteselskabet« sagsøgte selskabets to direktører for nogle foranstaltninger, hvorved de nævnte medlemmer havde mistet deres tidligere fortrinsstilling. Sagen afvistes blandt andet fordi »det ligger i begrebet af et selskabs direktion, at denne handler på selskabets vegne«.²²

²⁰ Juridisk Arkiv, 4, 1805, 62.

²¹ Juridisk Arkiv, 8, 1806, 53.

²² Juridisk Arkiv, 27/28, 1811, 35.

To tidligere direktører og en tidligere kasserer for »Det forenede Borgerlige venskabelige Skydeselskab« blev i 1820 sagsøgt af den siddende direktion til in solidum at betale et beløb, der hidrørte fra de pågældendes administrationsperiode. Efter selskabets vedtægter skulle direktionen være solidarisk ansvarlig for selskabets pengeforhold. Direktionen tillagdes dog indbyrdes regres mod de meddirektører, der ikke havde været indstævnte »for hvad de måtte tilsvare mere end der kunne falde på deres anpart«. ²³

I en sag om forståelsen af vedtægtsbestemmelser anlagt af en interessent i »Det borgerlige Låne- og Livrente-Selskab for begge Kjøen« fastslog retten, at selskabet »som en persona moralis« kunne idømmes procesomkostninger og bøder, hvad man ellers tidligere havde stået noget tøvende overfor. ²⁴

Dommen i sagen om sukkerformefabrikken ved Langebro og dennes fallit kom til at cementere den moderne aktieselskabsretlige begrænsede hæftelse med aktiekapitalen alene uden indgreb i interessenternes formuer. Sagen, der blev afgjort af Højesteret i 1827, skal dog på grund af sin sammenhæng med konkursreglerne behandles under afsnittet om konkurs og akkord, se IV, 3 nedenfor.

IV. Selskabers ophør

1. Ophørsregler

Et aktieselskab antoges at have »evig« eksistens, idet enkeltaktionærs død, afhændelse af aktiver, fallit m.v. ikke afficerede selskabets eksistens. Aktionærernes private forhold var selskabet uvedkommende. Aktierne i et aktieselskab blev allerede tidligt i 1800-tallets første halvdel frit omsættelige (omsætningspapirer). Et interessentskabs eksistens var mere labil. Mange begivenheder kunne forårsage ophør.

Et ansvarligt interessentskab kan, uanset om det er indgået på bestemt eller ubestemt tid, bortfalde som følge af en almindelig overenskomst mellem interessenterne, blot alle er enige, også selvom man oprindeligt aftalte, at selskabet først skulle kunne opløses efter en vis tids forløb. Trediemand kan ikke protestere imod opløsning på denne måde, fordi han jo bevarer sin fulde ret til at holde sig til deltagerens personlige formue »en for alle og alle for en«. Hvis både selskabet og interessenterne er insolvente kan han fremkalde en konkurs.

²³ Juridisk Tidsskrift, III, 1, 1821, 145.

²⁴ Juridisk Tidsskrift, 1821, III, 1, 167.

Et interessentskab kan under visse betingelser bringes til ophør ved ensidig opsigelse fra en enkelt deltagers side, selvom der i øvrigt ikke foreligger en almindelig ophørsgrund. En række forhold kan bringe et interessentskab til ophør, f.eks. hvis det tilsigtede formål er uopnåeligt, genstanden for virksomheden er gået tabt uden at kunne erstattes, en forudsat monopolbevilling ikke opnåedes, hvis nye opfindelser tilkommer, der gør enhver konkurrence håbløs, eller hvis ekstraordinært store tab opstår. Også misligholdelser fra deltagernes side kan få denne konsekvens, f.eks. undladelse af at gøre pligtige indskud, en urigtig fordeling af udbyttet for at krænke medinteressenterne eller misbrug af fællesformuen til særformål, modtagelse af bestikkelse eller andre uredelige forhold ved indgåelse af aftaler for selskabet, undladelse af at erlægge regnskab etc. En interessents død vil normalt medføre ret til at opløse selskabet eller berettigede medinteressenter, arvinger eller kreditorer til at anse selskabet for ophørt eo ipso ved dødsfaldet, uden at særlig tilkendegivelse eller beslutning er nødvendig.

Da enhver interessent ved interessentskabets indgåelse må formodes at være solvent og rådig over sit bo, kan de øvrige interessenter fordrø hans udtræden eller selskabets opløsning, hvis han går fallit. De kan også tvinge ham ud, hvis han får en langvarig sygdom eller kommer i fængsel for en årrække, der gør ham ude af stand til at opfylde sine pligter, eller hvis han får dom for et forhold, der gør ham mindre pålidelig i de andres øjne.²⁵

Et interessentskab behøvede ikke at ophøre, så længe blot nogle af interessenterne kunne opfylde og faktisk opfyldte samtlige økonomiske forpligtelser. Men hvis alle interessenter kom under konkurs eller standsede deres betalinger (handlende, fabrikanter eller skibsredere), således at de hver især blev ude af stand til at opfylde den personlige hæftelse, ville det medføre en samtidig interessentskabskonkurs. Samtlige interessenters konkurs er lig med interessentskabets opløsning og massens deling efter reglerne om konkurs, i hvilken situation selskabskreditorerne normalt tildeltes fortrinsret i forhold til særkreditorerne.²⁶

Et aktieselskab kunne altid opløses ved frivillig likvidation ved samtlige aktionærers beslutning, også selvom der måtte foreligge en ældre beslutning om en længere frist for selskabets varighed. Et aktieselskab kunne ligesom et ansvarligt interessentskab være stiftet med en sådan frist eller til et bestemt formåls opfyldelse, med den følge at enhver aktionær kunne kræve det opløst, når fristen var udløbet eller formålet

²⁵ Carl Torp, 1904, 127-42.

²⁶ Carl Torp, 111-13.

opnået. Det kunne også være foreskrevet i statutterne, at en enkelt aktionær kunne kræve selskabet opløst, hvis en del af selskabsformuen var gået tabt. I alle tre tilfælde hvilede dog den primære pligt til at tage affære på bestyrelsen. Hvis den undlod at reagere og dermed påførte selskabet tab for en uforvarlig fortsættelse, ifaldt bestyrelsen et videregående ansvar.

Carl Torp antog, at bestyrelsen ikke nødvendigvis havde pligt til, så snart der forelå insolvens i selskabet, at erklære dette fallit eller standse betalingerne, selvom det var almindeligt. Men hvis bestyrelsen bevidst bibragte trediemand den urigtige opfattelse, at selskabets økonomi var i orden, ville den ifalde ansvar for et deraf følgende tab. Torp antog også, at bestyrelsen havde pligt til at informere aktionærerne på en ekstraordinær generalforsamling om insolvensen.

Bortset fra disse forhold eksisterede der ingen almindelige regler om, at et aktieselskab skulle opløses, så snart en del af selskabets kapital var gået tabt, en ordning der ellers var fremherskende i flere fremmede retsordninger. Det kunne dog være vedtaget i selskabets statutter. Til de nævnte ophørsgrunde skal også lægges fusionen.

2. Konkurs og akkord

2.1. Konkursreglernes udvikling

De tidligste regler om gældssanering eller urådighed i forbindelse med gældssager vedrørte adelens forhold. I tiden efter 1600 begyndte kreditorer at kritisere adelens egen udlægning af det adelige gældsprivilegium, der påstodes at give dem frihed for at betale, hvad de skyldte. Christian IV og rigsrådet forsøgte at bremse den adelige gældssætning, bl.a. ved indførelse af krav om tinglæsning af skøde-, gave- og pantebreve, ved regler om lensmændenes bistand ved fængsling af adelige for gæld samt indførelse af visse foranstaltninger overfor dem, der begik skyldnersvig.

Fra romerretten lånte man reglerne om »cessio bonorum« for dog at hjælpe de hæderlige adelige skyldnere og for at hindre, at een kreditor fik dækning på andre kreditorens bekostning.²⁷

Ved forordningen af 1. juli 1623 om gældssager indførtes den særlige konkursform, »opbydelse«, hvorefter enhver adelig skulle have ret til i tide og uden svig (dolus malus) at opbyde sit gods, løs eller fast ejendom, til tinge som betaling for gælden. Disse regler blev optaget i Christian

²⁷ Ole Fenger og E. Ladewig Petersen, *Adel forpligter... Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede*, 1983, særlig Ole Fenger, *Adelsvældens retsgrundlag*, 119-24.

IV's store reces 1643, II-15. Derfra vandrede de over i Danske Lov 5-14-40 til 46, der nu omfattede alle skyldnere og ikke blot adelige.

Allerede inden Danske Lov 1683 indførtes en tvangsakkordadgang, der synes fremsat for at modvirke en udbredt misbrug af adgangen til at opnå de såkaldtes moratoriebreve (om betalingshenstand). Herefter skulle skyldneren forud for ansøgningen om et moratorium overfor øvrigheden angive årsagen til sin gæld. Legitime årsager kunne være »søskade, ildsvåde, tyvehånd, andre debitorers fallering eller tilbagestående betaling, eller formedelst krig og fjendehånd forårsagede ruin«. Ødselhed under nogen form kunne ikke accepteres som lovlig grund.²⁸

Var årsagen acceptabel, kunne flertallet af de største kreditorer aftale et vist afslag med skyldneren, som de mindre kreditorer måtte finde sig i. Efter en ændring i 1690 kunne kun to trediedele af kreditorerne beslutte nedslag. I Højesteretspraksis var man kommet ind på, at opbud ikke kunne indledes, før også tvangsakkordforhandlinger var indledt. I 1701 ophævedes adgangen til tvangsakkord »såsom den af debitorerne er misbrugt kreditorerne til skade i deres gæld«.²⁹ I praksis kunne enhver insolvent debitor erklære sig fallit. Kreditorerne kunne erklære en debitor fallit, såfremt de kunne godtgøre hans insolvens, jfr. reskript af 18. januar 1760.

I 1787 ønskedes udarbejdet en ny fallitlov og en kommission nedsattes. Der kom dog ikke meget andet ud af anstrengelserne end plakat af 26. marts 1790 om proklama (indkaldelse af kreditorerne) i opbuds-, fallit- og dødsboer og fr. af 18. december 1792 om skibsfolks fortrinsret for tilgodehavende hyre.

I sine »Uforgribelige Tanker om Kommerciem« skrev Otto Thott om, hvor skadeligt det var for det offentlige, hvis man fik kredit, skønt man skyldte hele sin formue bort. Derfor var det vigtigt at have et effektivt processystem til at fastsætte kreditreglerne. »I almindelighed er Justitien næst den sande Guds Dyrkelse, den største pille, hvorpå den almindelige velfærd beror... Især beror kredit iblandt folk på Justitien«.³⁰

Der havde ved flere lejligheder været ønsker fremme om at genindføre tvangsakkordmuligheden for hæderlige debitorer af handelsstanden, men det lykkedes hverken i 1790'erne, eller da et tilsvarende ønske blev fremsat af den københavnske handelsstand i 1857 i forbindelse med nye overvejelser om fallitlovgivning.

²⁸ Forordning af 28. januar 1682.

²⁹ Forordning af 10. september 1701, jfr. forordning af 28. oktober 1702.

³⁰ *Kristof Glamann og Erik Oxenbell*, Studier i dansk Merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott, 1983, 201.

Muligheden for at afgøre en sag ved akkord og dermed hindre en egentlig konkurs kunne derfor imellem 1701 og 1872 kun foregå i form af frivillig akkord. For at forhale afgørelserne var man kommet ind på at søge bevilling til udsættelse af proklamaudstedelse, idet ansøgningen antoges at have opsættende virkning. Det gik ud over kreditorer, som ellers var villige til frivillig akkord, idet udsættelsen kunne medføre, at akkordforhandlingerne endte resultatløst. Fra 1823 blev praksis ændret, således at udstedelse af proklama ikke kunne hindre boets behandling, selvom indkaldelsesfristen ikke var udløbet.³¹

Retsordenen gav visse beslutninger truffet i en interessentskabskontrakt gyldighed i forhold til kreditorerne. Før 1814 herskede der dog en vis usikkerhed om betingelserne for disse. En kgl. resolution af 18. august 1814 tillod konfirmation af interessentskabskontrakter med den klausul, at den andel, enhver deltager havde i interessentskabet, ikke kunne »belægges med arrest, beslag eller deri gøres nogen eksekution for nogen af ham kontraheret, selskabet uvedkommende gæld«. Man indførte et gældsprivilegium, der fritog en skyldner for at blive sagsøgt for gæld i den del af formuen, der udgjordes af ens *ideelle andel* i selskabet. Når en sådan klausul blev kgl. konfirmeret og tinglyst skete en legal forskelsbehandling mellem interessentskabets fælleskreditorer og interessenternes særkreditorer.³²

Den samme kgl. resolution hjemlede også fabrikker adgang til konfirmation på en bestemmelse om, at en enkelt interessents fallit på ingen måde skulle bremse fabrikkens drift, ligesom »ej heller noget til fabrikkens hørende af hvad navn nævnes kan« skulle kunne tages under behandling, forsegling eller registrering af skifteretten. Opbudsboet skulle alene være berettiget til af interessentskabet at fordre så meget udbetalt, som den sidst oppebårne balance udviste dengang at have været fallentens andel, medmindre boet ønskede en ny balance for at få kundskab om fabrikkens tilstand på falittens tidspunkt.

Kancelliet havde i sin indstilling til kongen erkendt, at disse undtagelser afveg fra den almindelige opfattelse i selskabsretten, men de fandtes ubetænkelige, såfremt kontrakten blev tinglyst. I øvrigt kunne kreditorerne altid nægte den af interessenterne, de ikke anså for vederhæftig, særskilt kredit, fordi de kunne finde de nødvendige oplysninger om ham i panteprotokollen.³³

Selv om en sådan klausul end ikke var konfirmeret eller tinglyst,

³¹ Plakat af 14. maj 1823.

³² *Carl Torp*, 110f.

³³ Danske Kanc. 11. aug. 1814, RA.

udviklede den opfattelse sig i praksis, at fælleskreditorer i et ansvarlig selskab i tilfælde, hvor samtlige interessenter også personligt var gået konkurs, normalt var fortrinsberettiget til fyldestgørelse i fællesformuen fremfor særkreditorerne.³⁴

Den første udførlige fallitlov, loven af 30. december 1858, fik ingen lang levetid, men afløstes af den store moderne konkurslov af 15. marts 1872, der til gengæld blev 100 år gammel. Den henlagde handlendes, fabrikanter og skibsrederes boers behandling til Sø- og Handelsretten, og indførte en begrænset mulighed for tvangsakkordbehandling netop af disse erhvervsdrivendes boer, jfr. § 100.³⁵

Konkursbehandling af erhvervslivets konkursboer foregik før Konkursloven af 1872 ved skifteretterne. Aktieselskaber kunne ikke, heller ikke efter 1872, underkastes tvangsakkord, selvom konkursloven havde genindført denne mulighed netop for andre erhvervsvirksomheder.³⁶

Frivillig akkord foregik som oftest privat uden for skifterettens regi, hvilket i tidens løb gav kreditorer højst ulige vilkår, hvor de mere frække benyttede sig af hemmelige underhåndsaftaler om særbegunstigelser. Genindførelsen af adgangen til tvangsakkord i visse erhvervsdrivendes boer var led i en tendens, også mærkbar i fremmed ret, i slutningen af 1800-tallet i retning af opretholdelse af bestående forretningsforetagender, enkeltmandsforetagender og selskaber, »die Erhaltung des Unternehmens«, som det kaldtes i tysk teori.

For at hindre, at virksomheder i økonomiske vanskeligheder skulle tvinges ud i opløsning, udvikledes forskellige akkordordninger, frivillige eller tvungne. Man ville så vidt muligt undgå egentlig konkurs. I liberalistisk, darwinistisk ånd hævdedes samfundet at have moralsk pligt til at bevare sunde foretagender og skære de usunde bort. Men virksomhedslukninger antoges på den anden side at medføre en række skadelige virkninger i forhold til samfundet. En virksomhed kan ikke realiseres uden værditab. Likvidationsværdien vil typisk være ringere end funktionsværdien. Forretningsforbindelser påføres store tab, idet kommissionærer, mæglere, agenter, underleverandører etc. drages med i faldet. Endelig fører virksomhedslukninger uvægerligt til voksende arbejdsløshed.

Reglerne om den begrænsede hæftelse, den indbyggede uafhængighed af aktionærernes personer som sådan, samt rådigheden over aktiekapitalen som unddraget aktionærerne, udtrykker i virkeligheden samme

³⁴ Carl Torp, 1904, 111f.

³⁵ Se Inger Dübeck, Gesetzgebung. Dänemark, i: Handbuch der Quellen und Literatur der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte, III, 4, 1987, 165-172.

³⁶ Carl Torp, 279-87; se også J.H. Deuntzer, Den danske Skifteret, 1885, 70ff.

tendens ikke blot til beskyttelse af virksomheders beståen, men til at gøre denne beståen uafhængig af indehavernes personer.³⁷

Mens akkord under en eller anden form vil være det fremherskende middel til afhjælpning af akutte økonomiske vanskeligheder både med hensyn til enkeltmandsvirksomheder og ansvarlige interessentskaber, stiller forholdet sig lidt anderledes ved aktieselskaber. Efter den ældre opfattelse kunne der ikke ske tvangsakkord ved aktieselskaber, fordi man her savnede en personlig skyldner for gælden. Denne opfattelse ændredes i begyndelsen af det 20. århundrede, hvorefter tvangsakkord ligesom efter fremmed ret kan forekomme. På den anden side er tvangsakkord mindre praktisk ved aktieselskaber. Andre veje kan betrædes med større held såsom nedsættelse af aktiekapitalen eller modsat forhøjelse af denne. Man kan også på anden måde henvende sig til aktionærerne, før man går til kreditorerne.³⁸

De bag kredit- og konkursreglerne liggende fundamentale samfundsin-teresser krævede større beskyttelse af kreditorer end procesreglerne alene kunne udvirke. Samfundet måtte også kunne iværksætte sanktioner imod uredelige forhold og anden form for misbrug. Den nyere straffelovgivning fra 1840'erne frembød flere former for beskyttelse: Debitorerne kunne ifalde straf for at fratage kreditorerne den fyldestgørelse, de havde krav på ved at unddrage boet aktiver eller ved at øge passiverne samt ved at forvanske fordelingen mellem kreditorerne. Det blev også strafbart at undlade enten at give nødvendige oplysninger eller at træffe forholdsregler, som kreditorerne havde krav på til betryggelse af deres adgang til fyldestgørelse.³⁹

2.2. Retspraksis

Kun få retssager om selskabers konkursretlige problemer nåede frem til Højesteret i første halvdel af 1800-tallet. Langt hovedparten afgjordes ved frivillig akkord eller ved de almindelige skifteretter og kom ikke videre. En enkelt ældre sag udsprang af en tvist opstået under konkursbe-handlingen i Københavns Skifteret af boet tilhørende en af interes-senterne i Raadvaddam Fabrik. Direktionen mente, at interessentskabet havde fortrinsret i den sum, som var indkommet ved salg af to aktier tilhørende fallentens bo.⁴⁰

³⁷ *Erwin Munch-Petersen*, Konkursurrogater, 1932, 1 ff.

³⁸ *Erwin Munch-Petersen*, 16 f.

³⁹ *C. Goos*, Forelæsninger over den danske Strafferets specielle Del, 1887, 620-43.

⁴⁰ Højesterets Voteringsprotokol 1788, A 54-50, B 490-93, nr. 50, RA.

Under voteringen udtalte Peter Herslev Graah (1750-1830), at »den lov, hvorefter sagen skal påkendes, er den af kongen stadfæstede konvention, som isenkræmmerne har oprettet imellem sig«. Men konventionen forudsatte, at en kredit, for hvilken en forlods betaling skulle tilkomme selskabet, skulle være givet med alle interessenters samtykke og kun var gældende for tre måneder. Først længe efter fallittens indtræden og for sent efter konventionens ordlyd havde man fremsat fordringen. Endvidere havde man ikke indhentet samtykke, men henholdt sig til »interessenternes tavshed, men samme kan ikke anses som noget samtykke«. Højesteret stadfæstede derfor skifterettens afvisning.

I 1824 måtte Højesteret tage stilling til en sag anlagt af direktionen for »Det borgerlige Laane- og Livrente-Selskab for begge Kjøen« mod en række kreditorer, der samtidig var både interessenter i selskabet og livrentenydere, fordi de havde indledt konkursbehandling af selskabets ejendomme og midler.

Landsover- samt Hof- og Stadsrettens skiftekommission havde (9. maj 1823) med støtte i en regel om, at arrest på en skyldners person ikke skulle hindre andre kreditorer i at erklære den pågældende fallit,⁴¹ decideret, at kreditorer også var berettiget til at erklære en insolvent debitor fallit. »Da selskabet må betragtes som enhver anden debitor«, måtte kreditorerne også være berettiget til at erklære dette selskab fallit. Man afviste selskabsadministrationens påstand om, at selskabet ikke skulle kunne blive fallit og dets masse komme under skiftebehandling »uden ved en beslutning af administrationen, som den, der ene er i besiddelse af selskabsmagten«.

Skifteretten afviste derfor også kravet om ophævelse af den påbegyndte skiftebehandling, og Højesteret, der fulgte Skifteretten, tilføjede i sin dom, at direktionen skulle betale procesomkostninger under solidarisk hæftelse.⁴² Dommen bør ses i sammenhæng med den følgende (tidligere nævnte) dom i sagen mod Sukkerformefabrikken ved Langebro fra 1827, der fik stor principiel betydning.

Direktionen i Laane- og Livrenteselskabet anså ethvert medlem som lige i henseende til selskabets forpligtelser og rettigheder »på en måde debitor til sig selv«, hvis den fælles fond ikke gav overskud. Eller sagt med andre ord: direktionen mente, at medlemmerne skulle anses for personligt ansvarlige for gælden ligesom i et almindeligt ansvarligt interessentskab.

Skifteretten derimod fastholdt, at den interessent, der havde betalt

⁴¹ Plakat af 14. juni 1758, jfr. Reskript af 19. maj 1758.

⁴² *N. F. Schlegel*, Samling af Højesteretsdomme III, 1864, 210-16.

indskud, kontingenter og øvrige afgifter, ikke kunne forpligtes i forhold til Kreditor derudover, og slet ikke »være debitor til sig selv... hvorimod selskabets faste fond i denne henseende er hans eneste og rette debitor«. Dommen fik således betydning på to felter: dels ved ligesom sagen fra 1806 om »Enkepensions-, Forsørgelses- og Godtgørelsesselskabet« at acceptere en hæftelse begrænset til fællesformuen, som noget nyt i dansk selskabsret, dels ved at acceptere, at kreditor kunne fremtvinge konkursbehandling mod debtors ønske, som noget nyt i dansk konkursret. Dog så vi, at allerede konventionen for Asiatisk Kompagni fra 1798 netop også formelt foreskrev begrænsning af hæftelsen til den faste fond. Denne begrænsning var åbenbart ved at blive mere accepteret omkring indgangen til 1800-tallet.

Den omtalte sag om Sukkerformefabrikken, som Højesteret afgjorde i 1827, udsprang af en skiftesag ved Skiftekommissionen under Landsoversamt Hof- og Stadsretten i København. Skifteretten havde den 6. juli 1824 sluttet bobehandlingen, som var pågået siden 23. september 1822. På det sidste møde optrådte en prokurator Bayer ved »contorist Schertinger« for SøassuranceCompagniet, og påstod betaling for en ikke anmeldt fordring, nemlig en vekselobligation. Han forbeholdt udtrykkeligt kompagniet ret til at sagsøge udstæderen såvelsom fabrikkens tidligere interessenter, »hvilke er pligtige at tilsvare gælden«. Men skifteretten afsluttede boet uden at tage hensyn til disse påståede forhold.⁴³

Direktionen for Det kgl. octorierede Søassurance Compagni anlagde derpå sag ved Landsover-, samt Hof- og Stadsretten, der afsagde dom 10. juli 1826. Søassurancekompagniet krævede sin vekselobligation, som Harboe som direktør for fabrikken havde udstedt, indfriet. Interessenterne var Handelshuset Christensen og sønner, det schimmelmansske raffinaderi, St. Croix sukkerraffinaderi, skibskaptajn Bergs enke, sukkeraffinadør H. D. Meyers enke, sukkerraffinadør Hedemann og fuldmægtig O. Ettrup.

De påstod sig frifundet, dels fordi interessentskabet var »således konstitueret, at alene de indskudte fonds hæftede for fabrikkens gæld, men ikke interessenterne personligt, dels fordi fabrikken var blevet lovligt realiseret uden at SøassuranceCompagniet havde anmeldt noget, som skulle være det unddraget«.

Retten fandt det godtgjort, at selskabskontrakten gav selskabet ret til at skabe en fast fond, der ikke kunne fordres tilbagebetalt, hvorimod aktionærerne kunne sælge og transportere deres aktier efter forgodtbe-

⁴³ Landsover-, samt Hof- og Stadsretten. Skiftekommissionen. Protocol 6. Behandlingsprotokol, Nr. 16, fol 250 LAS.

findende. Interessenterne var derfor ikke »blotte medejere af fabrikken«. Derimod måtte fabrikken »til hvis drift kgl. privilegium er meddelt, anses konstitueret til en særegen moralsk person med sine særegne fra interessenternes øvrige midler afsondrede fonds«. Oprettelsen af fabrikken som en »moralisk person« kunne ikke anses ugyldig efter DL 5-1-2, så længe ingen offentlig eller privat rettighed derved krænktes. Der synes at være sket et teoretisk skred i den selskabsretlige model, idet man øjensynligt har hentet elementer fra den romerretlige korporationslære tilbage fra glemselens mørke og nu atter kombinerede den juridiske person med korporationsformen og ikke med »societas«-formen.

Enhver havde efter denne dom kontraktfrihed til at etablere en virksomhed, der retligt var organiseret som en juridisk person eller et selvstændigt retssubjekt. Privilegiet havde ingen indflydelse på dette faktum. Det var ikke en tilladelse til stiftelse, men nu kun at ligne ved en politiretlig næringstilladelse. Tidligere benyttedes privilegier også til at tildele monopolrettigheder eller andre særbegunstigelser.⁴⁴ Skønt interessenterne flere gange havde følt sig foranlediget til at gøre ekstra indskud på deres aktier, havde de ikke derved givet afskald på deres ret til ved en mulig realisation af fabrikken, hvorved de kunne miste deres akties hele beløb, at »undgå videre personlig hæftelse«.

Sagsøgeren havde anført, at interessentskabets konvention, »der hverken er promulgeret ved nogen lov og ej heller er blevet tinglæst, ej kan være dem vedkommende«. Selvom interessentskabskontrakten således ikke var offentliggjort, tillagdes denne mangel dog ingen retlig betydning. Det påpegedes i præmisserne, at da Søassurancekompagniet afsluttede gældscontrakten, var det faktisk bekendt med fabrikkens karakter af en »moralisk person«. Kompagniet burde derfor have skaffet sig underretning om »de fabrikken tilhørende særegne fonds var tilstrækkelige« og om bestyrelsen garanterede overfor kreditorerne.

I øvrigt ville direktionen ikke have været berettiget til uden interessenternes samtykke at behæfte aktiefonden, ligesom en generalforsamlingsbeslutning om gældsstiftelse, der ikke udtrykkelig gav direktørerne ret til at forpligte interessenterne personligt, kun kunne opfattes som vedrørende aktiefonden. Højesteret stadfæstede 18. maj 1827 Landsover-, samt Hof- og Stadsrettens frifindelse af interessenterne.⁴⁵

⁴⁴ *Inger Dübeck*, Industriprivilegier i Danmark 1735-1760; i: *Industri og Bjergværksdrift. Privilegering i Norden i det 18. århundrede*, 1985, 58.

⁴⁵ *N.F. Schlegel*, III, 375-77; *Thøger Nielsen*, 200-201, Højesterets Voteringsprotokol 1827 A, Nr. 30, RA.

Retten tillagde det i øvrigt vægt, at det omstridte gælds-brev ikke, havde navngivet de enkelte interessenter ved gældens stiftelse, ligesom sagsøger heller ikke havde gjort forsøg på at få fastslået deres identitet. Nu i 1827 havde man fra fransk ret lært at tillægge anonymitet en specifik selskabsretlig betydning som kendetegn netop på de moderne aktieselskaber (*sociétés anonymes*).

Thøger Nielsen har gjort opmærksom på, at med denne dom og Ørstedes lære skiftede opfattelsen af den moralske person i forhold til det 18. århundredes teori og praksis. Den juridiske person, som man foretrak at kalde den, opfattedes fra nu af som et selvstændigt retssubjekt. A. S. Ørsted fremsatte sin lære i en kommentar til Hurtigkarls opfattelse af den moralske person som et andet udtryk for et ansvarligt interessentskab med solidarisk ansvar og fortsat personlig hæftelse efter selskabets eventuelle ophør, således som den var fremlagt i hans lærebog fra 1814, der iøvrigt blot repræsenterede den almindelige opfattelse i 1700-tallet.⁴⁶

Ørsted følger i det hele P. G. Bangs opfattelse, hvorefter man vel slutter tilbage til den klassiske romerske korporationsteori, men afviser dennes regler om, at det altid skulle være nødvendigt med en særlig offentlig autorisation for at frembringe en juridisk person. De selskaber, som faktisk oprettedes ved oktrojer eller kgl. konfirmationer, antoges enten at være en del af statsformålet (at have både forfatningsmæssig og forvaltningsmæssig betydning) eller ad denne vej at have opnået særlige begunstigelser.⁴⁷

København's Skifteret fik 28. juni 1878 Højesterets medhold i, at stiftelsen af to selskaber med samme interessenter ikke kunne berettige disse til at dele selskabskreditorerne: At et interessentskab »skulle kunne danne særskilte boer med særkreditorer blot ved at dele sin formue i flere dele og drive forretning under forskellige firmanavne« kan ikke antages. Formålet fandtes at have været udelukkelse af kreditorerne i den ene firma fra at søge fyldestgørelse i det andets formue samt at skaffe interessenterne i det ene selskab ret til at nyde det andets årlige overskud.⁴⁸

Et aktieselskab var blevet dannet omkring et fragtskib »Hertha«, der ikke formåede at indbringe det forventede overskud. Man kom i gæld og besluttede på en generalforsamling at optage et lån, som det viste sig

⁴⁶ A. S. Ørsted, *Haandbog V*, 429f.; *F. Th. Hurtigkarl*, *Den danske og norske Private Rets første Grund*, II Del, 1. Bind, 1814, 11f.; *P. G. Bang*, 47ff.

⁴⁷ *P. G. Bang*, 55f.

⁴⁸ Højesteretstidende 1878-79, 353.

vanskeligt at betale. En ny generalforsamling besluttede, at de to direktører skulle forsøge at sælge skibet, der indtil da skulle blive liggende i Helsingør havn. Imidlertid fik man en aftale om at bringe en last tømmer til Halmstad, selvom ikke skibet, men kun lasten kunne forsikres. I slutningen af december sejlede skibet fra Helsingør og strandede udenfor Halmstad.

Efter en ny generalforsamling, hvor bølgerne også gik højt, besluttede man at anlægge sag imod de to direktører for at kræve dem in solidum til ansvar for det lidte tab, og for deres skyld i forliset. Men kun nogle af aktionærerne stod som sagsøgere. Både Sørretten i Helsingør og Lands-over-, samt Hof- og Stadsretten frifandt de to direktører af formelle grunde, fordi sagsøgerne ikke qua enkeltaktionærer, men kun selskabet som sådant havde søgsmålskompetence efter selskabets vedtægter.⁴⁹

Bestyrelsen for aktieselskabet »De danske Cikoriefabrikker« blev ved en Sø- og Handelsretsdom fra 1899 kendt uberettiget til at anmelde sin fabrik i Ribe til Handelsregisteret som »Ribe Cikoriefabrik, B. Thune A/S«, idet »De danske Cikoriefabrikker« aldrig havde haft »nogen Cikoriefabrik eller noget forretningskontor i Ribe«. Ved at anbringe etiketter på deres egne varer med firmanavnet fra Ribe »fremkaldtes den urigtige forestilling«, at varerne var produceret i Ribe og derigennem »skabtes en uberettiget og illoyal konkurrence« overfor det sagsøgende firma, som rent faktisk producerede disse varer. Nemlig »Ribe Cikoriefabrik, H. Petersen og Co.« Sagsøger fik medhold i, at »Ribe Cikoriefabrik, B. Thune A/S« skulle slettes af registret under trussel om tvangsbøder.

De danske Cikoriefabrikker havde overtaget alle rettigheder, som tidligere tilkom G. F. og B. Thune, der imidlertid havde måttet afstå deres cikoriefabrik ved tvangsauktion.⁵⁰ Fabrikant G. F. Thune havde i en længere årrække drevet fabrikation under det nævnte firmanavn i Ribe handelsregister, men havde måttet standse virksomheden på grund af økonomiske vanskeligheder. Samtidig med, at G. F. Thunes firma herefter blev afmeldt, anmeldte hans søn Bartholin Thune, at han drev fabriktionsvirksomhed i Ribe under firma »Ribe Cikoriefabrik B. Thune«. Kort tid efter afmeldte han atter sit firma, men samme dag skete der anmeldelse til handelsregistret af et nyt firma »Ribe Cikoriefabrik B. Thune, Aktieselskab«, hvoraf fremgik, at »De danske Cikoriefabrikker« drev fabriktions- og handelsvirksomhed i Ribe.

Da G. F. Thunes virksomhed standsede, overtog Ribe Diskontobank G. F. Thunes fabriksejendom med maskiner og tilbehør og forsøgte at

⁴⁹ UfR 1881, 1115.

⁵⁰ UfR 1899, 766.

drive nok en cikoriefabrik. Den blev dog hurtigt solgt på tvangsauktion til et firma »Ribe Cikoriefabrik H. Petersen & Co.«. Det var sidstnævnte firma, der havde anlagt sagen.

3. Lidt statistik

Med støtte i oplysninger fra ældre og yngre økonomiske oversigter og statistiske beregninger⁵¹ kan det med nogenlunde sikkerhed fastlås, at der i årene mellem 1850 og 1870 oprettedes 38 aktieselskaber. 14 hidrørte fra tiden før 1850. Blandt de sidstnævnte var Kongens Bryghus (1808), Nationalbanken (1818), Tivoli (1843), Casino (1846) og Det sjællandske Jernbaneselskab (1847). Blandt de nyoprettede var Privatbanken, Store Nordiske, Albani Bryggeriet og Hippodromen.

Fra 1872 til 1880 oprettedes 110 helt nye, mens 19 ældre virksomheder omdannedes til aktieselskaber. De fleste af de før 1872 stiftede fik udvidet deres aktiekapital betydeligt. Blandt de nye virksomheder var Landmandsbanken og Handelsbanken, 20 provinsbanker, 6 jernbaneselskaber, 34 dampskibsselskaber, 2 sporvognsselskaber, 3 forsikringselskaber, 3 byggeselskaber, 4 brønd- og badeanstalter, 3 udtørringsselskaber samt nogle »diverse« som Zoologisk Have og Lundergård mose, sidstnævnte gik dog snart fallit.

I årene 1881-84 oprettedes 53 nye aktieforetagender, mens 26 ældre industrielle anlæg overgik til aktieselskabsformen i årene 1871-84. Her nævnes De danske Sukkerfabrikker, B & W, Kastrup Glasværk, De forenede Dampmøller samt Kristinebergs Fabrikker og Bornholms Kul- og Teglværker, der begge senere gik fallit.

Mange flere end de her nævnte selskaber opløstes eller gik fallit. Falbe-Hansen og Scharling anførte, at 31 af de i alt 247 opgjorte selskaber fra perioden 1871-84 allerede var ophørt igen i 1884, nogle dog ved at opgå i andre selskaber, enkelte ved statsovertagelse. Af de resterende 216 var to overgået i privat eje. Dampskibsselskabet »Gorm« ophørte ved skibets forlis, mens 13 selskaber opløstes, uden at deres nøjagtige skæbne kendtes, kun at de gav meget lidt dækning til kreditorerne.

I årene 1885-88 øgede 24 aktieselskaber aktiekapitalen, mens 4 tilbagebetalte den; 10 stiftede ny obligationsgæld, mens 14 afdragede på

⁵¹ V. Falbe-Hansen og William Scharling, Danmarks Statistik, 1885, 726 ff., og Danmark i 1890, Supplementsbind, 1891, VI, 137-45; Richard Willerslev, Studier i Dansk Industrihistorie, 218; Hans Chr. Johansen, Dansk Økonomisk Statistik 1814-1980, i: Danmarks historie, 9, 1985.

en sådan gæld. For tre selskaber bortfaldt obligationsgælden ved deres opløsning. Mange af de selskaber, der stiftedes i årene 1885-88, havde en kun ubetydelig aktiekapital, hvilket medvirkede til at gøre dem svage og usikre i kampen for tilværelsen.⁵²

En stikprøvekontrol i Sø- og Handelsrettens Konkursprotokol, Navne-register 1872-1905 og 1905-32 synes at vise nogle fluktuationer i antallet af konkursbegæringer, der formentlig følger de i perioden forekommende konjunktursvingninger.⁵³

V. Kritik af aktieselskabsretten

Efterhånden som aktieselskabernes retsstilling i samfundet via rets-praksis og teori lå nogenlunde fast og problemerne omkring ansvarligheden ligeledes var afklaret, blev Danmark grebet af en »aktiemani«. Mange nye aktieselskaber oprettedes omkring 1840'erne, hvoraf de fleste snart gik ned igen. Axel Nielsen mente, at aktieselskabernes popularitet skyldtes nationalliberale idéer om aktieselskabet som en demokratisk forskole. De politiske drømme udgjorde næppe hele forklaringen på spekulationstrangen og griskheden efter gevinster uden personlig risiko.⁵⁴

Nogle virksomheder startede som enkeltmandsforetagender og gik senere over til aktieselskabsformen. De var typisk blandt de velkonsoliderede. Mange startede aktieselskaber på et kapitalgrundlag, der var for spinkelt til at klare økonomisk modgang.

Med den voksende mængde selskabsdannelser efter midten af 1800-tallet viste de selskabsretlige regler sig ude af stand til at dæmme op for mange former for misbrug. Mens lande som Sverige, England og Frankrig forlængst havde fået en aktieselskabslov, var erhvervslivet i Danmark henvist til en vag og uklar selskabsret, som ihvertfald menigmand havde svært ved at overskue og specialister svært ved at begrunde.

⁵² *V. Falbe-Hansen og William Scharling*, Suppl. VI 138 ff. Willerslev giver oplysninger om 20 aktieselskaber, der opløstes eller gik fallit imellem 1875 og 1878.

⁵³ 1875-1879:8
1897-1906:17
1907-1910:37
1911-1918:17
1919-1922:29
1925-1932:66.

De mellemliggende ikke nævnte år indkom ingen eller meget få konkursbegæringer. Industrielle virksomheder udgjorde sammen med grossistforetagender hovedparten af virksomhederne, mens transport- og bankvirksomheder var færre, henholdsvis 11 og 5. LAS.

⁵⁴ *C. Nyrup*, Meddelelser fra Industriens Område, 207 ff.; *Axel Nielsen*, III, 1, 216 ff., *R. Willerslev*, 207 ff.

I 1870-erne, i takt med den voksende bølge af industrialisering, opstod en mere højlydt kritik af det mangelfulde retsgrundlag. Under indtryk af aktuelle sager, f.eks. Tietgens og privatbankens problemer og Gedalia's fallit⁵⁵ anmodede »Dagbladet« den unge jurist og nybagte dr.juris, Niels Lassen (1848-1923) om at give en kritisk redegørelse for »Aktievæsenet i Danmark«. Dagbladet⁵⁶ havde indledt en kampagne om aktieselskaber og økonomien bag dem. Problemerne drøftedes blandt tidens fremtrædende jurister og økonomer.⁵⁷

Niels Lassen havde en let pen og sans for ironi. Han indledte med en beskrivelse af, hvorledes skyldnere, der ikke betalte deres gæld, i gamle dage kunne miste både frihed, gods og den sidste skjorte, mens de i 1875 blot kunne slutte sig sammen i aktieselskaber, hvis de ville befri sig for kreditorerne. I Danmark kunne enhver urtekræmmer, der ville gøre sig »den uljighed at døbe sin forretning med et kollektivt navn, skrive nogle statutter og foretage en firmaanmeldelse, konstituere sig selv som aktieselskab...«

Man kunne hverken stole på firmaregistret eller statutterne. En registreret aktiekapital – måske et millionbeløb – behøvede ikke at være indbetalt. Stifterne og anmelderne kunne hverken rammes strafferetligt eller erstatningsretligt for falsk anmeldelse til firmaregistret. Ingen udenforstående trediemand kunne »efter dansk ret have nogen som helst begrundet mening om, med hvilken grundkapital et aktieselskab havde begyndt sin virksomhed«. Dertil kom, at et solvent aktieselskab »i ethvert givet øjeblik (kan) spille dets kreditorer samtlige aktiver ud af hænderne«. Selskaberne kunne købe alle deres egne aktier op med den virkning, at selskabet så ud som om det var dobbelt så velhavende som før.

Hvis en virksomhed havde tabt halvdelen af sin kapital, kunne den blot nedskrive aktiekapitalen til under det halve. Så kunne man alligevel uddele dividende, men tabet blev ikke reelt dækket.

Efter dagældende fuldmagsregler kunne fuldmægtigen ikke binde fuldmagtsgiveren ud over fuldmagtens grænser. I et aktieselskab var statutten bestyrelsens åbenlyse fuldmagt. Alt hvad bestyrelsen måtte foretage sig uden for denne instruks forbandt ikke selskabet. Men hvis statutten eksempelvis gjorde bestyrelsens kompetance afhængig »af momenter, som trediemand ikke med den mest spændte opmærksomhed vil kunne komme til klarhed over«, da kunne der opstå urimelige

⁵⁵ Ole Lange, *Finansmænd, Stråmænd og Mandariner*. C. F. Tietgen, Privatbanken og Store Nordiske. Etablering 1868-76, 1978, 219 ff., 272 ff.

⁵⁶ Dagbladet, nr. 116 den 24. maj 1875, og nr. 117 den 25. maj 1875.

⁵⁷ Andet Nordiske Juristmøde 1875, 266-72, og Nationaløkonomisk Tidsskrift vol. 6, 1875, 177-95.

situationer. Handelsbankens statutter § 2 afskar bestyrelsen fra at give kredit ud over 50.000 rdl. En trediemand, der modtog i betaling en af Handelsbankens bestyrelse accepteret veksler, kunne umuligt vide, om den person, i hvis favør banken havde accepteret, allerede stod debiteret for 50.000 rdl. i Handelsbankens bøger.

Niels Lassen rundede sin artikel af med den konstatering, at hele vort aktievæsen udelukkende er »baseret på de personers ærlighed og samvittighedsfuldhed, der har stiftet og nu bestyrer selskabet, kun disse har en anelse om, med hvilken kapital det af dem bestyrede selskab har begyndt sin virksomhed, og hvor meget det for øjeblikket ejer; for alle andre, aktionærer indbefattede, er dette et mysterium«.

Den mest markante skikkelse i aktieselskabsverdenen, C. F. Tietgen, med de mange funktioner og transaktioner måtte ofte stå for skud på grund af en iblandt meget behændig udnyttelse af de skitserede, svagt udviklede og uklare regler. Der er heller ingen tvivl om, at Niels Lassen i en del af sin kritik, sikkert let gennemskueligt for samtidens velorienterede avislæsere, sigtede til hans person og hans selskaber. Almindelig bekendt er den kritik, han måtte tåle for sine opkøb af telegrafaktier for at hindre en truende fallit. Kritikken rettede sig dog ikke blot imod Tietgens dobbeltstilling som bankdirektør og formand for de involverede selskaber, men også imod den mangelfulde aktieselskabslovgivning og manglende kontrol med aktieselskaber og banker, der muliggjorde hans mange transaktioner.⁵⁸

Den teoretiker, der fik mest indflydelse på den første aktieselskabslovs udformning, blev professor Carl Torp (1855-1929), som allerede i de tidlige faser under forarbejderne stillede sin omfattende selskabsretlige viden til disposition for lovkommissionernes arbejde. I et foredrag holdt i efteråret 1908 for kolleger i Juridisk Forening tog han bladet fra munden i sin kritik af det gældende system og af modstanderne mod en aktieselskabslovgivning.⁵⁹

Modstanderne, »visse bank- og veksellererkredse« og den »ringeste del af vor sagførerstand«, af en aktieselskabslov fik følgende skudsmål med på vejen: De følte »deres hellige ret til på lovlig måde at skære en bred rem af næstens hud truet«. En aktielov ville hæmme de frie bevægelser inden for erhvervslivet. De betragtede en sådan lov i det højeste som et nødvendigt onde på linie med selskabsskat, ulykkesforsikring og 8 timers arbejdsdag.

⁵⁸ Ole Lange, 219-62.

⁵⁹ Carl Torp, Aktielovgivning, UIR 1908, 297-306. Se også F. Vinding Kruse, Aktieselskaber og Andelsforeninger, 1920, 1-21.

Et trist, men ikke utypisk eksempel på små selskaber uden rimelig dækning var købmand K.J. fra Århus, der gik fallit. Ganske kort tid efter registreredes i firmaregistret et »A/S K.J. og Co.«. Bestyrelsen bestod af K.J., aktiekapitalen var på 1.000 kr. i tre aktier à 10 kr. og en på 970 kr. K.J. kunne som fallent ikke drive forretning med personligt ansvar. Men ved hjælp af 3 venner og 30 kr. fik han ret til at drive virksomhed *uden* personligt ansvar.

Et andet uheldigt eksempel var en korresponderende reder i et rederi, der ud over sin gage havde store indtægter ved at levere varer til skibets proviantering, kulforsyning, klarering og øvrige mæglerforretninger. Et klart sammenstød af interesser, der tilmed ikke skulle være ganske ualmindelig i rederikredse, hvor direktører år efter år »har haft efter danske forhold særdeles store årsindtægter« trods manglende udbytte til aktionærerne og lav kurs på aktierne.

Det undrede ikke Torp, at rederikredse var imod indførelse af en aktieselskabslov, men efter hans mening ville en lov ikke blot modarbejde de groveste misbrug, men også medvirke til at »højne den almindelige forretningsmoral, den personlige pligt- og ansvarsfølelse som naturligvis er det sikreste og uundværligste grundlag for et sundt forretningsliv«. Han tilbageviste skarpt den opfattelse, hvorefter det skulle være en »hellig og ukrænkelig menneskeret at... stifte aktieselskaber med en hvilkensomhelst lille aktiekapital og ganske små andele«.

Mange synes at have glemt, at »selve beføjelsen til at drive økonomisk virksomhed under aktieselskabsform er... en ganske overordentlig begunstigelse, der ydes kapitalen... uden den risiko, som er forbunden med det personlige ansvar, en begunstigelse som medfører betydelig fare for misbrug...«

Den 29. september 1917 fik Danmark omsider en aktieselskabslov. Den var et sent resultat af 1800-tallets mange drøftelser senest den juridiske og økonomiske debat i 1875. Selve lovforberedelserne kom først for alvor i gang, efter at Grosserersocietetets Komité havde rettet henvendelse til regeringen. I 1900 blev det første aktielovsudvalg nedsat. Det fulgtes af en række nye udvalg, der barslede med nye successive udkast i årene fra 1901 og frem til Første Verdenskrig. Efter fremsættelse i flere samlinger i Rigsdagen blev loven vedtaget. Den fremtrådte som en ret beskåret udgave af de første oplæg og indeholdt i det væsentlige kun regler om aktieselskabers stiftelse og opløsning.⁶⁰

Blandt jurister var der skuffelse over resultatet af de mange an-

⁶⁰ Carl Torp, Nogle Bemærkninger om aktieloven, Juridisk Tidsskrift, 4. årg. 1918, 1-27.

strengelser. Frederik Vinding Kruse (1880-1963) udtrykte sikkert manges opfattelse med følgende bemærkning: »Med denne lov (er) isen brudt; vi er omend sent, ja sidst blandt kulturstatene, og vrantent, med denne lov dog endelig kommet med i en regulering af aktievæsenet eller rettere aktievæsenet.«⁶¹

VI. Konklusion

Et barometer for aktieselskabsrettens samfundsmæssige betydning i den tidlige fase udgjordes af reglerne om de særlige ansvarsforhold. Som retsteori blev aktieselskabsretten i det 18. og 19. århundrede noget af en rodebutik. En medvirkende årsag var formentlig, at den blev anvendt i kampen mod aktieretlige svindelaffærer i mangel af en til den engelske »Bubble Act« svarende dansk forbudsregel imod fri adgang til at stifte anonyme selskaber med begrænset hæftelse. Senere brugtes teorien under de ændrede økonomiske forhold i 1800-tallets første årtier som generaliserende løftestang for det modsatte: en fri adgang til netop at stifte sådanne selskaber med begrænset hæftelse som konkret havde fundet hjemmel i forordningen af 15. maj 1810 om tilsyn med private forsørgelses- og understøttelseskasser samt med støtte i retspraksis (1806, 1827).

Det ansvarlige interessentskab, »societas« udtrykte solidaritet mellem medlemmerne, et moment der fik politisk betydning i den senere kooperative- og andelsbevægelse. Det anonyme aktieselskab kunne med lidt god politisk vilje lignedes ved et repræsentativt demokrati.

Samfundsmæssige hensyn lå bag indførelsen af tidlige gældsprivilegier og konkursordninger. Opretholdelse af levedygtige virksomheder og støtte til debitorer afvejedes overfor hensynet til kreditorernes krav på fyldestgørelse for deres fordringer.

Opgivelsen af det individuelle, personlige ansvar, der påhvilede en enejer eller ansvarlig medinteressent, til fordel for et kollektivt upersonligt ansvar, der påhvilede et monstrum af en uoverskuelig aktionærkreds, var ikke så lidt af en psykologisk-etisk revolution.

Aktieselskabsretten i det 19. århundrede kan for os i dag lignedes ved et »clair-obscur«, en fortløbende kamp mellem gode og onde kræfter for og imod en retlig regulering. Aktieselskabsretten som systematisk retsdisciplin afspejlede i sin ældre fase de modstridende tendenser: liberalismens kontraktfrihed overfor den tidligere fremherskende interventions- og

⁶¹ Frederik Vinding Kruse, Den danske Lov om aktieselskaber af 29. september 1917, i: UFR 1918, 265-84.

reguleringspolitik. I slutningen af 1800-tallet måtte man, belært af mange uheldige eksempler, erkende, at den totale liberalisme ikke kunne fastholdes. En begrænset regulering var nødvendig af hensyn til beskyttelse mod økonomiske og sociale katastrofer og mod udnyttelsen af svage og letsindige personer. Uden at bremse aktieselskabernes sejrs-march måtte der etableres nogle retssikkerhedskauteler, og det lod sig kun gøre ved lovgivning.

Om at skrive bankhistorie

AF

HANS CHR. JOHANSEN

Mange af de funktioner, som i dag udøves af bankerne, eksisterede allerede under forskellige former i oldtidens samfund, men en mere institutionaliseret form for banker kendes først fra senmiddelalderens Italien. Hovedformålet med denne periodes banker var gennem betalingsordrer eller gireringer at formidle pengeoverførsler mellem handlende på en sikker måde, idet denne form for transaktioner kunne indebære store risici, hvis det skulle ske i rede penge, dels fordi retssikkerheden i forbindelse med pengetransporter var ringe, dels fordi samtidens mønter var underkastet stadige værdisvingninger gennem større eller mindre tilsætning af uædle metaller.¹ Udlånsvirksomhed foregik på den tid især gennem pantelånere og købmandshuse.

Med det primære formål at lette handelen fortsatte denne form for bankvirksomhed helt frem til 1700-tallet, hvor den i organisationsmæssig henseende nåede sin mest effektive udformning i de såkaldte *girobanker*, der bl.a. fandtes i Amsterdam og Hamburg.² Girobankerne modtog indskud i ædelmetal fra købmandshuse, og betalinger kunne derefter ske gennem til- og fraskrivninger på de pågældende huses konti i banken. Sikkerheden i form af ædelmetalbeholdningen betød, at vekslere trukket på huse med en konto i girobanken havde en høj likviditet og fungerede som ædelmetal. Samtidig var vekslerne en sikker måde at foretage store internationale betalinger på, fordi de ikke nødvendiggjorde fysisk overførsel af ædelmetal eller mønter.

¹ Se R. de Roover: *L'Evolution de la Lettre de Change XIV-XVIIIe Siècles*, 1953, idem.: *New Interpretations of the History of Banking. Cahiers d'Histoire mondiale*, 1954, s. 38-76, idem.: *The Rise and Decline of the Medici Bank*, 1963 og Ernst Andersen: *Bankvæsenets oprindelse*, 1976.

² Om disses historie se J. G. van Dillen: *The History of the Principal Public Banks*, 1934.

Hvorledes strømmen af veksler kunne cirkulere og indbefatte dele af danske transaktioner med udlandet, kan illustreres ved et ikke ualmindeligt eksempel fra 1700-tallet. Udgangspunktet kunne være, at en hollandsk købmand importerede tekstiler fra England. Han udstedte da en veksler lydende på sig selv og med en vis løbetid. Den engelske modtager var måske selv importør af træ fra Norge og lod da vekslen gå videre til en norsk købmand, som stod for overførsler af skattebeløb fra Norge til Danmark. Når vekslen på den måde havnede i den danske statskasse, blev den sendt til Amsterdam for at dække udgifter forbundet med, at kronens faste forbindelse, et hollandsk handelshus, betalte lånerenter til indehaverne af danske statsobligationer. Modtageren af vekslen i Amsterdam ville da sætte beløbet ind på sin konto i girobanken, hvor der blev afskrevet på den udstedende købmands. Alt i alt en smidig betalingsmekanisme, som ofte havde haft endnu flere led, inden clearinggen fandt sted i girobanken.³

Omkring Amsterdambanken fandtes også mange andre og vigtigere ruter, ad hvilke vekslerne cirkulerede, f.eks. via de store Østersøhavne, eller via Hamburg, Bordeaux og Lissabon. Kun hvis et område permanent havde underskud i samhandelen med et andet, og dette ikke blev opvejet af tjenesteydelser eller lånetransaktioner, blev der behov for at udligne forskellen ved metaleksport. Det var i 1700-tallet i et vist omfang nødvendigt for at dække et vesteuropæisk underskud over for Rusland.⁴

Vurderet ud fra en mere moderne banktankegang var svagheden ved girobankerne, at indlånene i princippet ikke måtte danne grundlag for udlån, som bankerne kunne tjene penge på, og som i en større nationaløkonomisk sammenhæng kunne virke vækstfremmende. Girobankerne måtte i stedet opkræve indlånsgebyrer og desuden dække omkostningerne ved at tage sig betalt for gireringerne mellem købmændenes konti. I praksis afveg girobankerne i den seneste tid af deres funktionsperiode dog fra dette rene princip og foretog visse udlån, Amsterdambanken f.eks. til det nederlandske ostindiske kompagni.

Under indflydelse af merkantilistisk monetær teori, der ønskede at fremme den økonomiske vækst og derfor anså girobankernes indfrysning af betalingsmidler for u hensigtsmæssig, fandt man i sidste halvdel af 1600-tallet frem til, at det var muligt at oprette *seddeludstedende banker*, hvor udlånet var det væsentlige, men hvor der normalt også var knyttet

³ Se Gudmund Sandvik: Det gamle veldet, 1975 og Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784, bd. 1, 1968.

⁴ Se Hans Chr. Johansen: How to pay for Baltic Products, The Emergence of a World Economy (ed. by Wolfram Fischer), 1986, s. 123-42 og A. Attman: American Bullion in the European World Trade 1600-1800, 1986.

nogen gireringsvirksomhed til banken. Derimod spillede indlån ingen større rolle. De hyppigste udlånsformer var vekseldiskontering og lån mod sikkerhed i forskellige former for værdipapirer. Nogle af bankerne blev dog også i perioder brugt til långivning til staten.⁵ Den første seddelbank blev oprettet i Sverige, hvor Palmstruchs Bank (grundlagt 1656, fra 1668 Rikens Ständers Bank) udstedte sedler fra 1661. England fulgte efter med Bank of England fra 1694 og Skotland i 1695 med The Bank of Scotland. I løbet af 1700-tallet fik en lang række andre europæiske lande også sådanne seddelbanker. Blandt disse institutioner var John Law's Banque Générale i Paris fra 1716, Kurantbanken i København fra 1736 og Die königliche Giro- und Lehnbanco i Berlin fra 1765.⁶

At få en seddelbank til at fungere var med datidens relativt mangelfulde forståelse for monetære sammenhænge ikke nogen let opgave. Ud fra et indtjeningsformål var det fristende at sætte en stor seddelmængde i omløb gennem udlån, da det gav indtægter i form af udlånsrenter, mens det var omtrent gratis at trykke sedler. Flere af de tidlige banker havde dog pligt til at indløse deres sedler med sølv- eller guldmønter, og møntbeholdningen satte da en grænse for udlånsvirksomheden, men der var også adskillige af 1700-tallets seddelbanker, der kom til at fungere uden dækningsregler og pligt til indløsning, og erfaringerne med et sådant arrangement var meget forskellige. Mens John Law's franske bank ekspanderede sit udlån så hurtigt, at økonomien gik via fuld beskæftigelse over i en stærkt overophedet ekspansion med høj inflation og deraf følgende underskud på betalingsbalancen, var den danske Kurantbank i stand til at øge seddelomløbet til mere end det tidobbelte mellem 1757 og 1800, uden at det gav sig udslag i større valutakursudsving – i de fleste år mindre end 10%'s afvigelse fra pariværdien. Overgangen fra natural- til pengeøkonomi og hurtig økonomisk vækst, som blev fremmet af den rigelige likviditet, kunne uden problemer opsuge den øgede betalingsmiddelmængde.

Finansieringen af revolutions- og Napoleonskrigene satte imidlertid seddelbanksystemet på en alvorlig prøve. Flere af de krigsførende lande

⁵ Se om den merkantilistiske bankteori Hans Chr. Johansen: *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784*, bd. 1, 1968, s. 28-54.

⁶ De tidligste seddeludstedende bankers historie indtil 1814 er bl.a. skildret i Sveriges Riksbank 1668-1918 I-V, 1918-31, Sv. Fritz: *Studier i svensk bankvæsen 1772-89*, 1967, John Clapham: *The Bank of England I-II*, 1944, L. S. Presnell: *Country Banking in the Industrial Revolution*, 1956, S. G. Checkland: *Scottish Banking. A History 1695-1973*, 1975, Erik Rasmussen: *Kurantbankens forhold til Staten 1737-73*, 1955, *Dansk Pengehistorie I-III*, 1968 og J. G. van Dillen: *The History of the Principal Public Banks*, 1934.

seddelfinansierede en stor del af oprustningen, og følgen blev et så stort efterspørgselspres, at inflationen steg til hidtil usete højder. Bekendt er således finansieringen med assignater i Frankrig fra 1789 til 1796⁷ og den danske inflation mellem 1807 og 1814, hvor priserne på syv år steg til mellem det fem- og tidobbelte for de fleste hverdagsvarer.

Disse år gav en inflationsforskrækkelse, der betød, at de nye ordninger, der kom for seddelbankerne i løbet af første halvdel af 1800-tallet, indeholdt stramme dækningsregler, og i de fleste lande centraliseredes seddeludstedelsen i århundredets løb til én bank, mens der tidligere ofte havde været adskillige banker i det enkelte land, som hver udstedte deres sedler.⁸ Da indlånet i mange af seddelbankerne fortsat var af ringe omfang, blev udlånsmulighederne derved stærkt indskrænket. Seddelbankernes vigtigste opgave blev med ordene i oktroyen fra 4. juli 1818 for Nationalbanken i Kjøbenhavn at »virke frem til at befæste et sikkert pengevæsen i landet«.

Der blev derfor i løbet af 1800-tallet plads til en tredje form for banker, nutidens *forretningsbanker*. De adskiller sig fra girobanker og seddelbanker ved en virksomhed, der går ud på at skaffe midlerne gennem indlån og egenkapital, som skal forrentes, og ved at skaffe sig indtægter gennem rentebærende udlån. Tilløb til denne form for bankforretninger fandtes forud for år 1800 i form af købmandshuse (merchant bankers), der forvaltede kapital for private,⁹ men det er først med oprettelsen af aktieselskaber, der specialiserede sig i denne type af forretninger, at den moderne form for bankvæsen opstår.

Forretningsbankernes rolle i 1800- og 1900-tallets samfund

Studier af de tidligste forretningsbankers virksomhed viser, at der ikke fra begyndelsen har været en klar opfattelse af, hvad bankernes opgave var, og da der mange steder heller ikke var nogen banklovgivning, som stillede bestemte krav til en banks virksomhed, kom disse banker til at befatte sig med mange og forskelligartede opgaver.

⁷ Se S. E. Harris: *The Assignats*, 1930.

⁸ En undtagelse er Skotland, hvor der endnu er flere banker, der samtidig har sedler i omløb, jfr. S. G. Checkland: *Scottish Banking. A History 1695-1973*, 1975.

⁹ Se om disse bl.a. B. Gille: *Histoire de la maison de Rothschild I-II*, 1965-67, R. W. Hidy: *The House of Baring in American Trade and Finance*, 1970, H. Lüthy: *La Banque Protestante en France I-II*, 1961, M. G. Buist: *At Spes Non Fracta*. Hope and Co., 1974, V. P. Carosso: *The Morgans, Private International Bankers*, 1987. Disse typer af virksomheder har fortsat eksisteret efter 1814, men har da væsentligst stået for internationale pengeoverførsler og for større lånetransaktioner, f.eks. i forbindelse med statslån og i 1800-tallet også for mange jernbanelån.

I løbet af 1800-tallet udskiller der sig imidlertid nogle hovedtyper af forretninger, som i større eller mindre grad kom til at dominere hos de enkelte banker, således at det er muligt at se på forskellige former for forretningsbanker.

Nærmest ved ældre tiders bankformer var de forretningsbanker, som primært fungerede som pengeinstitutter for handelserhvervet. De modtog indskud fra de handlende på en kontokurant- eller foliokonto, som der var stor omsætning på – daglige træk og indsættelser – i takt med udviklingen i grossisters og andre handlendes likviditetsbehov. En stor del af udlånet bestod af vekseldiskontering for kunderne og af formidling af internationale betalinger. Mere langfristede udlån spillede en relativt ringe rolle.

En anden type, som navnlig fik betydning, da den kontinentaleuropæiske industrialisering begyndte efter 1870, gik ind i mere langfristede udlånstransaktioner i form af lån mod forskellige former for sikkerhed og virkede også som fødselshjælper ved grundlæggelse af aktieselskaber med industriel eller transportmæssig virksomhed for øje. Hjælpen kunne enten bestå i at formidle salget af aktierne eller ved direkte at gå ind og aftage aktiekapitalen, eventuelt for senere at afsætte denne, når den nye virksomhed var kommet i gang. Sådanne banker, der omtales som »Gründerbanker« og »Crédit Mobiliers«, var på grund af den langsomme omsætning på udlånssiden afhængige af en relativt stor egenkapital. Hvis udlånene i stedet havde været baseret på indlånskonti fra handelserhvervet, ville risikoen for illikviditet have været meget stor.

Betegnelsen bank er i 1800- og 1900-tallet også blevet hæftet på en række andre institutioner, hvis forhold dog ikke vil blive omtalt nærmere i det følgende. Det gælder f.eks. de tyske *hypotekbanker*, der foretager langfristede udlån mod sikkerhed i fast ejendom og skaffer sig midler gennem obligationsudstedelse eller anden lang låntagning. Det gælder også *sparebanker*, der findes i flere lande. De har en funktion, der minder om den oprindelige hos de danske sparekasser, dvs. at de skaffer sig midler fra privat opsparing og anbringer disse i obligationer og i udlån til andre erhverv end industri og storhandel.

Udviklingen i 1900-tallet er gået i retning af en udviskning af forskellen mellem de enkelte typer af forretningsbanker, og samtidig har lovgivning i alle de vestlige lande lagt en ramme for, hvad der skal forstås ved bankforretninger. En del opgaver, som de tidlige forretningsbanker forestod, er efterhånden overgået til mere specialiserede kreditinstitutioner, og det er først i 1980'erne, at man igen har set en tendens i retning af et bredere engagement hos bankerne.

Det karakteristiske for de moderne forretningsbankers aktiviteter, som

de derefter har udviklet sig i 1900-tallet, kan sammenfattes under fire hovedpunkter.

For det *første* gennemfører de betalingsopgaver. Det sker ved at være mellemed mellem centralbanken og den private sektor i forsyningen med daglige betalingsmidler (sedler og mønt), ved checkudstedelse og -indfrielse, ved valutahandel, ved lønoverførsler, betalingservice o.l.

For det *andet* overfører de kapital fra opsparerne til de områder, hvor der er behov for kapitaltilførsel og sikrer som mellemmand opspareren en større sikkerhed for det betroede beløb. Denne kapitaloverførsel fra overskuds- til underskudsområder kan være på det personlige, branchemæssige, regionale eller internationale plan og skulle give mulighed for en mere effektiv udnyttelse af ressourcerne.

For det *trede* fungerer bankerne som informationscentre, hvor der samles en meget stor viden om økonomiske forhold, som kan bruges til at rådgive kunderne og sikre banken selv mod tab.

For det *fjerde* kan bankerne undertiden selv optræde som foretagere uden for det finansielle område. Det sker som oftest, hvis kunder kommer ud for økonomiske vanskeligheder eller bliver stærkt afhængige af banklån. Bankerne kan da gå mere direkte ind i virksomhedens styring og planlægning og i umiddelbare egenkapitaldispositioner. Foretagerrollen er dog underlagt en del begrænsninger i de fleste landes lovgivning, da det er det område, der lettest kan give banken betydelige tab.

Gennem disse fire funktioner har forretningsbankerne fået en nøglerolle i det moderne samfund. I deres arkiver samles viden om mange sider af samfundets økonomiske aktiviteter, og bankernes dispositioner har i sig selv stor betydning for samfundsudviklingen.¹⁰

På den baggrund ville det være naturligt at vente, at økonomiske historikere i hele den vestlige verden, der beskæftiger sig med de sidste 150 års økonomiske udvikling, har betragtet bankhistorie dels som en spændende disciplin i sig selv, men også som et vigtigt hjælpemiddel til at analysere og beskrive bredere aspekter af samfundsudviklingen.

I hvilket omfang det har været tilfældet, og hvorledes sådanne undersøgelser har været grebet an i nyere økonomisk historieskrivning, er hovedformålet med de følgende afsnits forskningsoversigt, som alene vil se på de egentlige forretningsbanker og dermed ikke på de seddeludstedende seddelbankers og heller ikke på sparekassers og lignende institutioners udvikling.

¹⁰ En god oversigt over de forskellige banktypers udvikling i de største vestlige lande findes i Karl Erich Born: Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert, 1976.

Bankhistorie på forskellige niveauer

En gennemgang af den seneste snes års bankhistoriske litteratur viser, at forfatterne såvel i Danmark som i udlandet har anvendt meget forskellige indfaldsvinkler til emnet.

En gruppe af arbejder, der ofte er jubilæumsskrifter, behandler en enkelt banks historie gennem et længere tidsrum. Der er bl.a. mange hundredårsskrifter som følge af, at 1870'erne var et årti, der var rigt på bankgrundlæggelser. Fremstillingen er i disse i mange tilfælde stærkt centreret om den pågældende banks udvikling og indre organisation, mens forholdene i omverdenen er mere sporadisk behandlet. Kildematerialet er normalt hentet fra bankens egne arkiver og fra trykte årsberetninger o.l.

Kvaliteten og omfanget af denne type bøger er meget svingende, fra næsten rene billedbøger, hvor den sporadiske tekst er af overvejende anekdotisk indhold, til indgående analyser af den pågældende banks langtidsideudvikling og af enkeltforhold, der i perioden har givet særlige problemer.

For den generelle økonomisk historie har de bedste af jubilæumsskrifterne værdi ved f.eks. at vise forskydninger i bankforretningerne over tid, ved at give eksempler på, hvorledes en banks organisation og forretningsførelse har været bygget op på forskellige tidspunkter og ved at belyse personalerekuttering, uddannelsesforhold og kapitalfremskaffelse. Derimod kan en enkelt banks historie naturligvis ikke uden videre sige noget om, hvorledes disse forhold har været for banksystemet som helhed. Dette kan man i bedste fald kun få at vide, hvis der for et land findes en række bankhistorier, der alle belyser de samme spørgsmål for banker med forskellig struktur og af forskellig størrelse.

En alternativ måde at skrive bankhistorie på har været at undersøge et lands samlede bankstruktur over en længere periode. Flere steder i udlandet findes større arbejder, der, hvis fremgangsmåden skulle overføres til danske forhold, ville have form af et værk med titlen »De danske forretningsbankers historie 1846-1990«. Opgaven ville da være at gøre rede for oprettelsen af den første danske egentlige forretningsbank, Fyens Discontokasse, i 1846, analysere banksystemets efterfølgende opbygning gennem perioden ved at se på, hvorledes nye banker blev oprettet, hvorfor det skete, hvorledes den geografiske fordeling så ud, og hvordan man i 1925 var nået op på at have 193 banker i Danmark, mens udviklingen derefter er gået i retning af stadig færre banker. Desuden ville det i en sådan fremstilling være naturligt at behandle de typer af problemstillinger, der ovenfor blev nævnt i emnekataloget for enkelt-

bankers historie, men nu på et niveau, hvor man søgte at finde frem til det typiske for udviklingen inden for det danske banksystem, og – hvor der fandtes flere typer – da at undersøge, hvad baggrunden for sådanne forskelle måtte være. Endelig må det være væsentligt at sætte udviklingen ind i en samlet samfundsøkonomisk ramme, idet bankvæsenets udvikling naturligvis vil være påvirket af ændringer i de almindelige samfundsforhold, f.eks. konjunkturudviklingen, den offentlige sektors størrelse og aktivitetsformer, lovgivningen m.m. Kildematerialet til et sådan værk ville ikke alene være bankernes arkiver, men mange oplysninger ville også kunne findes i den offentlige statistik, samt i offentligt arkivmateriale, der var opstået i forbindelse med lovgivning, kontrolfunktioner og udarbejdelse af offentlige betænkninger. For den økonomiske historie vil denne angrebsvinkel normalt være mere værdifuld end belysningen af den enkelte banks historie, fordi analyseresultaterne vil have en mere generel udsagnskraft til forståelsen af den samlede økonomiske udvikling i den behandlede periode.

En tredje angrebsvinkel har været at analysere bankvæsenets rolle i den samlede samfundsudvikling. Typiske emner vil da være at se på, hvorledes bankvæsenet i 1800- og 1900-tallet har medvirket i den økonomiske vækstproces som katalysator mellem opsparing og investering, om bankerne har haft en selvstændig rolle som iværksættere, har kunnet mobilisere kapital, der ellers lå død hen, har påvirket likviditeten i samfundet gennem egen kreditskabelse m.m. Sådanne arbejder vil ofte være stærkt analytiske og teoretiske i deres metodiske oplæg, og de empiriske eksempler kan være hentet fra flere lande med henblik på en sammenligning mellem landenes forskelligartede forudsætninger og erfaringer. Til forskel fra den foregående kategori er det ikke bankernes historie, der står i centrum, men derimod et overordnet samfundsmæssigt perspektiv, og bankerne opfattes som en, hyppigt én blandt flere, væsentlig faktor til forklaring af samfundsudviklingen.

De anvendte teorier i sådanne værker vil som oftest være hentet fra monetær økonomisk teori, og det empiriske kildemateriale vil være indsamlet på makroplanet, f.eks. i form af offentlig statistik og lovtekster.

En hyppigt citeret pioner inden for denne genre har været Alexander Gerschenkron.¹¹ Han sammenligner bankernes rolle under industrialiseringsprocessen i bl.a. England, Tyskland og Rusland. Grundtanken er, at jo senere industrialiseringen finder sted, jo større kapitalkrav stiller den. I England var kravene så små, at de kunne klares uden bankernes hjælp, i Tyskland spillede bankerne en vigtig rolle i mobiliseringen af

¹¹ Se A. Gerschenkron: *Economic Backwardness in Historical Perspective*, 1962.

industrikapitalen, mens behovene i Rusland var så store, at det ikke kunne klares af bankerne, så der i stedet blev tale om statsfinansiering allerede i czartiden. Banker fik derfor meget forskellige roller at udfylde i de tre lande. Mindre håndfaste analyser af disse sammenhænge, men med et større empirisk materiale som baggrund er gennemført af bl.a. Rondo Cameron og Raymond W. Goldsmith.¹²

Cameron og hans medforfattere lægger blandt andet vægt på, at bankerne kan fremme industriens og handelens udvikling på et tidligt stadium ved at muliggøre finansiering af investeringer, som hidtil ikke har kunnet gennemføres på grund af manglende institutioner. De inddrager alle former for kreditgivning i analysen, ikke blot gründervirksomhed, og lægger også vægt på de lovgivningsmæssige rammer, banksystemets geografiske udbredelse i et land og graden af koncentration i bankverdenen.

Goldsmith bygger på et større geografisk datamateriale og dækker et længere tidsrum. Han ser på samtidigheden i økonomiske vækstrater og det finansielle systems organisatoriske udvikling og typer af transaktioner, men drister sig ikke til at konkludere, om det er det finansielle system, der påvirker væksttaket, eller om banksystemet er den passive part, der tilpasser sig til de til enhver tid givne økonomiske rammer. Undersøgelsen går også ind på andre slags institutioner end forretningsbankerne.

Bankerne spiller også en vigtig rolle i Joseph Schumpeters studier af den økonomiske udvikling,¹³ hvor det navnlig er deres funktion som mobilisatorer af kapital, »engines of credit«, der anses for vigtig i vækstprocessen.

Sådanne arbejder har været vigtige inspirationskilder for økonomiske historikere, når de har skullet beskæftige sig med ren bankhistorie, men de er ofte for generelle og på for højt et abstraktionsniveau til direkte at kunne anvendes i rene bankhistoriske arbejder.

Endelig kan som en fjerde form for bankhistorie ved siden af de første tre, der undertiden benævnes som studier på henholdsvis mikro-, meta- og makroplanet, nævnes en lang række arbejder, der – hyppigt i artikelform – beskæftiger sig med enkeltepisoder og da ofte de mere dramatiske i bankernes udvikling. Det kan være undersøgelser af, hvorledes en bank er blevet oprettet, af personkredsen bag en bank, af år

¹² Se Rondo Cameron m.fl.: *Banking in the Early Stages of Industrialization*, 1967; idem, *Banking and Economic Development*, 1972 og Raymond W. Goldsmith: *Financial Structure and Development*, 1969.

¹³ Se J. Schumpeter: *Business Cycles. A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, I-II, 1939.

med større finanskriser eller af, hvorledes en fusion mellem pengeinstitutter er foregået. Sådanne arbejder kan være vigtige som grundlag for større synteser, men vil sjældent alene kunne dække den økonomiske historikers ønske om at trække de store linier i bankudviklingen frem.

*Dansk bankhistorisk forskning i den seneste snes år –
og nogle eksempler på tidligere arbejder*

De bankhistoriske arbejder, der er udgivet i Danmark siden 1970, hører næsten alle hjemme i den førstnævnte af de ovenstående kategorier, dvs. på mikroplanet og har hovedsagelig form af jubilæumsskrifter. Det samlede antal udgør omkring tyve, men heraf er flertallet ganske kortfattede og har kun begrænset interesse til belysning af mere almene sider af bankhistorien. Af lidt større værker er det kun syv.¹⁴ I flere af disse udgør den egentlige bankhistorie en mindre del, idet der også gøres meget ud af i selvstændige afsnit at skildre udviklingen inden for det lokale erhvervsliv eller lokale personligheder. Om de jubilerende banker berettes der hyppigst om baggrunden for oprettelsen, om periodens bestyrelsesmedlemmer og direktører, om bankernes bygningshistorie, udviklingen i aktiekapitalen og om de samlede forretningers omfang gennem perioden. Desuden medtages i flere tilfælde nogle mere dramatiske hændelser, f.eks. fra kriseår eller besættelsestiden. Derimod får man relativt lidt at vide om, hvem indlånerne har været gennem tiden, hvilke typer af udlån der har været vigtige, hvilke kundegrupper der især er blevet betjent, og i det hele taget hvilken udlåns- og personalepolitik banken har ført.

Flest oplysninger fås i Andelsbankens 50-års skrift. Det er udformet som en gennemgang af en række temaer, der hver især går på tværs af en ren kronologisk beskrivelse. Værket får derved et noget kalejdoskopisk indhold, men der er gode undersøgelser, f.eks. af forholdene omkring den ældre Danske Andelsbanks sammenbrud, af opbygningen af filialnettet og af forholdet til andelsbevægelsen samt en række oplysende skildringer af arbejdsforholdene i banken.

Jubilæumsskrifterne omhandler – bortset fra skriftet om Andelsbanken

¹⁴ Svend Holst: Næstved Diskontobank 1871-1971, 1971; Carl Th. Jørgensen: Jessensgade, Horsens entré gennem hundrede år (Horsens Privatbank), 1971; Chr. Kiilsgaard: Fra byggehandel til bankvæsen. Langelands Bank 1872-1972, 1972; Kr. Møller: Fra idé til virkelighed (Andelsbanken), 1975, Arthur Jensen (ed.): Blæsten går frisk... (Skiveegnens og Salling Bank), 1976; H.R. Lauridsen: Land, by og landbobank (Ringkøbing Landbobank), 1986 og Esben Graugaard: Holstebro Landmandsbank Vestjysk Bank 1887-1987, 1987.

– kun relativt små banker, hvilket er overraskende i betragtning af, at både Den danske Bank og Handelsbanken har fejret 100-års-jubilæum i perioden, og at Privatbanken har rundet de 125 år.¹⁵

De fleste af de større banker har dog tidligere udsendt værker, der har gjort rede for deres historie med hovedvægten på 1800-tallet.

Privatbanken udsendte ved 100 års jubilæet i 1957 et to binds værk.¹⁶ Det har en god redegørelse for de store linier i bankens historie fra 1857 til 1914, som dog kun i meget begrænset omfang bygger på arkivalisk materiale, hovedsagelig Privatbankens bankrådsprotokol. Hovedkilderne er trykt litteratur og trykt regnskabsmateriale samt forfatterens nationalindkomstberegninger, og hovedsynsvinklen er nationaløkonomisk. Der er indgående redegørelser for statslån, jernbanelån og konjunkturudvikling, men man får meget lidt at vide om Privatbankens interne forhold, såsom organisation og personaleforhold, og andre typer af bankforretninger end de ovennævnte er ikke omtalt. For perioden efter 1914 er behandlingen meget summarisk, og kun begivenhederne op til rekonstruktionen i 1928 har banken i centrum for indholdet.

Landmandsbankens (Den danske Banks) samlede historie er senest blevet behandlet i J. Schovelin: Landmandsbanken 1871-1921, 1921. Dette 50 års jubilæumsskrift er holdt i den noget højtidelige og opstyltede stil, der var et særpræg for forfatteren, men ser man bort fra dette, findes der mellem de mere anekdotiske indslag en række værdifulde oplysninger om ideer og praksis bag bankens oprettelse, om typer af indenlandske forretninger, herunder om deltagelsen i oprettelsen af Københavns Frihavn, og om bankens rolle i en række internationale transaktioner.

Handelsbanken har derimod ikke på noget tidspunkt ladet udgivet en mere omfattende skildring af bankens udvikling.

Af de større provinsbanker er det Fyens Disconto Kasse, der er blevet studeret mest indgående, men også behandlingen af denne banks historie har tyngdepunktet i den tidlige historie.¹⁷

Bevæger man sig fra mikro- til metaplanet er høsten fra den seneste snes år begrænset, og heller ikke tidligere litteratur er meget mere oplysende, når det drejer sig om de lange linier i udviklingen. Man må da

¹⁵ Landmandsbanken udsendte i 1971 Carl Erik Sørensen: Kreditmarkedet og industriens ekspansion, der overvejende har et teoretisk sigte. Bankforholdene er relativt kortfattet behandlet på makroplan og hovedsagelig med oplysninger om forholdene i 1960-erne. Privatbanken udgav en lille bog på 40 sider med titlen Jubilæumsperspektiv i 1982.

¹⁶ Privatbanken i Kjøbenhavn gennem 100 år 1857-1957 ved Einar Cohn, I-II, 1957-58.

¹⁷ Se J. Schovelin: Fyens Disconto Kasse 1846-1921, 1921 og Carl Thalbitzer og S. Larsen: Fyens Disconto Kasse 1846-1946, 1946.

primært søge i håndbøger i samfundsbeskrivelse, der dækker langt bredere udsnit af samfundsudviklingen.

Den forfatter, der i efterkrigstiden mest indgående har beskæftiget sig med forholdene på metaplanet, er Svend Aage Hansen. I flere skrifter og artikler har han analyseret udviklingen indtil 1914.¹⁸ Studierne er næsten alle baseret på trykt litteratur og offentlig statistik og bevæger sig på grænsen mellem meta- og makroplanet med hovedinteressen for bankernes rolle i den samlede økonomi og for industriudviklingen, mens den egentlige bankhistorie spiller en mindre rolle.

For tiden efter 1914 findes der så godt som ingen fremstillinger af dansk bankhistorie, som dækker de store linier, og for den samlede danske bankhistorie gælder det, at studier, der er baseret på primært kildemateriale er begrænset til arbejder, der omhandler nogle enkeltfænomener i bankernes udvikling.¹⁹

Det gælder desuden, at næsten intet af kildematerialet til dansk bankhistorie foreligger i trykt form. Bankernes årsregnskaber er ganske vist tilgængelige i form af de sammendrag, der har været fremlagt på generalforsamlingerne, og disse findes i de fleste tilfælde bevaret, men regnskaberne er helt frem til 1945 ikke særlig specificerede og omhandler hovedsagelig statusposter, hvorimod omsætningen i de fleste tilfælde enten helt savnes eller kun er angivet for enkelte typer af transaktioner.²⁰

¹⁸ I Pengevæsen og kredit 1813-1860, 1960 omtales i kapitel XIII oprettelsen af de første danske forretningsbanker. I første bind af Dansk pengehistorie, 1968 skildres de store linier i bankudviklingen frem til 1914. I *Early Industrialization in Denmark*, 1970 undersøges på grundlag af Rondo Camerons tidligere nævnte arbejde fra 1967 forretningsbankernes betydning for den danske industri omkring 1900, og i *Kreditformer og industriel vækst i Danmark*, 1978 (trykt i *Utviklingen af kreditt og kredittinstitutioner i de nordiske land ca. 1850-1914*) er der desuden en vurdering af kreditgivningens omfang i perioden.

Det bind af *Dansk Pengehistorie*, 1968, der behandler tiden efter 1914 med Erling Olsen og Erik Hoffmeyer som forfattere, holder sig næsten udelukkende til en analyse af den overordnede monetære og økonomiske udvikling og har derfor kun nogle spredte oplysninger om forretningsbankernes historie.

¹⁹ Af artikler og bøger fra de senere år, der ud fra utrykt kildemateriale behandler kortere tidsrum eller enkeltepisoder i dansk bankhistorie, kan nævnes J. L. Pedersen: *D. B. Adler og udviklingen af det danske bank- og kreditvæsen*, *Erhvervshistorisk Årbog*, 1969, s. 110-44 om bl.a. Handelsbankens oprettelse, Søren Mørch: *Det store bankkrak*, 1986 om Landmandsbankens sammenbrud 1922-23 og Hans Chr. Johansen: *De private banker under den første verdenskrig*, *Festskrift til Tage Kaarsted*, 1988, s. 165-80, samt Per H. Hansen: *Fyens Disconto Kasse 1846-1886. En undersøgelse af bankens kreditformidling med særligt henblik på industriens finansiering*, utrykt historiespeciale, Odense Universitet, 1989. De to sidstnævnte har begge anvendt materiale fra *Fyens Disconto Kasses arkiv*.

²⁰ Summariske oversigter over de enkelte bankers regnskaber indtil 1920 er offentliggjort i *Statistiske Undersøgelser*, nr. 24: *Kreditmarkedsstatistik*, 1969 og for den efterfølgende tid i *Bankinspektionens* (nu *Finanstilsynets*) årlige beretninger. Regnskabsoplysninger findes også i *Statistiske Sammendrag* nr. 8-11 og i *Greens Danske Fonds og Aktier*.

Årsberetningerne er også først på et meget sent tidspunkt udbygget til at have andet end de mest nødtørftige kommentarer til årets udvikling.

Andet trykt kildemateriale indskrænker sig i det store og hele til nogle erindringsbøger, og hvad der kan findes i forbindelse med forberedelser til lovgivning, i offentlige betænkninger og i nogle kommissioners rapporter.²¹

Bankernes arkiver er kun i ringe omfang deponeret i offentlige arkiver,²² og det er ukendt, hvad der findes bevaret i de stadig eksisterende bankers egne arkiver, idet flere banker – med henvisning til ønsket om at beskytte deres kunder – har været tilbageholdende med at lade historikere få adgang til det bevarede materiale. En del supplerende oplysninger vil dog kunne findes i andet arkivmateriale. Det gælder dels hos offentlige institutioner, der har haft kontakt med bankerne, enten af forretningsmæssig eller af kontrollerende art, dels i private arkivfond, der er afleveret til arkivvæsenet. En særstilling blandt de sidstnævnte udgør C. F. Tietgens privatarkiv, der opbevares i Rigsarkivet. Det indeholder bl.a. en meget omfattende korrespondance, hvor mange sider af udviklingen på penge- og kapitalmarkedet i slutningen af 1800-tallet er omtalt.

Skal man ud fra dette drage konklusioner med hensyn til, hvad der er kendt om de danske forretningsbankers historie, er resultatet temmelig nedslående, ikke mindst sammenlignet med forholdene i en række nabolande, som det vil fremgå af de følgende afsnit.

Det er stort set kun de meget grove linier med hensyn til antallet af banker, år for bankernes oprettelse og eventuelle nedlæggelse samt oplysninger om de vigtigste typer af forretninger, der er belyst i litteraturen. Af mere detaljerede analyser er der få. Størst interesse har der været omkring bankernes betydning for industri- og transportinvesteringer i tiden fra omkring 1870 til 1914, men selv på dette område har mange undersøgelser holdt sig til de mere iøjnefaldende begivenheder, f.eks. Tietgens og Privatbankens rolle i forbindelse med virksomhedsgrundlæggelser eller tilsvarende forhold hos Den danske Landmandsbank.

Der savnes i høj grad undersøgelser, der kan udvide denne del af dansk

²¹ Se f.eks. Beretning om Forholdene i Den danske Landmandsbank, 1924, Beretning fra det til forberedelse af en revision af bankloven nedsatte udvalg, Rigsdagstidende A, 1929-30, sp. 4525-4656 og Beretning afgivet af arbejdsgruppen vedrørende revision af bank- og sparekasseloven, 1971.

²² Erhvervsarkivet har modtaget en stor del af Fyens Discontokassens ældre arkiv samt enkelte arkiver fra mindre banker, bl.a. Håndværkerbanken og Den ny Lånebank.

økonomisk historie og dermed give et bedre billede af den finansielle sektors betydning for samfundsudviklingen.

Blandt væsentlige emner, som det må være ønskeligt at få belyst i fremtidige undersøgelser, vil være:

1) Samspillet mellem bankudviklingen og den almindelige konjunkturudvikling. Ikke mindst for mellemkrigstiden er der behov for nyvurderinger. Sammenbruddene i 1920'erne er for hyppigt blevet skildret alene som udslag af isolerede fejlslagne og alt for uforsigtige spekulationer, selv om man finder paralleller i næsten hele den vestlige verden. De bør i langt højere grad sættes ind i et samlet monetært perspektiv, hvor den internationale økonomiske udvikling og den overordnede monetære politik inddrages som centrale elementer i analysen. Også tilpasningen til nye internationale forhold efter midten af 1950'erne er et ret ukendt forhold.

2) Ændringer i bankvæsenets udlånsformer over tid. F.eks. spiller den indenlandske vekseldiskontering en stor rolle i bankregnskaber fra slutningen af 1800-tallet, mens den er langt mindre senere. Aktie- og obligationsbeholdninger samt mængden og arten af udenlandske engagementer er også underkastet store udsving. Hvor forskellige er disse forhold mellem de enkelte banker, og hvad er årsagerne til sådanne forskelle i strukturen, som kun anes i de offentliggjorte regnskaber?

3) Hvem har i tidens løb været bankernes kunder på ind- og udlånssiden, fordelt efter sociale, erhvervsmæssige og geografiske kriterier, og hvilke nettokapitalstrømme mellem disse grupperinger har forretningsbankerne i tidens løb formidlet?

I international økonomisk litteratur har det f.eks. været diskuteret, om landbruget og/eller handelen i en lang periode har finansieret landenes industrialisering, eller om industrien i vid udstrækning har været selvfinansierende.

4) Bankernes internationale forretninger gennem tiden. Der kan være tale om at se på fordelingen på lang- og kortfristede engagementer, opbygningen af et internationalt korrespondentnet og den anvendte teknik i internationale betalinger gennem tiden. Det vil i den forbindelse også være vigtigt at se på forskelle mellem store og små banker.

5) Udviklingen i bankernes interne organisationsformer over tid og hvilke overvejelser der har ligget bag opbygningen af et filialnet.

6) Rekrutteringen af medarbejdere til bankerne på alle niveauer. Tidligt i perioden har der ikke eksisteret formelle krav til en bankansat, og rekrutteringen er formodentlig sket gennem mange forskellige kanaler, men hvilke typer af mennesker har man fundet frem til? Hvornår opstår der en »professionel« gruppe af bankfolk, og fra hvilke samfundsgrupper

hentes de? Hvordan sker kvindernes indtog i bankverdenen? Hvilke uddannelseskraav stilles der ved ansættelsen, og hvorledes sker efteruddannelsen gennem tiderne?

Først gennem indgående studier af alt bevaret kildemateriale vil det formodentlig være muligt at besvare sådanne spørgsmål mere fyldestgørende og også en række andre, som de fleste økonomiske historikere vil finde meget væsentlige for forståelsen af den danske samfundsudvikling efter midten af 1800-tallet.

Banklitteratur fra de øvrige nordiske lande

Af vore nabolande er det navnlig *Sverige*, man skal gå til, hvis man vil finde en omfangsrig og værdifuld bankhistorisk litteratur, der kan kaste lys over en lang række af de forhold, som man i Danmark kun har vage forestillinger om. Den omfatter omkring 500 bøger og større tidskriftartikler.

De tidligste svenske forretningsbanker blev grundlagt i 1830'erne, men det var først fra 1860'erne, de fik en væsentlig indflydelse på kreditvæsenet i Sverige. Ligesom i Danmark fik tre banker efterhånden en dominerende position. Det var Stockholms Enskilda Bank, oprettet 1856, Skandinaviska Banken, oprettet 1864 og Stockholms Handelsbank (senere Svenska Handelsbanken), oprettet 1871. Tilsammen havde disse tre banker i 1924 omkring halvdelen af de svenske forretningsbankers totale balance, og blandt de øvrige havde da kun Göteborgs Bank en størrelse, der tålte sammenligning med de tre. De to førstnævnte blev i 1971 sammensluttet til Skandinaviska Enskilda Banken.

Alle de tre store banker har i efterkrigstiden ladet historikere studere deres udvikling med udgangspunkt i bankernes omfattende arkiver.

De mest omfattende studier er sket i Stockholms Enskilda Banks historie. Denne bank, hvis udvikling er nært sammenknyttet med Wallenbergfamiliens forretninger, ansatte allerede i 1954 en arkivar med særligt henblik på at være behjælpelig med historisk forskning omkring bankens virksomhed, og op til hundredårsjubilæet i 1956 arbejdede Olle Gasslander i en række år med at skrive bankens tidligste historie frem til 1914.²³

Det meget omfangsrige værk er bygget på en omfattende korrespondance, diverse promemorier og betænkninger samt regnskabsmateriale, hovedsagelig fra bankens arkiv, men som supplement er også anvendt

²³ Olle Gasslander: *Bank och industrielt genombrott, I-II, 1956-59.*

oplysninger, der har kunnet fås fra kunder, andre banker og den svenske bankforening.

Samlet giver fremstillingen et indgående billede af en tidlig forretningsbanks virksomhed, navnlig i forbindelse med industrifinansiering og optagelse af internationale lån for hel- og halvoftentlige myndigheder. Da Stockholms Enskilda Bank indgik i flere lånekonsortier, som Den danske Landmandsbank også var part i, indeholder bogen flere steder en del oplysninger, som er af interesse for dansk bankhistorie.

Efter sammenslutningen med Skandinaviska Banken blev den historisk orienterede arkivfunktion omdannet til en afdeling med navnet »Arkiv och forskning«, og fra denne er udgået initiativerne til en omfattende svensk virksomhedshistorisk forskningsindsats i 1970'erne og 1980'erne.

I 1980'erne er forskningen omkring Wallenbergbankens historie fortsat med et trebinds værk, der skal dække perioden fra 1910 til fusionen i 1971.²⁴ I de udkomne bind, der hovedsagelig bygger på en fri adgang til bankens arkiver, skildres alle sider af bankens virksomhed, såvel indadtil med hensyn til organisation, personalepolitik og rationaliseringer i forretningsgangen, som udadtil i forholdet til kunderne. På grund af Wallenbergfamiliens tætte tilknytning til andre sider af svensk erhvervsliv indtog banken gennem en stor del af perioden en særstilling i svensk bankvirksomhed. Den var på et tidspunkt, hvor de øvrige store svenske banker havde spredt sig over et bredt udsnit af forretninger, stadig i ret høj grad koncentreret om et fåtal af låntagere med tilknytning til Wallenberggruppen og nogle andre kapitalinteresser, der var repræsenteret i bankens bestyrelse.

Gennem skildringen af kreditgivningen får man imidlertid et godt billede af dette samspil mellem bank og erhvervsliv, og den frie adgang til brugen af arkiverne har også kunnet kaste nyt lys over forhold omkring Kreugerkoncernens transaktioner omkring 1930, om sider af svensk neutralitetspolitik på det finansielle område under den anden verdenskrig og om de forhandlinger, der førte op til fusionen i 1971.

Skandinaviska Bankens historie er behandlet i et omfattende tobindsværk af Ernst Söderlund.²⁵ Det giver dels en oversigt over den almindelige bankhistorie i Sverige, dels en indgående analyse af den pågældende banks udvikling. På trods af store kassationer i bankens eget ældre arkiv

²⁴ Ulf Olsson: *Bank, familj och företagande, Stockholms Enskilda Bank 1946-1971*, 1986; Håkan Lindgren: *Bank, investmentbolag, bankfirma, Stockholms Enskilda Bank 1924-1945*, 1988. Et tredje bind, der skal skildre perioden fra 1910 til 1924 er under udgivelse.

²⁵ Ernst Söderlund: *Skandinaviska Banken i det svenska bankväsendets historia 1864-1939, I-II*, 1964-1978.

er det lykkedes at rekonstruere en stor del af det historiske forløb ved brug af andre kilder, såvel svenske som udenlandske. Om forhandlingerne omkring bankens oprettelse har korrespondance, der findes i Tietgens privatarkiv, således kunnet give mange oplysninger. Samlet giver de to bind en mangesidig skildring af bankens virksomhed såvel med hensyn til de enkelte typer af ind- og udlånsforretninger som med hensyn til strategiske overvejelser bag den førte politik.

Svenska Handelsbanken har fået sin historie skrevet af Karl-Gustav Hildebrand.²⁶ Den er baseret på grundige kildestudier, heraf en del interne notater, som bankfolk har skrevet direkte til brug for forfatteren. Den kronologiske dækning er noget ujævn, idet der er sket en samling omkring tiden for bankens oprettelse, tiden omkring århundredskiftet og mellemkrigstiden. Tiden efter 1939 er der kun skitseatigt redegjort for.

I de stærkest udbyggede afsnit er der oversigter over den almindelige økonomiske udvikling, over fusioner med provinsbanker og over bankens skiftende ind- og udlånsforhold. En række særligt dybtgående analyser er viet bankens transaktioner med større industriforetagender, hvor der navnlig i afsnittet om mellemkrigstiden er tale om gode bidrag også til svensk industrihistorie.

Der er desuden blevet skrevet en række udmærkede kortere historier af nogle svenske provinsbankers udvikling,²⁷ og materialet er således til stede til at kunne analysere den samlede svenske bankhistorie på metaplanet. Der er dog på dette niveau ved siden af en tidlig fremstilling²⁸ og omtalen i Skandinaviska Bankens historie hidtil kun udkommet nogle oversigtsarbejder for kortere perioder,²⁹ mens en komparativ undersøgelse af det samlede svenske bankvæsens historie på grundlag af mikroundersøgelserne endnu venter på sin forfatter.

I Norge er det væsentligste nyere bidrag til bankhistorien et jubilæumsskrift om Den norske Creditbank, den ene af de store banker i Norge.³⁰ Som titlen angiver er der lagt vægt på at sætte bankens nyeste historie ind i den almindelige samfundsudvikling, herunder de nye krav, som en mere

²⁶ K.-G. Hildebrand: I omvandlingens tjänst, Svenska Handelsbanken 1871-1955, 1971.

²⁷ Se f.eks. Ernst Söderlund: Örebro Enskilda Bank 1837-1918, 1977.

²⁸ S. Brisman: Sveriges affärsbanker, 1924-34.

²⁹ Lars G. Sandberg: Banking and Economic Growth in Sweden before World War I, Journal of Economic History, 1978, s. 650-80; Ingemar Nygren: Transformation of Bank Structures in the Industrial Period. The Case of Sweden 1820-1913, The Journal of European Economic History, 1983, s. 29-68 og Ernst Söderlund: Affärsbankerna och den ekonomiska utvecklingen i Sverige från 1830- till 1930-talet, Festskrift til Kristof Glamann, 1983, s. 315-33.

³⁰ Francis Sejersted (red.): En storbank i blandingsøkonomien. Den norske Creditbank 1957-1982, 1982.

åben international økonomi har stillet til banken, men man får desuden et godt indtryk af bankens egen politik, af dens måde at foretage kreditvurderinger på og af de indre forhold, hvor både organisationen og rationaliseringsforanstaltningerne, herunder indførelse af edb, er underkastet en indgående analyse. Selv om skildringen er ført helt op til udgivelsestidspunktet, har forfatterne haft adgang til bestyrelsesprotokoller, interne notater og andet kildemateriale, ligesom der er foretaget interviews med et stort antal ansatte. Hensynet til kundernes krav på bevaring af bankhemmeligheden blev sikret ved, at de involverede historikere i den periode, hvor arbejdet stod på, fik status som bankansatte og således var underkastet den dermed følgende tavshedspligt.³¹

Udviklingen på metaplanet i Norge kan dels følges i enkelte afsnit i oversigter over Norges økonomiske udvikling gennem de seneste 200 år,³² dels i et for nylig udkommet trebindsværk.³³ Det sidstnævnte bygger dels på trykt materiale, dels på adgang til Den norske Bankforenings arkiver. Mest egentlig bankhistorie findes i bindene, der behandler tiden op til 1945, mens det sidste bind mere har karakter af en generel oversigt over udviklingen i den monetære politik i Norge i efterkrigstiden. Forholdene er imidlertid også i de første bind sat ind i et samfundsøkonomisk perspektiv, men behandler ellers de tidlige bankers oprettelse, udviklingen i bankstrukturen, i banklovgivningen og i de vigtigste typer af bankforretninger, mens f.eks. personaleforhold ikke er omtalt.

Det norske Råd for Anvendt Samfundsforskning (NORAS) har desuden iværksat et større projekt med titlen »Det nye pengesamfunnet«, der i de kommende tre år skal give øget kundskab om den rolle finansinstitutioner og finansøkonomi spiller og har spillet for at nå realøkonomiske og velfærdspolitiske mål. I planen for projektet spiller historiske undersøgelser en ikke uvæsentlig rolle. Med hjemsted på afdelingen for økonomisk historie på Bedriftsøkonomisk Institutt i Oslo skal der iværksættes studier af den institutionelle udvikling inden for bank- og finanssektoren gennem de sidste 150 år. De problemstillinger, der ønskes belyst, ligger på grænsefladen mellem meta- og makroplanet.

³¹ Et par norske specialbanker, der ikke er egentlige forretningsbanker, har også for nylig fået deres historie skrevet. Det gælder Norges Postsparebank i Trond Bergh: *Fra Fædrelandssag til storbank*, 1975 og Dag Karmly: *Norges Kommunalbank 1927-1977*, 1977.

³² Se f.eks. i Fritz Hodne: *Norges økonomiske historie 1815-1970*, 1981.

³³ Kaare Petersen: *Forretningsbankenes historie. De første 70 årene*, 1987; idem.: *Bankkriser og valuta-uro*, 1982 og idem.: *Kredittpolitikken i støpeskjeen*, 1982.

Eksempler på nyere bankhistorie på mikroplanet fra andre lande

Antallet af individuelle bankhistorier, der er udkommet uden for Norden i den seneste snes år, er meget stort. I en række lande er der blevet oprettet centre for bankhistorisk forskning, som har været knyttet til universiteter eller banker, i visse tilfælde også ved et frugtbart samarbejde mellem disse to parter. Det vil derfor være uoverkommeligt at opregne selv de værker, der har et mere »professionelt« bankhistorisk indhold. I stedet skal omtales et par af de mest dybtgående studier.

Væsentligst forekommer en undersøgelse af den amerikanske Citibank at være.³⁴ Som en af de største banker i verden i den behandlede periode giver den stof til at belyse næsten alle sider af forretningsbankernes virksomhed. Bogens hovedtema er den udviklingsstrategi, som de skiftende bankledelser har fulgt. Man følger, hvorledes vægten på udlånsiden lægges på skiftende kundegrupper og deres behov, hvorledes internationale forretninger i nogle perioder er en blomstrende forretning, mens der i andre er brug for at foretage indskrænkninger på grund af politiske begivenheder. Det gælder i det hele taget, at bogen indeholder en vellykket balance mellem at skildre bankens indre udvikling og at sætte denne ind i den almindelige økonomiske og politiske historie. Specielt for den senere del af perioden får man også mange oplysninger om ændringer i organisationens opbygning, om indførelse af ny teknik og om personalepolitikken. Sammen med det tidligere nævnte arbejde om huset Morgan giver Citibankbogen desuden et godt indblik i udviklingen på New Yorks penge- og kapitalmarked gennem en lang periode.

En særlig type af banker har i England været de såkaldte »overseas banks«. Det var forretningsbanker, der i slutningen af 1800-tallet med hovedsæde i London specialiserede sig i at oprette banksystemer i en række af de lande, der blev betragtet som engelsk interessesfære, og i at finansiere im- og eksportforretninger i disse lande. Deres historie rummer derfor ved siden af træk, der kendes fra de europæiske forretningsbankers udvikling, også mange oplysninger om, hvor vanskeligt det kunne være at overføre en vesteuropæisk opfindelse til helt andre kulturer, hvilke problemer det gav for europæiske bankfolk at tilpasse sig til de fremmedartede omgivelser, og om hvorledes en sådan bank kunne komme i klemme mellem den udenrigspolitik, der førtes af Foreign Office og nationalitetsbevægelser i de lande, hvor banken drev sine forretninger.

³⁴ Harold van B. Cleveland og Thomas F. Huertas: Citibank 1812-1970, 1985.

Flere af disse banker har i de senere år fået skrevet deres historie, som er udgivet i bindstærke monografier.³⁵

Eksempler på nyere bankhistorie på metaplanet fra andre lande

På metaplanet har et de vægtigste værker i de seneste år behandlet skotsk bankhistorie gennem næsten 300 år.³⁶ Initiativet til bogen blev taget af The Institute of Bankers in Scotland, og den er resultatet af mange års indsamling af kildemateriale. Der har været fri adgang til kilder fra før 1918, mens der efter 1918 i højere grad er anvendt allerede offentliggjort materiale. En del af skildringen vedrører de skotske bankers seddeludstedende virksomhed og er derfor af mindre interesse for studiet af almindelige forretningsbanker. Da mange nydannelser inden for forretningsbankvirksomhed imidlertid er kommet fra Skotland, påkalder de afsnit, der skildrer denne del af transaktionerne sig betydelig interesse. Hovedtemaer er i øvrigt bankoprettelser og -fusioner, bankernes geografiske spredning, analyser af bankernes regnskaber, oplysninger om, hvem kunderne har været, en grundig gennemgang af bankernes personale, deres uddannelsesmæssige baggrund og undersøgelser af, hvilken teknik der blev brugt i bankerne, fra store protokoller over løbsbladssystemer og bogholderimaskiner til moderne edb-anvendelse.

Også det tyske bankvæsen har fået sin historie på metaplanet. Her har initiativet været taget af Institut für Bankhistorische Forschung e.V. i Frankfurt am Main, der er et selvstændigt og meget dynamisk historisk forskningscenter, oprettet i 1962.³⁷ Det understøttes af næsten 100 tyske banker og andre institutioner på penge- og kreditmarkedet og har opbygget et omfattende forskningsbibliotek omkring bankhistoriske emner.

Instituttets største projekt har været udgivelsen af et trebindsværk med en flerhed af forfattere, der skildrer den samlede tyske udvikling på penge- og kapitalmarkedet sat ind i en ramme, der analyserer samfundsudviklingen på områder, der har relevans for forholdene i finans-

³⁵ De mest værdifulde er Geoffrey Jones: *The History of The British Bank of the Middle East I-II*, 1986-87 og Frank H.H. King: *The History of the Hong Kong and Shanghai Banking Corporation I-III*, 1988-89.

³⁶ S. G. Checkland: *Scottish Banking. A History, 1695-1973*, 1975.

³⁷ Centret har stået for udgivelsen af en skriftserie med værker om bankhistoriske emner. Blandt disse kan nævnes Manfred Pohl: *Konzentration im deutschen Bankwesen*, 1982 og idem.: *Entstehung und Entwicklung des Universalbankensystem*, 1986. Den førstnævnte har en god oversigt over det bevarede kildemateriale i de større tyske banker og over de historiske arkiver, som flere af bankerne har oprettet. Centret udgiver også to gange årligt et tidsskrift med titlen »Bankhistorisches Archiv«.

sektoren.³⁸ Af særlig interesse for forretningsbankernes historie er den sidste del af bind 2, der behandler årene fra 1848 til 1914, og bind 3 med en skildring af udviklingen efter 1914. Der gøres rede for forretningsbankernes oprettelse med særlige afsnit om de største banker, for senere fusioner og tvangsopdelinger som følge af politiske indgreb, desuden omtales forholdet til industrien samt de forskellige former for indlån og udlån med udgangspunkt i offentliggjorte regnskaber. Behandlingen bygger hovedsagelig på allerede tilgængeligt trykt materiale, men giver gode muligheder for at få overblik over samspillet mellem samfundsudvikling og kreditinstitutioner. Mest nyt findes i gennemgangen af, hvorledes de tyske banker har deltaget i transaktioner på det internationale finansmarked efter den 2. verdenskrig.

I en række andre lande er der i de senere år udkommet mere oversigtsprægede værker over forretningsbankernes udvikling gennem det 19. og 20. århundrede. Et eksempel er de engelske clearing bankers historie,³⁹ dvs. de banker, der er tilknyttet London Bankers' Clearing House, en udligningscentral for bl.a. checks trukket på andre banker. Da alle de »fem store« i den engelske bankverden er tilknyttet denne, får man gennem bogen en god oversigt over bankudviklingen. Den er alene baseret på trykte kilder.

Af interesse for dansk bankhistorie er også et værk, der giver de store linier i udviklingen i Hamburgs bankvæsen.⁴⁰ Interessen skyldes de nære forbindelser i det 19. århundrede mellem danske og hamburgske pengeforhold. Bogen er tilkommet på initiativ af Der Bankenverband Hamburg e.V. og har i betydeligt omfang kunnet baseres på primært kildemateriale. Den kan derfor bringe en række nye oplysninger om bankernes tilpasning til de meget omskiftelige monetære forhold i Tyskland i perioden, men fremstillingen holder sig dog mest på et temmelig overordnet plan.

Nyere bankhistorie på makroplan

Ser man bort fra skrifter, der har behandlet helt dagsaktuelle problemstillinger omkring bankernes rolle i samfundsøkonomien, og fra undersøgelser af enkeltfænomener, f.eks. børssammenbruddet i 1929, har de internationale bidrag til bankhistorien på makroplan i de senere år stadig mest beskæftiget sig med tiden før 1914. Ved siden af fortsatte

³⁸ Deutsche Bankengeschichte, Band 1-3, 1982-83.

³⁹ Edw. Nevin og E. W. Davis: The London Clearing Banks, 1970.

⁴⁰ Manfred Pohl: Hamburger Bankengeschichte, 1986.

studier, der har afprøvet debatten omkring banker og industrialisering på andre lande end dem, der indgik i de tidligste undersøgelser, har der været en øget interesse i at belyse bankernes rolle i den stigende internationalisering af varehandel og kapitalbevægelser, som karakteriserer sidste halvdel af det 19. århundrede og begyndelsen af det 20. I forbindelse med stor interesse for at studere multinationale selskabers oprindelse i det 19. århundrede har flere forfattere også undersøgt, hvorledes bankerne formidlede betalinger og investeringer over landegrænserne for disse.⁴¹

Hvorfor skrive bankhistorie?

Da en række odenseanere omkring midten af det forrige århundrede skulle skrive et udkast til de første vedtægter for en dansk forretningsbank, nåede de frem til, at »selskabets formål er ved at oprette et diskonto-, låne- og amortisationsinstitut at fremme handel, industri og agerdyrkning og tillige ved benyttelsen af amortisationsprincippet at give enhver lejlighed til ved indskud i instituttets kasse af forøge og frugtbargøre samlede mindre og større summer«.

Dette citat viser, i hvor høj grad bankvirksomhed griber ind i de vigtigste økonomiske forhold i et samfund. En indgående viden om bankernes udvikling i Danmark gennem de seneste 150 år må derfor være en væsentlig nøgle til at opnå øget indsigt i Danmarks økonomiske og sociale historie i en periode, der har set en grundlæggende forvandling fra et landbrugsland til et moderne post-industrielt servicesamfund. Den foregående oversigt har vist, at denne viden endnu ikke findes, og mere fremtidig forskning i dansk bankhistorie – så dens omfang i det mindste kunne komme op på samme niveau som i vore nabolande – må derfor være meget ønskelig.

⁴¹ Om disse nyere tendenser er et samleværk med Rondo Cameron som redaktør under udgivelse af Oxford University Press.

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS
VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne
på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettes indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentligt medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordelel forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på formandens indbydelse, så ofte et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer af foreningen, som måtte være indsendt til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og 2/3 af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Medvirkende ved dette hæfte

TROELS DAHLERUP, f. 1925. Professor, dr. theol., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

INGER DÜBECK, f. 1933. Docent, dr. jur., Retsvidenskabeligt Institut A, Københavns Universitet.

OLE FELDBÆK, f. 1936. Professor, dr. phil., Institut for Økonomisk Historie, Københavns Universitet.

HANS CHRISTIAN JOHANSEN, f. 1935. Professor, dr. phil., Historisk Institut, Odense Universitet.

ERLING LADEWIG PETERSEN, f. 1929. Professor, dr. phil., Historisk Institut, Odense Universitet.

BJØRN POULSEN, f. 1955. Arkivar, dr. phil., Landsarkivet for Sønderjylland.

NIELS STEENSGAARD, f. 1932. Professor, dr. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.

Historisk tidsskrift

Bind 90
(15. række bind V)

Udgivet af

Den danske historiske Forening

under redaktion af

CARSTEN DUE-NIELSEN og

ANDERS MONRAD MØLLER

København 1990

Historisk tidsskrift

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15,
2300 København S.

Copyright © 1990
by Den danske historiske Forening

Udgivet med støtte af
Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S
Niels Bohr Legatet
Carlsbergs Mindelegat for Brygger J. C. Jacobsen
Danmarks Sparekasseforening
Den Danske Bank
Johanne og Ejnar Flach-Bundegaards Fond
Landsdommer V. Gieses Legat
Handelsbankens Fond
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse
Nykredits Fond
Krista og Viggo Petersens Fond
Statens humanistiske Forskningsråd
Det Østasiatiske Kompagnis Almennyttige Fond

Indhold

En forening bliver til. Christian Molbech og stiftelsen af Den danske historiske Forening. Af NIELS CLEMMENSEN	1
Summary	23
Toftbegrebet. Vidnesbyrd om et oprindeligt stormandssamfund. Af C.A. CHRISTENSEN	25
Slesvig før delingen i 1490. Et bidrag til senmiddelalderens finansforvaltning. Af BJØRN POULSEN	38
Summary	62
Frederik III's kroning og regalier. Af JØRGEN HEIN	64
Kulturhistorie – et nyt og bedre helhedsbegreb? Af BERNARD ERIC JENSEN	83
Opdagelsernes plads i verdenshistorien. Varer, ædelmetal og tjenesteydelser i interkontinental handel før 1750. Af NIELS STEENSGAARD	221
'Alle myne rent'. Bondekredit i 15-1600-tallet. Af BJØRN POULSEN	247
Kirke og kredit. Et bidrag til pengenes socialhistorie. Af TROELS DAHLERUP	276
Jordværdi og kreditmarked i Danmark 1630-1750. Af E. LADEWIG PETERSEN	293
Den danske Asienhandel 1616-1807. Værdi og volumen. Af OLE FELDBÆK	320
Aktieselskaber i krise. Om konkurs i aktieselskabernes tidlige historie. Af INGER DÜBECK	353
Om at skrive bankhistorie. Af HANS CHR. JOHANSEN	383

Nekrolog

Svend Ellehøj. Af KAI HØRBY	108
---------------------------------------	-----

Anmeldelser

Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie 1-3. Af C.J. BECKER	119
Københavns Universitet 3-13. Af OLAF PEDERSEN	124
Martin Schwartz Lausten: Reformationen i Danmark. Christian III og kirken (1537-1559). Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560). Af ALEX WITTENDORFF	139
Henry Kamen: European Society, 1500-1700. Sheldon J. Watts: A Social History of Western Europe, 1450-1720. Göran Rystad: Religionskrige og enevælde. Politikens Verdenshistorie 12. Kurt Ågren: Et nytt Europa, 1500-1700. Aschehousgs verdenshistorie 8. Af E. LADEWIG PETERSEN	146
Knud J. V. Jespersen: Gyldendals Danmarkshistorie 3. Tiden 1648-1730. Af HENRIK BECKER-CHRISTENSEN	155
Ib Gejl: Inden for Snorene. Fondsbørsvekslerernes historie – især til 1945. Af OLE LANGE	161

Hans Kirchhoff & Henning Poulsen: Den 2. Verdenskrig 1. Af KAY LUNDGREEN-NIELSEN	165
Hans Mouritzen: Finlandization. Towards a General Theory of Adaptive Politics. Af WILHELM CHRISTMAS-MØLLER	172

Kortere anmeldelser

Almindelig historie

L. Lundmark: Tidens gång och tidens värde (KAI AALBÆK-NIELSEN)	177
S. T. Gjønnes: Norsk historisk bibliografi 1916-1945 (ANN R. WELLING)	178
Danmark og det internationale system. Festskrift til Ole Karup Pedersen (CARSTEN DUE-NIELSEN)	179

Oldtid og Middelalder

R. Thomsen: Ambition and Confucianism. A biography of Wang Mang (LEIF LITTRUP)	180
S. Jørgensen: Danmarks kongemagt og dens fødsel (ELSE ROESDAHL)	181
Kvinnors Rosengård. Medeltidskvinnors liv og hälsa, lust och barnafödande (NANNA DAMSHOLT)	182
Kvindebilleder – Eva, Maria og andre kvindebilleder i middelalderen (AXEL BOLVIG)	184

Nyere tid

H. Honnens de Lichtenberg: Tro, håb & forfængelighed. Kunstneriske udtryksformer i 1500-tallets Danmark (AXEL BOLVIG)	185
V. Helk: Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer Zeit (1559-1710) (MIKAEL VENGE)	186
The European Crisis of the 1590s. Essays in Comparative History (E. LADEWIG PETERSEN)	186
O. Madsen og A. Monrad Møller: Odense Toldkammers historie 1632-1988 (ERIK GØBEL)	187
Kustbygd i förändring 1650-1950. Familj och hushåll i nordiska fiskerisamhällen (POUL HOLM)	189
S. Supphellen: Den politiske bisp. Bartholomeus Deichman i norsk historie 1713-1730 (MIKAEL VENGE)	191
Arkivalier vedrørende Københavns tekniske styrelser til ca. 1858 i Københavns Stadsarkiv (ANDERS MONRAD MØLLER)	191

Nyeste tid

U. Herlitz: Restadtegen i Världsekonomin. Lokale studier av befolknings-tilväxt, jordbruksproduktion och fördelning i Västsverige 1800-1860 (TORBEN HANSGAARD)	192
J. Möller: Godsen och den agrare revolutionen. Arbetsorganisation, domänestruktur och kulturlandskap på skånska gods under 1800-tallet (TORBEN HANSGAARD)	194

C. Jürgensen Thomsen 1788 – 29 december – 1988 (ANDERS MONRAD MØLLER)	195
H. Fode: Dansk toldhistorie III. Liberalisme og frihandel 1814-1914 (VAGN DYBDAHL)	196
A. W. Johansson: Europas krig. Militärt tänkande, strategi och politik från Napoleonstiden till andra världskrigets slut (MICHAEL H. CLEMMENSEN)	199
Briefe aus Amerika. Deutsche Auswanderer schreiben aus der neuen Welt 1830-1930 (STEFFEN ELMER JØRGENSEN)	200
E. Halicz: The 1863 Polish Uprising and Scandinavia. The Year 1863, the Turning-Point in Russo-Scandinavian Relations (KARL-ERIK FRANDSEN)	202
Demokratische Geschichte. Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein (GERD CALLESEN)	202
Y. M. WERNER: Svensk-tyska forbindelser kring sekelskiftet 1900. Politik och ekonomi vid tillkomsten av 1906 års svensk-tyska handels- och sjöfartstraktat (BENT RAYMOND JØRGENSEN)	204
A. Thörnquist: Lönearbete eller egen jord? Den svenska lantarbetarörelsen och jordfrågan 1908-1936 (TORBEN HANSGAARD)	205
T. Toftekær: Katynaffæren og Den Polske Eksilregering (KAY LUNDGREEN-NIELSEN)	207
G. Nellemann: For Danmarks Frihed og Polens Ære. Den polsk-engelske efterretningstjeneste 1940-45 (HANS CHR. BJERG)	208
V. Kosteletzky: The United Nations Economic Commission for Europe: The beginning of a history (LEON DALGAS JENSEN)	210
Foreningsmeddelelser.	211 og 406
Medvirkende ved hæfte 1	215
Medvirkende ved hæfte 2	408

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i to eksemplarer. De må i almindelighed ikke overstige 35 tryksider. Manuskripterne skal være renskrevet på maskine, med bred margin og dobbelt linjeafstand, tekst for sig og noter for sig. Disketter modtages gerne. Noterne opstilles på en konsekvent måde og nummereres fortløbende 1-99. Kursiv må ikke anvendes i noterne, ligesom emfatisk kursivering indskrænkes mest muligt. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme. Manuskripter der ikke indsendes i trykfærdig stand vil blive returneret. Større afhandlinger skal forsynes med et resumé beregnet på udenlandske læsere. For oversættelsen sørger redaktionen. Forfatterne modtager kun én korrektur. Rettelser imod manuskriptet tillades normalt ikke. Alle anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført:

Forfatterens/forfatterens navn/e: Bogens titel. Evt. undertitel eller skriftrække. Udgivelsessted, forlag, årstallet på titelbladet. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XXII, 584 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta. – Ved udgivelsesarbejder anbringes værkets titel først.

Historisk tidsskrift

Bind 90 Hæfte 2

HISTORISK TIDSSKRIFT – HALVANDET HUNDREDE ÅR	219
NIELS STEENSGAARD: Opdagelsernes plads i verdenshistorien. Varer, ædelmetal og tjenesteydelser i interkontinental handel før 1750	221
BJØRN POULSEN: ‘Alle myne rent’, bondekredit i 15-16.00-tallet.	247
TROELS DAHLERUP: Kirke og kredit, et bidrag til pengenes socialhistorie	276
E. LADEWIG PETERSEN: Jordværdi og kreditmarked i Danmark 1630-1730.	293
OLE FELDBÆK: Den danske Asienhandel 1616-1807, værdi og volumen	320
INGER DÜBECK: Aktieselskaber i krise, om konkurs i aktieselskabernes tidlige historie.	353
HANS CHR. JOHANSEN: Om at skrive bankhistorie.	383